Published by
K. Mitra,
at the Indian Press Ltd.,
Allahabad.

प्रथमं संस्करणम्	१९३० ई०
द्वितीयं संस्करणम्	१९३२ ई०
तृतीयं संस्करणम्	१९३५ ई०
चतुर्थं परिवर्धितं संस्करणम्	१९३८ ई०
पञ्चमं परिवर्धितं संस्करणम्	१९३९ ई०
षष्ठं संस्करणम्	१९४१ ई०
सप्तमं परिवर्धितं संस्करणम्	१९४२ ई०
अष्टमं परिष्कृतं परिवर्धितं च संस्करणम्	१९४७ ई०

Printed by
A. Bose,
at the Indian Press Ltd.,
Banaras-Branch.

महामहोपाध्याय श्री० पं० गोपीनाथ कविराज, एम० ए० (Late Principal, Government Sanskrit College, Banares, and Superintendent of Sanskrit Studies, U. P.)

महोदयानां सम्मतिः—

गवर्नमेंट संस्कृत कालेज,
बनारस

प्राचामभिनवानां च विदुषां गीर्वाणभाषयोपनिबद्धान् निबन्धान् तत्तद्विषयभेदगर्भितान् संगृह्य संकलितोऽयं **प्रबन्धप्रकाशो** नाम ग्रन्थो डा० श्रीमङ्गलदेवशास्त्रिणा। सोऽयं वस्तुवैचित्र्येण गुम्फनसौष्ठवेन च श्लाघनीयां लेखसरणिं प्रदर्शयन् सचेतसां मनसि मोदमादधानो देवभाषायां रचनापाटवमधिजिगमिषूणां विद्यार्थिनां भृशमुपकरिष्यतीति संभावयन्तो ग्रन्थस्यास्योपादेयत्वे श्रद्दधाना वयं शतशो धन्यवादैर्ग्रन्थकर्तॄन् सभाजयामः।

२०।८।१९३०

कविराजोपाह्वगोपीनाथशर्माणः
अध्यक्षाः

विद्वद्वय श्री डा० लक्ष्मणसरूप, एम० ए०, डी० फिल०,
(भूतपूर्व प्रिंसिपल, ओरिएंटल कालेज, लाहौर)
महोदयानां

सम्मतिः—

I have looked through the Prabandha Prakaśa of Dr. M. D. Shastri. It is a collection of essays in Sanskrit on various subjects. Written in easy simple Sanskrit and replete with apt quotations from classical authors, it is suited to the needs of Sanskrit students of Oriental Title Examinations. I believe, it is the only book of its kind and will supply a long-felt want. I hope, the author will get the encouragement he deserves so well.

LAKSHMAN SARUP,
M. A., D. Phil. (Oxon.),
University Professor of Sanskrit,
University of the Punjab, Lahore.

11th June, 1930.

सुप्रसिद्ध श्री० पं० ईश्वरीदत्तदौर्गादत्ति शास्त्रि, एम० ए०, एम० ओ० एल०, (Late Superintendent, Sanskrit Studies, Bihar and Orissa) महोदयैः कृतं

प्रबन्धप्रकाशशुभाशंसनम्

विद्याभिरनवद्याभिर्विविधाभिर्विभूषितैः ।
कविताकान्तकान्तार-केलिलालसमानसैः ॥ १ ॥
प्रज्ञाऽऽकरैः परद्रोहदिवाभीतदिवाकरैः ।
श्रीमन्मङ्गलदेवाख्यशास्त्रिभी रचितः शुभः ॥ २ ॥
सहजैरपि सश्रीकैः सरसैः सरलैरपि ।
मितैर्मतैश्च महितः शब्दैः संस्कारशालिभिः ॥ ३ ॥
पदे पदे प्रशंसार्हैरस्पृष्टैः पुनरुक्तिभिः ।
युक्त्या समर्थितैरर्थैः प्रापितः स्पृहणीयताम् ॥ ४ ॥
सुभाषितैश्च सुरभिर्भव्यैर्भावैर्विभूषितैः ।
रीत्या रञ्जनमञ्जर्या मञ्जुतां काञ्चिदञ्चितः ॥ ५ ॥
विद्यार्थिचातकव्रात-नीलनूतननीरदः ।
अध्यापकपिकानां चाऽनन्तो वासन्त उत्सवः ॥ ६ ॥
विद्वद्वृन्दमिलिन्दानामरविन्दवनं नवम् ।
दिव्यवाङ्मयसङ्कोचभुजङ्गमभुजङ्गभुक् ॥ ७ ॥

लेखदुर्बलताऽऽवर्त-परीक्षातटिनीतरीम् ।
रचनाचातुरीं चार्वीं गीर्वाणगिरि चार्पयन् ॥ ८ ॥
निबन्धोऽयं सदा भूयाद् भावबन्धाय धीमताम् ।
भारते वसतामन्तेवसतां च विभूतये ॥ ९ ॥

ईश्वरीदत्तदौर्गादत्तिः ॥

FOREWORD

My friend and former pupil, Dr. Mangal Deva Shastri, has put together what I am sure will prove a very useful little book on Essay-writing in Sanskrit. The majority of the essays given as examples are written by himself in an excellent natural style. Others selected from standard authors or form contemporary writers have been judiciously chosen. At the end of the book there are some useful collections of quotations and pithy sayings that can be used to adorn an essay or to provide subjects for others.

August 1930.

A. C. WOOLNER
Vice-Chancellor, University
of the Punjab, Lahore.

विषय-सूची

स्वतन्त्रतावाप्तिदिवसे

मातृभूमेरभिनन्दनम्

卐 सा नो माता भारती भूर्विभासताम् । 卐

येयं देवी मधुना तर्पयन्ती
तिस्रो भूमीरुद्धृता द्योरुपस्थात् ।
कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
मेधां श्रेष्ठां सा सदास्मासु दध्यात् ॥ १ ॥

सर्वे वेदा उपनिषदश्च सर्वा
धर्मग्रन्थाश्चापरे निधयो यस्याः ।
मृत्योर्मर्त्यानमृतं ये दिशन्ति वै
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥ २ ॥

यां प्रच्युतामनु यज्ञाः प्रच्यवन्ते
उत्तिष्ठन्ते ते भूय उत्तिष्ठमानाम् ।
यस्या व्रते प्रसवे धर्म एजते
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥ ३ ॥

यां रक्षन्त्यनिशं प्रतिबुध्यमाना
देवा ऋषयो मुनयो ह्यप्रमादम् ।
राजर्षयोऽपि ह्यनघाः साधुवर्याः
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥ ४ ॥

महान्तोऽस्यां महिमानो निविष्टा
देवा गातुं यां क्षमन्ते न सद्यः ।
सा नो वन्द्या भ्राजसा भ्राजमाना
माता भूमिः प्रणुदतां सपत्नान् ॥ ५ ॥

(मेधातिथेः)

प्रबन्धप्रकाशः

—:०:—

उपोद्घातः

जयत्यमन्दमादधन्मुदं मनःसु सन्ततम् ।
सतामुदात्तकर्मणां निरञ्जनः परः प्रभुः ॥

प्रबन्धरचनायाः स्वरूपम्

अथातः प्रस्तूयते प्रबन्धरचनायाः प्रक्रियादिविषयमधिकृत्य किञ्चिद्वक्तुम् । प्रबन्धः, प्रस्तावः, रचना, संदर्भः, निबन्ध इत्येते शब्दाः समानार्थत्वेनैवाद्यत्वे व्यवह्रियन्ते । तत्रैतैः शब्दैरस्मिन् प्रसङ्गे किमभिप्रेयत इति प्रश्ने संक्षेपत एवमेव वक्तव्यं यत्कमपि प्रतिपाद्यविषयमवलम्ब्य तत्स्वरूपोपयोगमहत्त्वादिप्रदर्शनपुरःसरमुपपत्तिपूर्वकं च हृदयग्राहिण्या भाषया तद्विषयकात्माभिमतार्थप्रतिपादनमेव तदर्थः ।

प्रबन्धरचनाया उपयोगः

प्रबन्धरचनाया अभ्यासस्य क उपयोग इति जिज्ञासायामुच्यते । प्रथमं तावदस्योपयोगः स्वबुद्धिविकासार्थं भाषायां गतेर्दार्ढ्यार्थं च । तथा चास्मद्विचारशक्तेः परिमार्जनं विकासः

परिपुष्टता च यथा प्रबन्धरचनाया अभ्यासेन जायते न तथान्येन केनाप्युपायेन। एवं भाषायां गतिः प्रतिष्ठा च यथा प्रबन्धलेखनेन सुदृढा सम्भवति न तथान्यथा। द्वितीयं, स्वविचारप्रचारार्थमप्यस्योपयोगः। सार्वजनिकदृष्ट्यावश्यकानामुपयोगिनां च तत्तद्विषयाणां सम्बन्धे स्वविचारप्रचाराय सामयिकपत्रादिषु प्रबन्धलेखनमेवात्युत्तमोऽभ्युपायः। इत्यादिकारणैरेवाद्यत्वे तत्तत्परीक्षासु प्रबन्धरचनाविषयस्य प्रायः प्राधान्येन समावेशः कृतो दृश्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे एतदप्यवधार्यं परीक्षार्थिभिर्यत्प्रबन्धरचनाभ्यासो न केवलं स्वविषय एव समुत्तीर्णतासाधनम्, किन्त्वन्यविषयेष्वपि भाषापाटवसाधकत्वेन महोपकारकः।

अस्य विषयस्येतिहासः

सोऽयं विषय आपाततो नवीनत्वेन प्रतीयमानोऽपि न हि वस्तुतः सर्वथा नवीनः। सत्यं, प्राचीनसमये प्रबन्धरचनेतिविशिष्टनाम्ना नहि कश्चिद्विषयः प्रायेण पठनपाठनविधेरङ्गमासीत्। तथापि प्राचीनदर्शनशास्त्रेषु तत्तदधिकरणरूपेण, नीत्यादिग्रन्थेषु कथाख्यायिकादिभिः, पुराणेतिहासादिग्रन्थेषु तत्तद्दृष्टान्तसहकारेण च भिन्नभिन्नप्रकारैरेकार्थप्रतिपादनं दृश्यत एव। धर्मशास्त्रादिविषयकानर्थानुद्दिश्य लिखिताः प्राचीना "निबन्धाः" प्रसिद्धा एव। कौटिलीयार्थशास्त्रे (अधिकरणं १५), सुश्रुते (उत्तरतन्त्रेऽध्यायः ६५), चरके (सिद्धिस्थानेऽध्यायः १२) च तन्त्रयुक्तिप्रकरणम्, पूर्वोत्तरमीमांसयोरधिकरणस्वरूपप्रतिपाद-

कानि वाक्यानि, अन्येषु च शास्त्रेषु समानार्थप्रतिपादकानि वचनानि प्रकारान्तरेण प्रबन्धरचनाप्रक्रियाप्रतिपादकान्येव सन्ति। सत्यप्येवमद्यत्वे विशेषरूपेण विशिष्टविषयत्वेन च प्रबन्धरचनाया विषये ध्यानं दीयत आधुनिकपठनपाठनपरिपाट्याम् । एतावदेवान्तरं प्राचीननवीनपरिपाट्योः ।

प्रबन्धरचनायाः प्रकाराः

यद्यपि प्रतिपाद्यविषयाणामानन्त्यात् प्रबन्धकर्तृबुद्धिवैचित्र्याच्च कतिप्रकाराः प्रबन्धा इति विशेषतो निर्देष्टुं न शक्यते, तथापि सामान्येन त्रिप्रकारत्वं तेषामभ्युपगम्यते—निरूपणात्मकाः, आख्यानात्मकाः, आलोचनात्मकाश्चेति[1] ।

तत्र कमपि चेतनमचेतनं वा पदार्थमधिकृत्य तत्स्वरूपादिनिरूपणपराः प्रबन्धा निरूपणात्मका (Descriptive Essays) उच्यन्ते । यथा वननदीपर्वतोषःकालसायङ्कालवायुयानादेर्निरूपणम् ।

कामप्यैतिहासिकीं सामयिकीं वा घटनां वृत्तान्तं वाधिकृत्य तदाख्यानपराः प्रबन्धा आख्यानात्मका (Narrative Essays) उच्यन्ते । यथा देशदेशान्तरतीर्थादियात्राया आत्मनोऽन्यस्य वा जीवनचरितादेश्च वर्णनम् ।

---

१ अयमेव विभागो वस्तुवर्णनात्मका वृत्तान्तवर्णनात्मका विचारात्मकाश्चेति, यद्वा वस्तुमूलका वृत्तान्तमूलका विचारमूलकाश्चेति शब्दान्तरैरपि निर्देष्टुं शक्यते ।

कमपि गूढं विमर्शसापेक्षं विषयमवलम्ब्यालोचनात्मकदृष्ट्या यथावश्यकं पक्षप्रतिपक्षनिर्देशेन च तद्गुणदोषादिविवेचनपराः प्रबन्धा **आलोचनात्मका** (Reflective Essays) उच्यन्ते।

अस्मिन्विषये प्रविविक्षूणां दृष्ट्या सामान्यरूपेणैव ह्येष विभागः प्रबन्धानामिति द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु नैष ऐकान्तिको विभागः। तथा च दृश्यते हि विभिन्नभाषासु प्रसिद्धलेखकानां प्रबन्धेष्वेषां भेदानां परस्परं संकरः संसृष्टिश्च।

प्रबन्धरचनायाः प्रक्रिया

तत्र निरूपणात्मकानामाख्यानात्मकानां च प्रबन्धानां विषये नहीह बहु वक्तव्यमपेक्ष्यते। प्रथमं तावत्संस्कृतपरीक्षास्वालोचनात्मका एव प्रबन्धाः प्रायेणापेक्ष्यन्ते। किञ्च द्वयोरप्याद्ययोः प्रकारयोर्बहून्युदाहरणानि पुराणादिग्रन्थेषु महाकाव्येषु च दृश्यन्ते। इत्यादिकारणैरत्र प्राधान्येनालोचनात्मकप्रबन्धानामेव विषये किञ्चित् संक्षेपेणोच्यते।

आलोचनात्मकप्रबन्धरचनायाः प्रक्रियाविषयेऽनेकानि प्राचीनानि नवीनानि च मतानि दृश्यन्ते। तेषु कानिचिदेवात्र प्रदर्श्यन्ते।

पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्रयोर्हि तत्तद्विषयकप्रबन्धानामधिकरणसंज्ञा प्रसिद्धा। एकार्थप्रतिपादको विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदायो न्यायोऽधिकरणमिति हि पूर्वमीमांसायां तल्लक्षणम्। तथा चोच्यते —

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

"तत्र विचारार्हं वाक्यं विषयः । तस्यार्थविषये विशय इदमित्थं भवेति विकल्पः । तत्र संदिह्यमानयोः पक्षयोरसत्पक्षे युक्तिप्रदर्शन-वाक्यं पूर्वपक्षवाक्यम् । पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्डयित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यं सिद्धान्तः । ततश्चेत्याद्यभिलापेन सिद्धान्त-सिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति ।" उत्तरमीमांसायां तु "तत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवम् । विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ।" इति विशेषः । (वाच-स्पत्येऽधिकरणशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः) । इत्येतदनुसारं प्रबन्धरचनाया अपि विषयादीनि पञ्चाङ्गानीति युक्तम् ।

यद्वा "प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः [१]" (न्याय-सूत्रे १।१।३२) इति न्यायसूत्रोक्तविधया प्रबन्धानां प्रतिज्ञादि-पञ्चावयवात्मकत्वमपि प्रतिपादयितुं शक्यते । एवमेवान्यान्यपि मतान्यत्र विषये दृश्यन्ते ।

परन्तु विषयभेदाद् लेखकानां रीतिवैचित्र्याच्च संभवत्स्वप्ये-तेषां सर्वेषामवयवानामनेकेषु स्थलेषु प्रबन्धरचनाया अङ्गत्वे नह्यैकान्ततस्तेषां सर्वत्र समानावश्यकता । सर्वविधेष्वपि [२]

---

१ प्रतिज्ञाद्यवयवानां लक्षणादीनि तु न्यायसूत्र एव द्रष्टव्यानि ।

२ निरूपणात्मकानामाख्यानात्मकानां चापि प्रबन्धानामेतान्येव उप-क्रमोपपत्त्युपसंहाररूपाणि त्रीण्यङ्गानि । केवलमेतावानेव भेदो ऽनयोः प्रकारयोः प्राधान्येन (वस्तुवृत्तान्त)वर्णनात्मकत्वादनयोरङ्गानां स्वरूपमपि यथायथं किञ्चिद् भिद्यते ।

प्रबन्धेषु समानत्वेनैकान्ततश्चावश्यकान्यङ्गानि तु त्रीण्येव संभवन्ति। तानि चैतानि—**उपक्रमः, उपपत्तिः, उपसंहारश्चेति।** सत्यप्यावश्यकत्वेऽन्येषामङ्गानां तेषामेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावः कल्पयितुं शक्यते।

तत्रोपक्रमे तावत्सामान्यरूपेण विषयप्रस्तावना विषयस्वरूपोद्देशस्तदुपयोगिता चेत्यादि प्रदर्शनीयम्।

उपपत्त्यां तत्तद्विषये साधकबाधकयुक्तिप्रमाणोपन्यासपूर्वकं विभिन्नसिद्धान्तानामनेकदृष्टीनां च समालोचनया विचारणं स्वाभिमतार्थस्य च प्रतिपादनं विधेयम्। यथावश्यकं प्रसिद्धसमुचितदृष्टान्तैरपि स्वाभिमतार्थस्य पोषणं कर्तव्यम्। किं बहुना, यदपि प्रसङ्गागतं सङ्गतं च तद्विषये आवश्यकं भवेत्तदत्र विचारणीयम्।

उपसंहारे तु पूर्वोक्तानां प्रधानहेत्वादीनां संक्षेपेणानुवादपूर्वकमथवानुवादमन्तरेणैव प्रतिपाद्यविषयस्योपसंहारः कर्तव्यः।

प्रबन्धरचनायामुपयोगिनः केचिन्नियमाः।

बहिरङ्गनियमाः

प्रबन्धरचनाया उपक्रमात्पूर्वं सामान्येनैते नियमा अनुसरणीयाः।

(१) प्रथमं तावत् प्रतिपाद्यविषयस्वरूपस्यावधारणं कर्तव्यम्। विषयस्वरूपं सम्यगनवधार्यैव प्रायशः प्रवर्तन्ते रचनां कर्तुं विद्यार्थिनः। ततश्च रचनायामसङ्गत्यादिदोषा अपरिहार्या भवन्ति।

(२) ततश्च तत्सम्बन्धिविचाराणां स्वयं विमर्शश्चिन्तनं च विधेयम् । एष स्वयंविमर्श एव बुद्धिविकासे मुख्यं कारणम् ।

(३) तदनन्तरं तद्विशिष्टविषयोपयोगिविचाराणां कृतेऽन्यग्रन्थानामनुशीलनं विधातव्यम् ।

(४) सामान्येन, सामयिकपत्राणामितिहासादेः काव्यग्रन्थरत्नानामन्यस्य चैवंविधसाहित्यस्याध्ययनं तथा तत्तद्विषयोपयोगिसुभाषितादीनां कण्ठस्थीकरणञ्च निबन्धरचनावसरे प्रासङ्गिकविचाराणां संस्फुरणाय तेषामुद्धरणाय चावश्यकम् ।

(५) विषयोपयोगिनां प्रस्तुतरचनाङ्गभूतानामवान्तरविषयाणां प्रथमं संस्फुरणक्रमेणैवैकत्र समासतो लेखनं विधेयम । अनन्तरमर्थानुपूर्व्येण शृङ्खलाबद्धाः सूत्ररूपेणैव ते लेखनीयाः । एवं रचनोपक्रमात् पूर्वमेव समासतो रचनायाः स्थूलरूपेणाकारो लेख्यः । एवं प्रधानाङ्गानां लेखनानन्तरं तेषामौचित्यानौचित्यादि विचार्य, साकल्येन च रचनास्वरूपमवधार्य पश्चाद्रचना विधेया ।

अन्तरङ्गनियमाः

(१) समस्तप्रबन्धस्य यथावश्यकं त्रिष्वधिकेषु वा खण्डेषु विभागः कार्यः । ते च खण्डाः पृथक् पृथक् स्वातन्त्र्येण लेखनीयाः । तत्र प्रथमे खण्डे विषयस्योपक्रमः, मध्यमे मध्यमयोर्मध्यमेषु वा विषयस्योपपत्तिः, अन्तिमे चोपसंहारः कर्तव्यः ।

(२) अत्रेदमवधेयं यदत्र प्रतिपादितान् साधारणनियमान् वर्जयित्वा नहि रचनाशैलीविषये निश्चिता व्यवस्थिता वा नियमाः

सन्ति। प्रधानप्रतिपाद्यविषयस्य रक्षां कुर्वन्, भाषाया औचित्यं चापरिहरन् प्रबन्धलेखको येन केनापि प्रकारेण स्वेच्छया रचनाकरणे स्वतन्त्रः।

(३) विचारेषु स्वोपज्ञता भाषायां च स्वाभाविकतावश्यकी। अलङ्कारशास्त्रप्रतिपादितानां गुणानामपि रचनायां यथोचितः समावेशः कर्तव्यः।

(४) रचनायां यावदुपपत्तिप्रकारस्य प्राधान्यं न तावत् तत्तद्विषयकसिद्धान्तविशेषाणाम्। रचनाप्रकारो हृदयग्राही युक्ति-युक्तश्चेत् तत्तद्विषये यस्य कस्यापि सिद्धान्तस्य प्रतिपादने लेखकः स्वतन्त्रः। शब्दान्तरेषु, 'किं प्रतिपाद्यते' इत्यस्यापेक्षया 'कथं प्रति-पाद्यते' इत्यत्रैवाधिकं ध्यानं देयम्।

(५) रचनायाः परिमाणापेक्षया तस्याः प्रकारः शैली चाधिक-मावश्यकी। शोभनप्रकारेण रचितोऽल्पतरपरिमाणोऽपि निबन्धो-ऽशोभनप्रकारेण रचितादत्यधिकमादरास्पदम्।

(६) पुनरुक्तव्याघातादिदोषा अन्ये चाप्यलङ्कारशास्त्रप्रति-पादिता दोषाः परिवर्जनीयाः।

(७) यथा प्रसङ्गोचितसुभाषितादिवचनोल्लेखो रचनायाः शोभामावहति, तथैवात्यधिकोऽप्रासङ्गिको वा तेषामुल्लेखो रचना-सौन्दर्यमपहरति। किञ्च नैवं मन्तव्यं यदेतादृशः परवचनोपन्यासः सर्वथावश्यक एव रचनायाम्।

(८) नैव कश्चिद्व्यवस्थितः प्रकारो रचनाया उपक्रमस्य विषये। बुद्धीनां रुचीनां च वैचित्र्याद् वैचित्र्यमत्र दुर्वारम्।

नैव सर्वेषु विषयेषु समान एवोपक्रमप्रकारः समुचितः। प्रतिपाद्यविषयानुकूलेनैव रचनाया उपक्रमेण भवितव्यम्।

(९) उपसंहारप्रकारोऽपि नहि सर्वत्र समानः। अत्रापि लेखकादिभेदेन विभिन्नताऽनिवार्या। तथा हि कदाचित्पूर्वमुक्तानां हेत्वादीनां समासेन पुनरावृत्तिद्वारैव समाप्तिः क्रियते। कदाचित्पुनरावृत्तिमन्तरेणैव। एवमन्येऽपि भेदा उपसंहारप्रकारे दृश्यन्ते।

एवमन्येऽपि नियमा दर्शयितुं शक्यन्ते। ते पुनः प्रसिद्धलेखकानां प्रबन्धानामनुशीलनेन स्वयमेव छात्रैर्निर्धारणीयाः। किं बहुना तथापि स्मर्यताम् –

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते।
अनुज्झितार्थसंबन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः॥

(शिशुपालवधे २।७३)

रीतिं विचिन्त्य विगणय्य गुणान् विगाह्य
शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः।
कार्यो निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
के पोतयन्त्ररहिता जलधौ प्लवन्ते॥

(काव्यमीमांसायाम्)

उपसंहारः

एवमत्र संक्षेपेणैव प्रबन्धरचनायाः प्रक्रियादि प्रदर्शितम्। तन्निदर्शनभूताश्च केचित्प्रबन्धा अस्मिन्नन्ये संनिवेशिताः

सन्ति । रुचिवैचित्र्येण शैलीवैचित्र्यस्य प्रद्योतनार्थं च न केवलं स्वकर्तृका एव किन्त्वन्यप्रसिद्धलेखकनिबद्धा अपि प्रबन्धाः, यथावश्यकं तदधिकारिणामनुज्ञयैव, सधन्यवादमत्र संगृहीताः । किंच, यद्यप्यालोचनात्मकनिबन्धानामेव प्रायशोऽपेक्षितत्वेन तेषामेवात्र प्राधान्येन समावेशः कृतस्तथाप्यन्यप्रकारका निबन्धा न सर्वथैवोपेक्षिताः । ग्रन्थान्ते पुनः सुभाषितानां लौकिकन्यायानां च प्रबन्धरचनायामुपयोगितामाकलय्य पञ्चभिः प्रकरणैस्तान्यपि संगृहीतानि ॥

वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्

इह खलु नानाविधचिन्तासन्तानसन्दानितमानवकुलसंकुले संसारे किन्नु मनुष्याणां दुःखस्य निदानं किं वा तत्प्रतीकार इति मीमांसाव्यतिकरे समाहितमित्थं केनचिन्नीतिज्ञधुरन्धरेण विपश्चिता—

वरमद्य कपोतः श्वो मयूरादिति

स्वल्पाक्षरं खल्विदं वचनम्। अर्थस्त्वस्यातीव गभीरः तथ्योपदेशप्रदः परमोपयोगी च। इह लोके हि नानाविधा मानवा दृश्यन्ते। तत्रैतादृश एवादीर्घदर्शिनो बहवो ये स्वीयवर्तमानावस्थितावसन्तुष्टा उपस्थितश्रेयोऽवमानिनो भाविन्याः समुत्कृष्टतरावस्थायाः कृत एव निरन्तरमितस्ततो धावन्तः

"आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य",

"आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला,
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी"

इत्याद्युक्त्यनुरूपमासरणमेव चिन्तासन्तानसन्दानितहृदयास्तृष्णासमुद्भूतेनासन्तोषेण च "अशान्तस्य कुतः सुखम्" इत्यनुरूपं सदैव दुःखिनः स्वजीवनकालमतिवाहयन्ति। अन्ततोऽपि न सफलमनोरथाः सुखिनश्च भवन्तीति सन्देहास्पदमेव। ननु च

प्रायशः स्वीयसुखमयपूर्वावस्थातोऽपि परिभ्रष्टानां तेषां सकलं जीवनं दुःखमय मेवजायते।

अन्ये पुनः स्वीयवर्तमानावस्थायां सन्तुष्टाः परेशस्य धन्यवाद-पुरःसरं प्राप्तं सुखमनुभवन्ति। तेषु केचिदत्यन्तं स्वीयभाव्युन्नति-निरपेक्षा भवन्ति। परन्तु ये बुद्धिमन्तस्ते तु वर्तमानेन सन्तुष्टा अपि भविष्यदर्थमपि प्रयतमाना भवन्ति।

तत्र ये पूर्वविधा मानवास्तानेव समुद्दिश्येदं नीतिवचनम्—वरमद्य त्यादि।

एष एव समुन्नतिमार्गो यदधिगतस्य संरक्षणम्। प्राप्तस्य हि सम्यग्रक्षणे क्रमेण शनैः शनैरुत्तरोन्नतिः सम्भाव्यते। न केवलमधि-गतस्य स्वरूपेणैवोपयोगित्वं किन्तु भाविन्या अभीष्टाया अभ्युन्नतेः साधनत्वेनापि। यत्पूर्वमधिगम्यते तद्द्वारैव प्रायशो बुद्धिमद्भिः समुत्कृष्टतरस्यानागतस्य वस्तुनः प्राप्तिरुत्तरकाले साध्यते। अतो नहि भाविनीमाशामनुरुध्याधिगतस्यापि परित्यागः परिहारो वा समुचितः। अत एव नीतिविदः प्राहुः—

"उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः।"

"वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः।" इति।

तथा चात्र शातपथी श्रुतिः—"अद्धा हि तद् यदद्य...अनद्धा हि तद् यत् श्वः"।

ये पुनरेतं नियमं तिरस्कृत्य वर्तन्ते तेषां विषये हि "इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः", "इदं च नास्ति न परं च लभ्यते", 'वृद्धि-मिष्टवतो मूलं विनष्टम्", "पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्तापि

नष्टः", "एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते" इत्यादिन्यायाश्चरितार्थां भवन्ति।

युक्तियुक्ता ह्येषा नीतिः। तथा हि, अस्थापिते ह्यपरस्मिन्पादे स्थितस्य चरणस्याप्युत्थापनं को नु विद्वान् समनुमन्येत? भाविन्याः श्येनाधिगत्या आशया को नु व्याधो जालमापन्नमपि कपोतजातं परिहरन् स्ववृत्तिमाचरन् सुखाभिलाषी भवेत्? भाविनः कुञ्जराधिगमस्याशामनुरुध्य मृगमुत्सङ्गागतमपि पर्यस्यतः केसरिणो वा कथंकारं प्राणाधारसम्भवः?

ततश्च भाविनोऽर्थस्याशामवलम्ब्य प्राप्तमपि परित्यजन्नहि कोऽपि सुखमधिगन्तुमर्हति। प्रत्युत तद्विनाशनिदानमेवैतदन्ततः सञ्जायते। तदत्र गीयते सुभाषितमेतत्—

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवं परिषेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध्रुवं नष्टमेव तु॥

ये पुनरेनां नीतिमनुवर्तन्ते त एवात्र जगति न केवलं सुखिन एव भवन्ति किन्तूत्तरोत्तरामुन्नतिं चाप्यासादयन्ति।

न केवलं साधारणव्यवहार एव, किन्तु महत्त्वयुक्ते राजनीत्यादिव्यवहारेऽप्येषैव नीतिरवलम्ब्यते सुज्ञैः। राजनीतिज्ञा हि पदे पदे यदपि किञ्चिदल्पं बहु वा समयानुकूल्येन समुपस्थितं भवति तदेव बहु मन्यन्ते। न तु भावि समुत्कृष्टतरं वस्त्वनुधावन्तस्तत्तुच्छं मत्वा परिहरन्ति। आयर्लैण्डादिदेशानामितिहासे पूर्णस्वतन्त्रतावाप्तितत्परैरपि तैः समयानुसारं नियमितस्वतन्त्रतायाः स्वीकारोऽस्या एव नीतेर्निदर्शनम्।

अतो बुद्धिमन्तो नह्युपनतमवधीरयन्ति। किन्तु तत्सादरं सहर्षं च स्वीकृत्य तद्द्वारैव भाविन्या उन्नत्यै प्रयतन्ते। अतः सम्यगेवोच्यते—

वरमद्य कपोतः श्वो मयूरादिति॥

---

(२)

मर्कटस्य सुरापानं ततो वृश्चिकदंशनम्। तन्मध्ये भूतसंचारो यद्वा तद्वा भविष्यति॥

इह खलु नानाविधकार्यकारणसम्बन्धनिबन्धने भुवने कोऽप्ययं नियमस्त्रिलोकीनाथेन भगवता निखिलजगद्व्यापारनिर्वर्तकेन प्रवर्तितः संदृश्यते यत्स्वानुरूपसाहाय्यमासाद्य सर्वेऽपि भावाः प्रबलाः संजायन्ते। एवं च यद्वस्तु स्वत एवानर्थकारि तद्यदि स्वानुरूपं साहाय्यमासादयेत्तर्हि भूयसेऽनर्थायैव प्रकल्पते। यथा हि खलु वह्निः स्वभावेनैव पदार्थान् भस्मसात्करोति। स यदि कस्मिंश्चिदुटजे संदीप्तः स्यात्, उटजं चानार्द्रतृणप्रकल्पितं भवेत्, प्रचण्डमार्त्तण्डातपेनोष्णश्चण्डवेगश्च वायुः प्रवहेत्; तर्हि तदेतदखिलं सहजानर्थकारिणो वह्नेरनुरूपं साहाय्यं महतेऽनर्थप्रवाहाय प्रभवति। तादृश्यामवस्थायामपरिमेयानर्थसन्ततिसम्भूतिशङ्का सुतरां स्वाभाविकी। तदत्रैतदाशयवर्णनपरैव कस्यचित्कविप्रकाण्डस्य भणितिरियम्—

मर्कटस्य सुरापानमित्यादि।

अयं भावः। यथा हि प्रथमं तु मर्कटः स्वाभावेनैव चपल इति महाननर्थः। स यदि सुरापानं विदधीत, वृश्चिकश्च तं दशेत्, ततोऽपि च प्रेतादिसंचारः स्यात्तर्हि तदनर्थचतुष्टयसमापतने यदपि संघटेत तदल्पमेवेति मन्तव्यम्। यतस्तस्यामवस्थायां को नु वक्तुं समर्थो यदेतावत्येवानर्थसम्भूतिर्भविष्यति। एवमेव यत्रापि स्वतोऽनर्थकारिणोऽनुरूपसाहाय्यलाभस्तत्र कदा कोऽनर्थः समापतेदित्येतदवधारणं दुःशकम्।

यथा हि खलु यत्र यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता इत्येतच्चतुष्टयसद्भावस्तत्र यदप्यनर्थजातं समापतेत्तदल्पमित्येवावगन्तव्यम्। नैव तत्रानर्थश्रेणिसमापतन इयत्तावधारणसंभवः। तदेतत्पद्यं गीयते—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥ इति।

तथ्यमियमेवावस्था समुपस्थितासीद् भारते वर्षे महाभारतयुद्धप्रवर्तनात्प्राक्। तस्मिन्नेव हि समये यैर्दुर्योधनादिभिर्धनादिमदोन्मत्तैर्भारतं समाक्रान्तं तेऽपि यौवनधनसंपत्त्यादिभिश्चतुर्भिरप्यनर्थकारणैः समेता बभूवुः। तत एव तत्तन्महानर्थजातं भारतस्योपरि समापतितं यस्य दुष्प्रभावेणाद्यापि सन्तं भारतमुत्तानिपतनात्प्रस्खलति।

किं बहुना, यस्मिन्नपि काले कस्याप्युद्दण्डतया निरंकुशाचारेण च समुद्वेजितो लोक आसीत्तदैवमेवानर्थमूलानि नानाविधकारणानि समुपस्थितान्यासन्।

अद्यत्वेऽपि नानादेशेषु यत्रापि शासकानामत्याचारेण पीडिताः प्रजास्तत्रैवमेवानेकविधान्यनर्थानुरूपकारणानि संघटितानि दरीदृश्यन्ते। तद्यथा 'वीतनाम' देशे 'फ्रांस'देशवासिनामत्याचाराः। एतादृशानां हि परपीडापराणां धनसम्पत्तिरतिरोहिता, प्रभुत्वमपि साक्षात्। अविवेकितापि प्रत्यक्षैव। अनपराधिनां कारागारपातनं प्राणादानमसमसमीक्षणमधिकारिभ्योऽप्यधिकारावितरणमित्यादि सर्वं बहुविधचेष्टितं तेषामविवेककारितमेव। तत्रैवं नानानर्थकारणकलापसन्निधाने स्वदेशहितचिकीर्षूणां येऽपि कारागारावरोधप्रभृतयोऽनर्थप्रवाहाः समुपस्थिता भवन्ति ते स्वल्पा इत्येवावगन्तव्यम्। स्वार्थिनां लक्ष्मीवतां प्रभूणामविवेकिनामेतादृशामधिकारे किं किमनर्थजातं समुपस्थितं भवेदिति को नु वक्तुं शक्नोति।

एतादृशे ह्यवसरे सुतरां सङ्घटत उपरि निर्दिष्टा कस्यापि विद्वन्मणेर्भणितिरियम्—

मर्कटस्य सुरापानं ततो वृश्चिकदंशनमित्यादि॥

—

(२)

उद्योगः

इह जगति सर्वेषामेव प्राणिनामियं स्वाभाविक्यभिवाञ्छा यत्कथमपि शुभमधिगच्छाम इति। सत्यप्येवं विरला एव ते ये

स्वाभीष्टार्थाधिगतौ सफला भवन्ति। तदत्र किं निदानमिति मीमांसायामेतदेव वक्तव्यं यद् बाहुल्येनालस्यमहाव्यालदष्टानां विमुग्धधियामुद्योगमहामन्त्रमाहात्म्यस्याज्ञानमेव तत्कारणम्। आलस्यं हि शरीरिणां महान् रिपुरुद्यमश्च परमः सखेति कस्याविदितं सचेतसः। तथा चोच्यते—

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥

उद्योगो हि नाम स्वाभीष्टार्थाधिगत्यै दृढसङ्कल्पपूर्वकोऽगणित-विघ्नबाधाप्रहारो व्यापारः। अयमेव उद्यमः, पुरुषकारः, कर्म, अभ्यासः, तपः इत्यादिनामभिस्तत्तद्विषयभेदेन व्यवह्रियते। तथा च, एकेन वणिजा धनोपार्जनाय क्रियमाणो देशदेशान्तर-गमनागमनादिकष्टबहुलो वाणिज्यरूपः समारम्भः, कृषीवलेन केनचित् "कृषिः क्लिष्टा वृत्तिः" इत्यनुसारं शीतोष्णादिकष्ट-परम्परामगणयता शस्योत्पादनार्थं क्रियमाणः कर्षणादिरूपः परिश्रमः, 'सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्" इत्युक्तिमनुसरतो विसृष्टविषयभोगतृष्णस्य विद्यार्थिनो वा कस्य-चिज्ज्ञानसम्पादनाय विद्याभ्यासरूपो व्यापारः, योगिनो वैकस्य निरस्तविषयव्रातस्य "चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद् दृढम्" इति भगवदुक्त्यनुसारं दुर्दमनीयस्य मनसो वशीकरणार्थम् "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" इत्यनुसारं यद्वा "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" इति पातञ्जलयोगसूत्रमनु-सृत्य जपेश्वरप्रणिधानादिरूपोऽभ्यासः, तपस्विनो वा कस्यापि

निखिलद्वन्द्वतितिक्षोर्वह्निसेवनोपवासादिरूपं तपः सर्वमेतद्वस्तुत उद्योगस्यैव निदर्शनम् ।

ततश्चायमुद्योगः सर्वेषामेव लौकिकानां पारलौकिकानां चार्थानाम्, आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां वाभीष्टपदार्थानामधिगत्यै मुख्यं साधनम् । आपामरमाप्राज्ञं च सर्वेषामभीष्टार्थाधिगतिरेनमन्तरेण नहि शक्या सम्पादयितुम् । अत एवोच्यते इह जगति हि न निरीहदेहिनं श्रियः संश्रयन्ते ।", "श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसान्निध्यानि ।", "सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ।", "उद्योगिनः करालम्बं करोति कमलालया ।", "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।" इत्यादि ।

उद्योगशीलस्य हि जनस्य नानवाप्तं किञ्चिदवाप्तव्यमिह जगति । तथा चोक्तम्—

नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं रसातलम् ।
व्यवसायद्वितीयानां नाप्यपारो महोदधिः ॥

किञ्च । अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनः । इति ।

सत्यप्येवं "दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि", "दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्", 'न केवलं मनुष्येषु दैवं देवेष्वपि प्रभु" इत्यादिवचोभिर्विमूढधियोऽनेके प्रमादालस्यग्राहगृहीता दैवे पराग्वदनशालिनि जाते न किञ्चित्कार्यं सम्पादयितुं शक्यते, तस्मिन्ननुकूले तु स्वयमेव तत्सिध्येदिति किं प्रयासपरुषेण पौरुषेणेति चिन्तयन्तो भीता इवोद्योगाद् दूरतः पलायन्ते । तैः खल्वेवमवधारणीयं

यत्प्रथमं तु यद्दैवमिति कथ्यते तदपि पूर्वजन्मकृतकर्मण एव फलम्। द्वितीयं, दैवं हि प्रारब्धकर्मरूपं संचितकर्मरूपं वा नानन्तफलम्। स्वफलं निर्वर्त्य तत्स्वयं क्षयं याति। तत्र सर्वदैव क्रियमाणस्य कर्मण उपयोगोऽनपवादश्च।

किञ्च नैवं मन्तव्यं यद्दैवं पुरुषकारेण नान्यथा कर्तुं शक्यते। एवं चेत्क उपयोगोऽनिष्टवारणार्थं कृतानां दानजपोपवासादीनां शास्त्रीयाणां कर्मणाम्।

तत्रैते श्लोका भवन्ति—

न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः।
अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति॥
पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते।
तस्मात्पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥
यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥

वस्तुतस्तु मनुष्यस्य कर्मण्येवाधिकारः। कर्मफलं तु परमेश्वराधीनम्। अतस्तस्य चिन्तनमनधिकारचेष्टितमेव। तत्र एव श्रुतिवचोऽमृतम्—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥

तथानूदितं भगवद्गीतासु—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥

ततश्च कर्मणोऽनन्तरमेव न तु पूर्वं यत्फलमुपतिष्ठते तदेव दैवमिति मन्तव्यम् ।

न केवलं श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितत्वेनैवोद्योगस्य परमं माहात्म्यम् । किन्तु सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षणे सर्वमेव चराचरात्मकं जगदुद्योगस्य परमोपयोगितां, सृष्टिकर्तुर्भगवतः परमेश्वरस्य सङ्कल्पानुकूल्यं च तस्य द्योतयति । तथा हि यत्रापि दृष्टिर्निःक्षिप्यते तत्रैव सर्वमप्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकं वस्त्वेकान्ततः स्वस्वनियतकर्मपालनपरं संदृश्यते । तथा च निशाकरदिवाकरयोः पर्यायेणोदयोऽस्तमयनं च, सूर्यकरैरनवरतं रसादानं, सरितां सातत्येन सलिलप्रवाहः, पशुपक्षिणां सनियमं कर्मपरायणता, अस्मच्छरीरान्तर्गतानां हृदय-यकृत्प्रभृतीनां सर्वेषामप्यवयवानां सर्वदैव स्वस्वकर्मपरता च सर्वमेतदुद्योगपरतैव जीवनस्य प्रथमो नियमः, सृष्टिकर्तुर्भगवतश्च परमोऽभिप्राय इति ख्यापयति । कस्याविदितं यच्छरीरपरिश्रमेणै-वास्माकं तानि तानीन्द्रियाणि सुस्थानि सबलानि च भवन्ति । एवमेव समुचितपरिश्रमेणैव मानस्यस्तास्ताः शक्तयः सुपुष्टाः संवर्धिताश्च जायन्ते ।

ततश्च मधुरमधुराक्षरो बीजमन्त्रोऽयमखिलसिद्धीनां य एष समुद्योगो नाम ॥

---

(४)

शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः
सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैव ॥

दैवपुरुषकारयोः कस्याधिकं प्राबल्यमित्येष चिरन्तनो विवादः। केचित्खलु

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

किञ्च—

पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते ।
तस्मात्पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥
न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥

इत्यादिपद्यमवलम्बमाना दैवमुपेक्ष्य पुरुषकारस्यैव माहात्म्यमुद्घोषयन्ति ।

अपरे पुनरैहिकपुरुषकारकारणं विनैव जन्मत एव कश्चित्सुखी कश्चिद् दुःखीत्यादिप्रकारं नानाविधभेदभावं पश्यन्तः, स्वल्पेनैव परिश्रमेण कश्चिन्महत्फलमासादयति कश्चित्पुनरतिपरिश्रमं कृत्वापि विफलमनोरथः केनचिद्दर्शनेनैव वा सफलमनोरथो भवतीत्यादि वैषम्यं चानुभवन्तो दैवस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धान्तयन्ति । तदेत-मनुसृत्यैव गीयते—

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥

अपि च—

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥

तमेतमुत्तरपक्षमाश्रित्यैव कस्यचिद्विपश्चितः सुभाषितमिदम्—

शुभं च विदधात्यशुभं जन्तोरित्यादि ।

कस्यैतदविदितं यदत्रापातरमणीये क्षणभङ्गुरे संसारेऽस्थिरे सुखिदुःखिनोः सुखदुःखे । क्षणेनैव जनो दुःखसागरे प्रक्षिप्यते, क्षणेन च सुखसम्पत्तिमासाद्य सुखी संजायते । योऽद्य मोदमानस्तिष्ठति अन्येद्युः सहसैव तस्योपरि महद् दुःखमापतति । चिराय महता दुःखेन कथंचित्कालमतिवाहयन्तो बहवोऽकस्मादेव सुखसम्पदमासादयन्ति । वस्तुतो नैवैकान्ततः कस्यचिद् दुःखाधिगतिः सुखसमागमो वाकर्ण्यते । सर्वेषामपि ताभ्यां समागमोऽस्थिरः क्षणभङ्गुरश्च ।

तदेतत् शुभाशुभयोरकस्मादेव समुपस्थानं क्षणभङ्गुरत्वं च न केवलं साधारणमनुष्याणां विषये अद्यत्व एव वा दरीदृश्यते, किन्तु महामहिमशालिनामितिहासपुराणेषु प्रख्यातयशसां महतामपि विषये तयोस्तादृश्येव स्थितिः । तथा हि महाभागो राजराजो नलः प्रथमं पितृपितामहपरम्पराप्राप्तां राज्यसम्पत्ति-

मासाद्य नितरां शुभमन्वभूत्। तदनन्तरं च सहसैव स्वसम्पत्ति-विरहितो महत्या दुःखश्रेण्या सङ्गतोऽरण्यादरण्यानीं भ्राम्यं-श्चिराय क्लेशमतिशयमासिषेवे। मुहुरपि च तामासाद्य पूर्ववदेव सुखं भेजे। पाण्डवानां च महानृपतिसूनूनामपि क्रमेण शुभाशुभसमागमोऽतिरोहित एव।

तदेतादृशं शुभाशुभयोरस्थैर्यं सहसैव च पुरुषकारादिसाक्षा-त्कारणमन्तरेणैव तयोरुपस्थितिः किंकृते इति विचारे काचिल्लोकोत्तरा शक्तिरेव पृष्ठत इवागत्य कार्यनिर्वाहिकेति सपदि मनसि समायाति। सैव लोकोत्तरा शक्तिर्भवितव्यता विधिर्नियतिर्दैवमित्यादिशब्दैर-भिधीयते। दृष्टप्रभावापि सा स्वयं प्रत्यक्षतो न दृश्यत इत्यत एव कैश्चिददृष्टनाम्नापि स्मर्यते।

सा चेयं भगवती भवितव्यता देवी महाशक्तिसंपन्ना। एतया हि समाक्रान्तं समस्तं विश्वम्। भुवनत्रयेऽप्यनवरुद्धमकण्टकमस्याः शासनम्। गिरिगुहागर्तदुर्गमे कान्तारे वा, विविधव्यालकुलसमाकुले पाताले वा, अगाधजलसंचारे सागरेऽपि वा स्थितो जनो न खलु नास्या दृष्टिगोचरः। न केवलमल्पशक्तियुक्ता मानवा अन्येऽपराः प्राणिन एव वास्याः शासनमनुवर्तन्ते, किन्तु सर्वमेव जडचेतनात्मक-माब्रह्माण्डं जगदस्या वशे वर्तते।

तामेनामघटितघटनापटीयसीं भगवतीं भवितव्यतामेवोद्दि-श्योक्तं केनापि —

कांश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित्पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान्।

अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥

अपि च—

अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥

किञ्च—

पुरुषः पौरुषं तावद्यावद्दैवं तु सम्मुखम् ।
विपरीतगते दैवे पुरुषो न च पौरुषम् ॥

तदत्र स्मर्यतामखिलमेतद्विधिविलसितमिति पश्यतः कस्यापि कवेरिदं सुभाषितम्—

शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोरित्यादि ॥

---

(५)

धैर्यम्

इह खल्वव्याहतपरिवृत्तिशालिनि जगति कस्यापि सर्वदैकावस्थायामेवावस्थितिर्नितरामसम्भवा । रात्रिदिवसयोरिव सुखदुःखयोः पर्यायेण समुपस्थितिः कस्याविदिता । महाशक्तिसम्पन्ना लोकोत्तरप्रभावसंयुता अपि सुखदुःखपर्यायनियममतिक्रमितुमशक्ताः । तथा चोच्यते—

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

किञ्च । कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । इति ।

ततश्चैतन्नियमानुसारेण सङ्कटेषु समुपस्थितेषु मनुजो धैर्यमवलम्ब्य—

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-
र्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने-
र्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्सः ।
जाते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥

इत्यादिवचोऽनुरूपमहतोत्साहो दुःखोदधेः पारङ्गन्तुं पारयति । परं सङ्कटेषु समुपस्थितेष्वेव धैर्यस्यावश्यकतेति न मन्तव्यम् । प्रत्येकाभीप्सितकार्यस्य विशेषतश्च विशेषपरिश्रमापेक्षावतः संपादनाय, तत्सिद्धौ विविधविघ्नबाधाबाधनायापि च धैर्यस्य महत्युपयोगिता । प्रत्येककार्यारम्भात्पूर्वं हि तस्य विचारस्य प्रादुर्भावोऽस्माकं मनःस्वावश्यक एव । विचारस्यैवान्तःसमुद्भूतस्य कालान्तरेण कार्यरूपेण परिणतिर्भवति । तस्यापि विचारस्य कार्यरूपेण परिणत्यै च प्रायोऽनवरतपरिश्रमस्य नानाविधसाधनसामग्रीसंयोजनस्य नैकविधप्रत्यूहनिवारणस्य चापेक्षा भवति । सर्वं चैतद्धैर्येणैव साध्यम् । धैर्यधना हि मानवाः

योऽयमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च ।
अवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥

इत्युक्त्यनुकूलमाचरन्तो बहुलविघ्नस्यापि प्रारब्धस्य सङ्कल्पितस्य वा कार्यस्यान्तं गच्छन्ति । ये पुनर्धैर्येण रहिताः; प्रथमं तु ते

उत्थायोत्थाय लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ।

इत्यनुसारं विघ्नभयेन किञ्चित् कार्यमेव नारभन्ते । आरब्धकार्या वा स्वल्पेऽप्यन्तराये समुपस्थिते तस्माद्विरमन्ति । तथा चोक्तम्—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्य तूत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ इति ।

धैर्यमाश्रित्यैव हि एको निर्धनः कृषीवलो दुःसहसहस्रकिरणोष्णतापं, धारासारेण पतन्तीं वृष्टिं, शैत्यमुष्णत्वं चाविगणय्य रात्रिन्दिवं चिराय कृतभूरिपरिश्रमः कृष्युपयोगिसामग्रीसंयोजनाय स्वसर्वस्वमपि विक्रीय बीजानि क्षेत्रे उप्त्वा सफलमनोरथो भवितुमर्हति । अनेकवारं च दैवदुर्विपाकेण नष्टेष्वपि शस्यक्षेत्रेषु स्वव्यापारान्नहि निवर्तते ।

एवमेव धैर्यसहाय एवैको विद्यार्थी विसृष्टविषयभोगतृष्णो ब्रह्मचर्यमास्थितः शीतोष्णादिद्वन्द्वतितिक्षुर्भूत्वा चिरकालेनैवाधिगम्यां विद्यामुद्दिश्य अविरतमध्ययनतत्परो भवति । नैकवारमनुत्तीर्णपरीक्षोऽन्यथा वा कथञ्चिदसफलमनोरथो नैव स्वनिश्चितोद्देश्यसम्पादनाद्विरमति ।

एवमेवान्यान्येषु मानवीयव्यापारेषु सिद्धिर्धैर्याधीनैव। अतएव प्रसिद्धानामितिहासपुराणेषु च वर्णितानां लोकोत्तरचरितानां महापुरुषाणां यन्माहात्म्यं वस्तुतस्तद्रहस्यमेतद् धैर्यमेव। धैर्येणैव ते विघ्नराशीन् समुत्तीर्य दुरधिगममभीष्टमासाद्य लोकेषु लोकोत्तरां ख्यातिमासादितवन्तः।

ततश्च धैर्यमन्तरेण प्रथमं तु कस्मिन्नपि व्यापारे विशेषतश्च परिश्रमापेक्षावति प्रवृत्तिरेव दुर्लभा स्यात्। प्रवृत्तावपि स्वभावतोऽनायासेनैवोपस्थितासु बाधासु तासां वारणप्रयासोऽभीष्टार्थादविरतिश्च नहि कथमपि सम्भाव्यते।

किं बहुना। धैर्येणैव मानवः सत्स्वपि महत्सूपरोधकारणेषु निजकर्तव्यपराङ्मुखो न भवति। प्राणेभ्योऽपि सम्पद्येत वियोगः, परं नैव साहसं परित्यजति। सपदि राजलक्ष्म्यामपि विलेतुमुपस्थितायां सङ्कटाकीर्णमपि स्वकर्तव्यमेव कर्म सर्वश्रेयस्करं मन्यते।

तद्यथा श्रीरामचन्द्रादयो नृपचन्द्रा धैर्येणैव सहस्रश आपत्स्वापतितासु स्वाभिप्रेतानां रावणवधादीनामनन्यकर्तव्यानां कर्मणामन्तमवापुः। अन्यैः सोढुमशक्या अप्युपस्थिता आपदः सोढाः, परं नैव कर्तव्यपराङ्मुखा बभूवुः। तदेतदखिलं धैर्यमाहात्म्यमेव।

तत एतद् धैर्यं सकलश्रेयःसम्पादकम्। ऐहिकामुष्मिकं सर्वविधं सुखं धैर्येण मानवा आसादयितुं शक्नुवन्ति। पुनरेतद् धर्मानुष्ठाने महत्साधनम्। धैर्येणैव मनुजो धर्मपथा[illegible]

उत्तमोत्तमां गतिमधिगन्तुमर्हति। सर्वमेतत्समालोच्य जनैः धैर्य-धारणे यत्नो विधेयः।

---

(६)

इन्द्रजालमञ्जूषा

महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः
सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन !

स खल्वासीत् साधारणसमितेर्वासरः। प्रधानामात्यप्रमुखा महत्पदमधिष्ठिता लघुपदभाजस्तथान्ये कार्यकर्तारः सर्वेऽप्यासन्नुपस्थिताः। निर्दिष्टमासीद् भूभुजा—"अद्यानिवार्यः प्रवेशः सर्वसाधारणस्य। यः कोऽपि समेत्यास्थानमण्डपमभिक्षोणिपतिं स्वमनोऽनुरूपमावेदयतु वाञ्छितम्। नहि कश्चन परिचारकोऽधिकरणमण्डपं प्रविशन्तमवरोद्धुं क्षमः। सर्वोऽपि स्वमनस्तापमभिदधातु। यतो विशां त्राणाय प्रकल्पेऽहम्" इति।

पराभूतानेकनृपतिमण्डलपरिवृतस्तारागणैरिव भगवान् राकापतिः, गोमेदहीरकादिरत्नकलापगुम्फितमध्यास्ते स्म हैममासनमतुलवीर्यो महामतिर्महीपतिः। दक्षिणपार्श्वे प्रधानामात्यो वामपार्श्वे च चमूपतिरासन्दीमधितष्ठतुः। अन्येऽपि सानुक्रमं स्वं स्वमासनं भेजिरे।

यथावारं सर्वेऽपि प्रार्थिनो महीभुजः पुरो निजावेदनमुदीरयामासुः। स च सस्मितमनायासञ्च यथार्थं न्यायमनुतिष्ठं-

स्तांस्तोषयामास। शुभेऽहनि तस्मिन् सुबहूनभिनन्दयन्ननेकपा-
माशिषां धन्यवादानाञ्च भाजनं बभूव भूपः।

नातिदूरे नृपासनान्मलिनाम्बरः कश्चिदेको मानवो नरपते-
राननै दत्तदृष्टिस्तस्थौ। सोऽपि महीपतेरभिमुखमावेदयितुं साधारण-
समितौ किञ्चन समागात्; परमास्थानमण्डपस्यादृष्टपूर्वामनेका-
भरणपरिच्छदैर्भास्वरां सुषमासम्पत्तिमवलोक्य चकितचकितो नैजमा-
वेदनमपि विसस्मार। नहि क्षितिभर्तृसविधे स यातः; नापि
किमपि स प्रार्थितवान्। प्रसङ्गवशाद्धरापतिः प्रधानामात्यं सम्बोध्य
ऊचे—"भद्र! जगतो यात्रायां सुगमो निर्वाहाभ्युपायः कोऽमा-
दवगन्तव्यः" इति। प्रधानसचिवः सानुनयं भक्तिपुरस्सरं चाह—
"देव! स्त्रियाः" इति।

तत्क्षणमेव सदेशे समासीनस्य तस्याऽनिर्णिक्तवाससोऽपात्र-
तमास्यम्। सप्रश्रयं शनैश्चासाववादीत्—"सती पतिव्रता चेद्भवेत्
स्त्री, यतस्तस्याः सतीत्वाभावे पत्युरापत्परम्परा अवश्यं भवेयुः"
इति। धराधिपतिरप्येतदशृणोत्। मुहुरपि च स सचिवमन्व-
युङ्क्त महामात्यमेव—"आर्य! संसारे किमत्यधिकमुपयुज्यते?"
इति। प्रत्युत्तरितं मन्त्रिणा—"देव! दयापाथोनिधे! धनमेवास्मिन्
विषयेऽन्यानि वस्तून्यतिशेते" इति।

भूयोऽपि—"धनं चेत्करणं भवति, मनुजस्य यदि तद्रूप-
योगरहस्यं वेत्ति। अन्यथा तत्सद्भावाभावौ न विशिष्येते" इति
स एव मलिनवासाः शनकैः सान्तस्तोषं प्रोदमुञ्चत्। महीपति-
स्तद्वचोभिरतिशयेन तृप्तस्तदभिमुखं सामोदमैक्षत। अनन्तरं च

भावेन तत्प्रवणतया चानुष्ठानेन समधत्त पदमाशु स प्रजाजनचेतःशिलापट्टेषु ।

राज्ञोऽन्येऽधिकारिणः संवीक्ष्य तस्याभ्युन्नतिं दिने दिने चाभिवृद्धिमीर्ष्याकलुषितचेतसोऽचिन्तयन्—अहो, अयं दरिद्र एवं गुरुपदमारूढो यदस्मानपि शास्तीति ।

आश्चर्यम्, अपरित्याज्यो हि दुःस्वभावो दुर्मतीनाम् !

ते हि तद्विरुद्धं कर्तुमुद्युक्ता मिथो मन्त्रयाञ्चक्रिरे । अन्ततस्तेषामेको रहसि कदाचन लब्धावसरो नरपतिमेवमुदीरयामास "क्षमापते ! देव ! अयमतीव मायिको विप्रः । इन्द्रजालेन ह्यनेन वशीकृतो भवान् । एवं हि जनप्रवादः—यद्भवदभिमुखमागमनात्पूर्वमयं नियतमेव निजगेहप्रकोष्ठे प्रविशति । स च सततमनपावृतद्वारको वर्तते । तत्रास्ते पुनरेका रजतमयी लघ्वी मञ्जूषा । इन्द्रजालमयी च सा । तामुद्घाट्य किञ्चित्तान्त्रिककृत्यमनुष्ठायैवायं भवतामभिमुखमायाति—इति । किञ्च न भवति यद्ययं मायावी, कथङ्कारमन्यथा झटित्येवामात्यपदमारूढः । देव ! समवहितैर्भाव्यं भवद्भिः । नहि जात्वेतादृशो दरिद्रो विशिष्टं कारणमन्तरेण सहसैतामवस्थामाप्तुं शक्नोति । नूनमेतस्या मञ्जूषाया एव विलसितं यद्भवानप्येतद्वश्यः समजनि । झटित्येवायममात्यपदमारूढः, न ज्ञायते किमग्रे भावि ? अतो मायामञ्जूषां प्रति सततमेव सावधानस्तिष्ठतु भवान्" इति ।

एवमाकर्ण्य तस्य वाग्जालं भूपः प्रथमन्तु सर्वमेतज्जाड्यहेतुकं वा ईर्ष्याकारितं वा इत्येवामन्यत। परं यदानेकैरांधकारिभिः स्ववंशसम्भूतैरपि च बन्धुभिर्बहुवारमेवं भाषितस्तदा कश्चित्सन्देहलवस्तस्मिन् विषये तस्य मनसि प्रादुर्भूतः। सत्यमेवोच्यते—

सुजनानामपि हृदयं पिशुनपरिष्वङ्गलितमिह भवति।
पवनः परागवाही रथ्यासु वहन् रजस्वलो भवति॥

एवमेव गच्छति काले कस्मिंश्चिद् वासरे सततमेवं मिथ्यावचोभिः स्वकर्णमापूरयतस्तानखिलान् कर्णेजपान् समाहूय—"नित्यं युष्माकं वचांसि शृण्वन्नहं सञ्जातोऽस्मि खिन्नचेताः। अद्य तद्गृहमेत्य सर्वेषामभिमुखं तामिन्द्रजालमञ्जूषामीक्षिष्ये" इत्येवमब्रवीद् भूपतिः। जाताः सर्वेऽपि सज्जाः। राजा च समादाय तानखिलान् साकमात्मना समुपस्थितस्तस्यामात्यस्य गेहम्। स च बहुमानपुरस्सरं धन्यंमन्यः स्वागतमतिमात्रं महीपतेरन्वतिष्ठत्।

अथ तेन सत्कृते समुपविष्टे च बहुमूल्यासनोपरि नरपति-अन्येषु च यथायोग्यमासनमधिष्ठितेषु तयो राजमन्त्रिणोरेवमुक्तिप्रत्युक्तिरूपः संवादः संवृत्तः।

राजा—आर्य! साम्प्रतमेव मया [illegible] भवान्। अस्ति कस्मिंश्चिद् विषये मन्त्रणीयम्। [illegible]

मन्त्री—देव! प्रसीदति चेद्भवान् [illegible] निर्धार्य भवतां पुरस्तादुपस्थितो भवामि।

[सर्वेऽपि [illegible] साभिप्रायं [illegible] ।

सञ्जातः। अत ऊर्ध्वञ्च यदपि किञ्चित्स आदिशति तन्मदीय एवादेश इति कृत्वा सर्वैरङ्गीकर्तव्यम्।

अयं भावः। उन्नतिपदाभिलाषिभिः स्वीया पूर्वावस्था नहि विस्मर्त्तव्या। अथवा, एतदेव महात्मनां लक्षणं यत्—

धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः॥

तादृशानेवाभिलक्ष्य गीयते—

ये दीनेषु दयालवः स्पृशति यानल्पोऽपि न श्रीमदो
व्यग्रा ये च परोपकारकरणे हृष्यन्ति ये याचिताः।
स्वस्थाः सन्ति च यौवनोन्मदमहाव्याधिप्रकोपेऽपि ये
तैः स्तम्भैरिव सुस्थितैः कलिभरक्लान्ता धरा धार्यते॥

इति।

---

(७)

पुरुषार्थचतुष्टम्

इह चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति तद्यथा अर्थः कामो धम मोक्षश्चेति। **तत्रार्थ एव प्रधानः पुरुषार्थ इति केचिन्मन्यन्ते।** अर्थनिचयकलितः पुरुषो लोके जराजीर्णशरीरोऽपि उन्मत्तपञ्चविंशतिकतरुणनराकारः प्रतीयते। अतिकातरहृदयोऽपि महासमरसङ्घट्टनिर्व्यूढसाहसोऽतुलबलपराक्रम इति गीयते। सिद्धमातृकापाठमात्रशक्तिविकलबुद्धिरपि समस्तशास्त्रार्थावगाहनचतुरमतिरिति वन्दिभिः पठ्यते। कुरूपतया नितरामदर्शनीयोऽपि

चाटुकरणपरायणैः सेवकनरैरवजितमकरकेतुरिति हेतुभिः स्थाप्यते । अविद्यमानप्रभावगन्धोऽपि समस्तवस्तुसाधनप्रवणप्रभावोऽयमिति सर्वत्र तद्धनलुब्धबुद्धिभिः प्रकाश्यते । जघन्यघटदासिकातनयोऽपि प्रख्यातोन्नतमहावंशप्रसूतोऽयमिति प्रणयिजनैः स्तूयते । आसप्तमकुलबन्धुतासम्बन्धविकलोऽपि परमबन्धुबुद्ध्या समस्तलोकैर्गृह्यते । तदिदं समस्तमर्थस्य भगवतो विलसितम् ।

किञ्च—समाने पुरुषत्वे समसंख्यावयवाः पुरुषा यदेते दृश्यन्ते लोके, यदुत एके दायका अन्ये तु याचकाः, तथैके नरपतयोऽन्ये पदातयः, तथैके निरतिशयशब्दाद्युपभोगभाजनमन्ये तु दुष्पूरोदरदरीपूरणाकरणेऽप्यशक्ताः, तथैके पोषका अन्ये पोष्या इत्यादयो निःशेषविशेषा निजसद्भावासद्भावाभ्यामर्थेनैव सम्पाद्यन्ते । तस्मादर्थ एव प्रधानः पुरुषार्थः । अत एवोच्यते—

अर्थाख्यः पुरुषार्थोऽयं प्रधानः प्रतिभासते ।
तृणादपि लघुं लोके धिगर्थरहितं नरम् ॥

काम एव प्रधानः पुरुषार्थ इत्यन्ये मन्यन्ते । तथाहि । न खलु ललितललनावदनकमलमकरन्दास्वादन[illegible]तान्तःकरणमन्तरेण पुरुषः परमार्थतः पुरुषतां स्वीकुरुते । [illegible]निचयस्य कलाकौशल्यस्य धर्मार्जनस्य [illegible] [illegible] [illegible] वस्तुतः परमं फलम् । कामविकलैः पुनः [illegible] [illegible] क्रियते । अन्यच्च । कामोपभोग[illegible]नां पुरुषाणां [illegible]

न ह्येवंविधानां विशेषाणां जीवेषु जायमानानां परिदृष्टं किञ्चित्कारणमुपलक्ष्यते। न चाकारणं किञ्चिद्भवितुमर्हति। यदि पुनरकारणा एवंविधा विशेषा भवेयुस्ततः सर्वदा भवेयुर्यथाकाशम्, न वा कदाचिद् भवेयुर्यथा शशविषाणादयः। यतश्चैते क्वचिद् भवन्ति क्वचिन्न भवन्ति, तस्मान्नैते निष्कारणा इति गम्यते।

किं पुनरेतेषामुत्पादकं कारणम् (इति चेदुच्यते)। समस्तानामपि जीवगतानां सुन्दरविशेषाणां धर्म एवान्तरङ्गं कारणं भवति। स एव हि भगवानेनं जीवं सुकुलेषूत्पादयति, निःशेषगुणमन्दिरतां नयति, समस्तानुष्ठानान्यस्य सफलयति, उपनतभोगाननवरतं भोजयति, अन्यांश्च समस्तशुभविशेषान् सम्पादयति। तथा सर्वेषामपि जीवगतानामशोभनविशेषाणामधर्म एवान्तरङ्गं कारणम्। स एव हि दुरन्तोऽमुं जीवं दुष्कुलेषूत्पादयति, निःशेषदोषनिवासतां प्रापयति, सर्वव्यवसायानस्य विफलयति, उपनतभोगोपभोगविघ्नभूतं शक्तिवैकल्यं जनयति, अपरांश्चामनोज्ञाननन्तान् विशेषानस्य जीवस्याधत्ते।

तस्माद्यद्बलेनैताः समस्तसम्पदः स एव धर्मः प्रधानः पुरुषार्थः। अर्थकामौ हि वाञ्छतामपि पुरुषाणां न धर्मव्यतिरेकेण सम्पद्येते। धर्मवतां पुनरतर्कितौ स्वत एवोपनमेते। अतोऽर्थकामार्थिभिः पुरुषैः परमार्थतो धर्म एवोपादातुं युक्तस्तस्मात्स एव प्रधान इति।

यद्यप्यनन्तज्ञानदर्शनवीर्यानन्दात्मकजीवस्वरूपावस्थानलक्षणश्चतुर्थोऽपि मोक्षरूपः पुरुषार्थो निःशेषक्लेशराशिविच्छेदरूपतया स्वाभाविकस्वाधीनानन्दात्मकतया च प्रधान एव, तथापि तस्य धर्मकार्य-

त्वात् तत्प्राधान्यवर्णनेनापि परमार्थभूतस्तत्सम्पादको धर्म एव प्रधानः पुरुषार्थ इति दर्शितं भवति। तथा चाभ्यधायि भगवता—"धनदो धनार्थिनां धर्मः कामार्थिनां सर्वकामदो धर्म एवापवर्गस्य पारम्पर्येण साधकः" इति। नातः प्रधानतरं किञ्चिदस्तीत्युच्यते—

धर्माख्यः पुरुषार्थोऽयं प्रधान इति गम्यते।
पापग्रस्तं पशोस्तुल्यं धिग् धर्मरहितं नरम्॥

[उपमितिभवप्रपञ्चाख्यकथायाः

—

(८)

परोपकारः

इह भुवने नानाविधा मानवाः समायान्ति दृष्टिगोचरताम्। तत्र "स्वभावो दुरतिक्रमः", "स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते" इति नियमानुकूलं यस्य यादृशः स्वभावः स तादृशमेवाचारमाचरति। केचिन्नरपुङ्गवा अपर्यालोच्यैव नैजहानिलाभौ स्वकर्तव्यमेतदिति मन्यमानाः परहितानुष्ठानरता अविरतं [illegible]। अन्ये स्वनोद्दिश्य परारम्भप्रत्यूहं स्वीयमारम्भमारभन्ते, तथापि "सर्वः स्वार्थं समीहते" इति सामान्यनियममनुसृत्य [illegible] परकार्यं सम्पादयन्ति. यद्वा स्वीयान्यापारविघाते [illegible] पर-सम्बन्धिनीं हानिमपि स्वकार्यवशादेव [illegible] [illegible]। अपरे तु "असमर्थाः [illegible]

द्विजिह्वः" इति वचनानुसारं निष्कारणवैरिणो दुर्जनस्वभावाः स्वकार्यसिद्ध्यसिद्ध्योर्विचारमुपेक्ष्य कारणं विनैव परारम्भप्रत्यूह-साधनान्येव चिन्तयन्तस्तिष्ठन्ति, परेषामनर्थाचरणेन च परमं सन्तोषमनुभवन्ति।

तेष्वेतेषु भेदेषु पुरःप्रोक्ताः समारोहन्ति परामुत्कर्षपदवीम्। द्वितीयविधास्तु मध्यमकक्षामवगाहन्ते। चरमकथितास्तु चरमा-मेव पदवीं भजन्ते। तदत्र स्मृतिपथमायाति नीतिज्ञधुरन्धरस्य तत्रभवतो भर्तृहरेर्भणितिरियम्—

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे॥

तत्र ये परोपकारं स्वकर्तव्यत्वेनानुतिष्ठन्ति तेषु खलु कारुण्यं वस्तुतः समालोक्यते। करुणागारत्वेनैव तेऽपारयन्तोऽन्यदीय-दुःखसन्ततिं दृग्गोचरतामानेतुं परोपकारपराः संजायन्ते। उक्तं च "करुणार्द्रा हि सर्वस्य सन्तोऽकारणबान्धवाः" इति। सुस्वभावसम्पन्ना हि ते "आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समा-चरेत्" इति लक्ष्यमनुवर्तमानाः "अनुभवति हि मूर्ध्ना पादप-स्तीव्रमुष्णं शमयति परितापं छायया संश्रितानाम्" इत्युक्तेराद-र्शीभूता नानाविधयातना आत्मनानुभूयापि सततं परशुभाशं-सिनः करुणापराः परहितानुष्ठानतत्पराश्च भवन्ति। अपराधि-नमपि क्षमन्ते। स्वदशायाः समुत्कृष्टतरदशायामपरमवेक्ष्य

तमतिशयितुं तत्साम्यमासादयितुं वा कामं भवतु तेषां प्रयासः। न पुनर्जातु ते परस्मा ईर्ष्यन्ति द्रुह्यन्ति वा। नापि तस्य हानिमनिष्टं वा प्रति हेतवो भवन्ति। स्वार्थसम्पाद-नाय नहि कर्हिचित् कञ्चन प्रतारयन्ति। नहि छद्मना प्रव-र्तन्ते। नापि मिथ्याभाषिणो भवन्ति। एतादृश एव मानव-कुलतिलकाः सत्पुरुषाभिख्यां भजन्ते। सर्वत्रैव तादृशाः सत्कृति-भाजनानि सकललोकस्य स्तुतिसमाधारास्त्रिलोकीं धन्यतां नयन्ति। तानेवाभिलक्ष्य गीयते—

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः॥

स्वभावेनैव हि सन्तः परहितप्रारम्भवीरव्रता अनभिसन्धिप्रण-यिनश्च। स्वार्थलवेनापि हि तेऽस्पृष्टाः परकार्यं साधयन्ति। तथा चाभियुक्तोक्तयः—

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम्।
सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः॥

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः
परोपकाराय सतां विभूतयः॥

अपि च।

ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता
ये साधुतां निरुपकारिषु दर्शयन्ति ।
आत्मप्रयोजनवशीकृतखिन्नदेहः
पूर्वोपकारिषु खलोऽपि हि सानुकम्पः ॥
जयन्ति जितमत्सराः परहितार्थमभ्युद्यताः
पराभ्युदयहर्षिताः परविपत्तिखेदाकुलाः ।
महापुरुषसंकथाश्रवणजातकौतूहलाः
समस्तदुरितार्णवप्रकटसेतवः साधवः ॥

परस्परापेक्षायुक्ता हि सर्वेषां व्यवहारा अस्मिन् जगति । तत्र ये "जात्यैवैते परहितविधौ साधवो बद्धकक्ष्याः" इत्येवं स्वभावेनैव परहितसाधनबद्धपरिकरास्तानेवाश्रित्य जगदिदं सत्यपथानुगं वर्तते । सर्वे धर्माः, अखिलाश्च विद्याः, अन्यानि च सर्वहितकराणि कार्याण्येतादृशैरेव सत्पुरुषैः प्रवर्तितानि । अत एव सर्वधर्माणां मूलं यदेष परोपकारः ।

न केवलं श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितत्वेनैव सदाचारत्वेनैव वास्य धर्मत्वं, किन्त्वात्मनः प्रियत्वेनापि । तथा हि, यदा नु कश्चित्कस्याप्युपकुरुते कथमिवामन्दमानन्दमनुभवन् स उपकृत उपकर्तुर्गुणान् गायति । आत्मानुभवेनैव परेषां वृत्तान्यवगन्तुमीहन्ते सन्तः । यदा खलु दुःखसागरमग्नान् कष्टसन्ततिविपण्णचेतसोऽस्मान् कश्चिद् दयार्द्रचेताः समुद्धरति, कमप्यनिर्वचनीयमनवधिमानन्दमनुभवत्प्रमोदतेऽस्मदीयं चेतः । तथैव खल्वस्माभिरपि समुद्ध्रिय-

माणा दुःखोदधेरपरेऽपि प्राणिनोऽवश्यमेव कामपि परमानन्द-सीमासम्पत्तिमासादयन्तीत्यनुमीयते ।

वस्तुतः परोपकारेण न केवलं परेषामेव लाभ आनन्दातिशयश्च जायते, किन्तु परोपकारमाचरतोऽप्यन्तःकरणे कश्चिदवर्णनीयः सन्तोषः समुत्पद्यते । अत एव "परोक्षप्रिया हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः" इतिश्रुत्यनुरूपं दूरदर्शिनः सन्तो वास्तवं स्वार्थमात्मकल्याणरूपं निःश्रेयसापरपर्यायं समीहमाना लोकपरलोकसहायं परोपकार-मेवाश्रयन्ते । अत एव च

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

इति समुज्जृम्भतेऽमृतमयी वाणीयं परोपकारस्य सर्वधर्मापेक्षया श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन्ती ।

तस्मात्सर्वैः समाश्रयणीयोऽयं धर्मो य एष परोपकारो नाम ।

(९)

का हि पुङ्गणना तेषां येऽन्यशिक्षाविचक्षणाः ।
ये स्वं शिक्षयितुं दक्षास्तेषां पुङ्गणना नृणाम् ॥

इह खलु विचित्रचरित्रचित्रिते जगति केचिदेव विरला [illegible] नरपुङ्गवा ये यद्यपि [illegible] [illegible] [illegible] चरन्ति । परम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

परेभ्यो धर्मोपदेशं वितरन्ति। तथापि स्वकीया तेषामवस्थातीव गर्हणीया भवति। तेषां स्वकीयाचरणेषु स उपदेशोऽशंमात्रमपि न दृश्यते। एतादृशानेवालोचयतो मनसि नितरां कदर्थनामनुभवतः कस्यापि कवेर्भणितिरियम्—

का इह पुङ्गणना तेषामित्यादि।

तद्यथानुश्रूयते। कस्मिंश्चिद् ग्रामे ब्राह्मण एकः प्रतिवसति स्म। तस्य भवदत्तभवदेवनामानौ द्वौ सूनू अभूताम्। कालेन तयोर्ज्यायान् भवदत्तो बौद्धसंन्यासिनामुपदेशेन गृहीतक्षपणकवेशस्तैरेव सार्द्धं गतः, नितरां विरक्तश्चाभूत्।

एकदा तेषां क्षपणकानामेकः स्वमठाधीशादेशेन ग्रामान्तरं गतः। तत्रैव तस्य भ्रातापि निवसति स्म। स्वभ्रातुरन्तिकं तस्य क्षपणकत्वापादनार्थमुपस्थितः स भ्रात्रात्यन्तं न्यक्कृतः खलीकृतश्च। एवं विफलमनोरथः स स्वमठं प्रत्यागतोऽखिलं तत्स्वभ्रातृवृत्तं कुलाधीशाय निवेदितवान्। उपहसितश्चासावतिशयेन तद्भ्रातृगर्हणापरैः सर्वैः क्षपणकैः।

अथ गोष्ठीप्रसङ्गेन भवदत्तस्तैरभिहितः। किं भवानपि स्वभ्रातुः क्षपणकत्वापादन एवमेवासमर्थ इति। तेनोक्तम्। नाहमशक्तः। प्रतिजाने च यदवश्यमेव स्वभ्रातरं क्षपणकतामानेष्यामीति।

तत एकदा कुलाधीशेन सह पर्यटन् भवदत्तो यात्राप्रसङ्गेन स्वाभिजनग्रामसमीपमेवाध्युषितः। तदादेशेन च प्रतिज्ञातार्थसम्पादने दृढमतिर्निजभ्रातृभवनं तस्य साक्षात्करणाय गतवान्। तत्र

च तस्य विवाहस्तस्मिन्नेव वासरे निर्वृत्त आसीत्। अथास्यानुजो भवदेवः स्वभ्रातरं समागतमालोक्य यथोचितोत्थानादिशिष्टाचारैः सत्कृतवान्। प्रस्थितं च तमनुव्रजन् बहुदूरं यावन्मठाधीशान्तिकमुपस्थितः। प्रत्यक्षतः सफलमनोरथश्च भवदत्तः कुलाधीशेन पृष्टः। किमयमानीतः क्षपणकताग्रहणार्थमिति। भवदत्तेन च बाढमित्यभिहितम्। भवदेवोऽप्येनमर्थं पृष्टोऽब्रवीत्। अस्तु एवमेव, मा पुनर्मे भ्राता मृषावादी भूदिति।

एवं भवदत्तेन स्वानुजो भवदेवः क्षपणकतामानीतो गृहीतक्षपणकवेशस्तैरेव सार्द्धं निवसन्नस्मरन्नेव चावलां स्वभार्यां चिरकालं निनाय। कालेन तस्य ज्यायान् भ्राता भवदत्तः स्वर्गपथमारूढः। भवदेवस्तु तदनन्तरं यस्य सत्यवादित्वरक्षणाय मया क्षपणकताङ्गीकृता सोऽधुना पञ्चत्वं गत इति विचार्य, हन्त! सा वराकी, या मयातिनिष्ठुरेण विवाहदिवस एव परित्यक्ता, साम्प्रतं तुहिनाविलेव पद्मिनी मरुमध्यगतेव च मराली ननु कां महतीं कष्टां दशामनुभवन्ती स्यादिति जिज्ञासयैकदा केनचिदपदेशेन स्वग्रामं गतः। प्रतीक्षमाणश्च तां स्वभवनद्वारि स्थितः। [illegible] बहिर्निर्गच्छन्त्यौ द्वे स्त्रियौ तेन पृष्टे। किं परिचिता भवद्भ्यां नागिला (इदमेव तस्य पत्न्या नामासीत्)। परिचिता [illegible] भवति नेति।

तयोरेका [illegible]। सा च [illegible] नब्रवीत्। सा हि [illegible] निष्पादयन्ती [illegible]। [illegible]।

एतस्मिन्नेवान्तरे कश्चिद् बाल आक्रन्दन् गृहान्निर्ययौ। साग्रहं चाब्रवीद् यदहं स्ववान्तं भक्षयिष्यामि। तं सान्त्वयन्भवदेव आह। सौम्य! नहि वान्तं पुनरादत्ते कश्चित्। महद् गर्हणीयं हि तदिति।

एवमुक्तवत्येव भवदेवे नागिला एतद्व्याजेनैवोपदेशावसरं मन्यमानावोचत्। देव! किं तथ्यमेवमेव मन्यसे। आहोस्वित्ते परोपदेश एव पाण्डित्यम्। किं पर्वते ज्वलन्तमग्निं पश्यसि, न पुनरक्ष्णोः पुरस्तात्स्थितम्। यस्माद् बालन्तूपदिशति भवान् यदेकवारं त्यक्तं नैवादत्ते विद्वान्। परं पूर्वं वर्जितां मां पुनर्ग्रहीतुकामोऽस्ति! सत्यं सुखमुपदिश्यते परस्य! अथवा किं नात्रैतत्सुभाषितं चरितार्थं भवति—

का हि पुङ्गणना तेषां येऽन्यशिक्षाविचक्षणाः।
ये स्व शिक्षयितुं दक्षास्तेषां पुङ्गणना नृणाम्॥ इति॥

अयं भावः।

स्वभावेन परोपदेशकुशला एव बहुशो मानवाः समालोच्यन्ते संसारे। नाममात्रेणैव ते मानवाः। उपदेशानुगुणं स्वयमाचारमनाचरतां तेषामेतादृशं परोपदेशपाण्डित्यं केवलं वाचालत्वमेव ख्यापयति। स्वयमाचारविहीनानां तेषामुपदेशोऽपि नहि परान् सदाचारमार्गावलम्बिनः सम्पादयितुं प्रभवति। ये पुनः प्रथममात्मानं शिक्षयन्ति, पश्चात्तु निजानुभवेन सत्यानृते विविच्य करुणाप्लावितचेतसः परानप्युपदिशन्ति धर्मं त एव धन्याः सर्वजगत्पूजास्पदीभूता मानवजन्म सार्थकतां नयन्ति। अत एवोच्यते—

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।
धर्मे स्वयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥

---

(१०)

सत्सङ्गतिः

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।

श्रेयः समाधत्ते यथा तथाप्युपनतः सत्सङ्गम इति सज्जनापाश्रयेण श्रेयोऽर्थिना भवितव्यम् ।

तद्यथानुश्रूयते । बोधिसत्त्वभूतः किलायं भगवान्यशःप्रकाशवंशे गुणपरिग्रहप्रसङ्गा[१]त्सात्मीभूतप्रजानुरागे प्रतापानतसामन्ते श्रीमति कौरव्यराजकुले जन्म प्रतिलेभे । तस्य गुणशतकिरणमालिनः सोमप्रियदर्शनत्वा[illegible] सुतस्य सुतसोम इत्येवं पिता नाम चक्रे । स शुक्लपक्षचन्द्रमा इव प्रतिदिनमभिवर्धमानकान्ति[illegible] कालक्रमादवाप्य साङ्गेषु सोपवेदेषु च वेदेषु वैचक्षण्यं, [illegible] सोत्तरकलानां[२] कलानां लोक्यानां[३], [illegible] सम्यगभ्युपपत्ति[४]सौमुख्यादभिवर्धमानादरः [illegible] बन्धुरिव गुणानां बभूव ।

अथैनं स राजा लोकपरिपालन[illegible] यौवराज्यविभूत्या संयोजयामास ।

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । [illegible]

विद्वत्तया त्वासु[1]रतीव तस्य प्रियाणि धर्म्याणि सुभाषितानि ।
आनर्च पूजातिशयैरतस्तं सुभाषितैरेनमुपागमद्यः ॥

अथ कदाचित्स महात्मा कुसुममासप्रभावविरचितकिसलयलक्ष्मीमाधुर्याणि प्रविकसत्कुसुममनोज्ञप्रहसितानि प्रविततनवशाद्वलकुथास्तरणसनाथधरणीतलानि कमलोत्पलदलास्तीर्णनिर्मलनीलसलिलानि भ्रमद्भ्रमरमधुकरीगणोपगीतान्यनिभृतपरभृतबर्हिगणानि मृदुसुरभिशिशिरसुखपवनानि मनःप्रसादोद्भावनानि नगरोपवनान्यनुविचरन्नन्यतममुद्यानवनं नातिमहता बलकायेन परिवृतः क्रीडार्थमुपनिर्जगाम ।

स तत्र पुंस्कोकिलनादिते वने मनोहरोद्यानविमान[2] भूषिते ।
चचार पुष्पानतचित्रपादपे प्रियासहायः सुकृतीव नन्दने ॥

तत्रस्थं चैनमन्यतमः सुभाषिताख्यायी ब्राह्मणः समभिजगाम, कृतोपचारसत्कारश्च तद्रूपशोभापहृतमनास्तत्रोपविवेश । इति स महासत्त्वो यौवनानुवृत्त्या पुण्यसमृद्धिप्रभावोपनतं क्रीडाविधिमनुभवंस्तदागमनादुत्पन्नबहुमान एव, तस्मिन् ब्राह्मणे सुभाषितश्रावणादनवाप्तागमनफले, सहसैवोत्पतितं क्रीडाप्रसङ्गजनितप्रहर्षोपहन्तृ प्रमदाजनभयविषादजननं कोलाहलमुपश्रुत्य ज्ञायतां किमेतदिति सादरमन्तःपुरावचरान्[3] समादिदेश । अथास्य दौवारिका भयविषाददीनवदनाः ससम्भ्रम द्रुततरमुपेत्य न्यवेदयन्त । एष स देव ! पुरुषादः कल्माषपादः सौदासः साक्षादिवान्तको नरशत-

---

१ आसुरिति बभूवुरित्यर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । २ विमानं विमानो वा सप्तभूमिकभवनम् । ३ अवचरा रक्षका अनुचरा वा ।

कदनकरणपरिचयाद्राक्षसाधिकक्रूरतरमतिरतिमानुषबलवीर्यदर्पोद्धतः प्रतिभय[1]रौद्रमूर्तिर्मूर्तिमानिव जगत्संत्रास इत एवाभिवर्तते। विद्रुतं च नस्तत्संत्रासग्रस्तधैर्यमुद्भ्रान्तरथतुरगद्विरदव्याकुलयोधं बलम्। यतः प्रतियत्नो[2] भवतु देवः, प्राप्तकालं वा संप्रधार्यतामिति।

अथ सुतसोमो जानानोऽपि तानुवाच भोः क एष सौदासो नाम। ते तं प्रोचुः। किमेतद् देवस्य न विदितं यथा सुदासो नाम राजा बभूव। स मृगयानिर्गतोऽश्वेनापहृतो वनगहनमनुप्रविष्टः सिंह्या सार्धं योगमगमत्। आपन्नसत्त्वा च सा सिंही संवृत्ता, कालान्तरेण च कुमारं प्रसुषुवे। स वनचरैर्गृहीतः सुदासायोपनीतः। अपुत्रोऽहमिति च कृत्वा सुदासेन संवर्धितः, पितरि च सुरपुरमुपगते स्वं राज्यं प्रतिलेभे। स मातृदोषादामिषेष्वभिप्रसक्तः[3]। इदमिदं रसवरं मांसमिति स मानुषं मांसमा[illegible] स्वपौरानेव च हत्वा हत्वा भक्षयितुमुपचक्रमे। अथ पौरास्तद्वधायोद्योगं चक्रुः। ततोऽसौ भीतः सौदासो नररुधिरपिशितबलिभुग्भ्यो भूतेभ्य उपशुश्राव[4]। अस्मात्सङ्कटान्मुक्तोऽहं राज्ञां कुमारशतेन भूतयज्ञं करिष्यामीति। सोऽयं तस्मात्सङ्कटान्मुक्तः। [illegible] प्रसह्य चानेन राजकुमारापहरणं कृतम्। सोऽयं देवमप्यभ्युपयातः। श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति।

१ प्रतिभयं भयङ्करम्। २ प्रतिकूलप्रयत्नः [illegible]। [illegible] [illegible] सत्त्वा निःस्वर्ः। ३ [illegible]ऽनुरक्तः। ४ [illegible] [illegible]।

अथ स बोधिसत्त्वः पूर्वमेव विदितशीलदोषविभ्रमः सौदासस्य कारुण्यात्तच्चिकित्सावहितमतिराशंसमानश्चात्मनि तच्छीलविकृतप्रशमनसामर्थ्यं प्रियाख्यान इव च सौदासाभियाननिवेदने प्रीतिं प्रतिसंवेदयन्नियतमित्युवाच—

राज्याच्च्युतेऽस्मिन्नरमांसलोभादुन्मादवक्तव्य इवास्वतन्त्रे।
त्यक्तस्वधर्मे हतपुण्यकीर्तौ शोच्यां दशामित्यनुवर्तमाने॥
को विक्रमस्यात्र ममावकाश एवंगताद्वा भयसम्भ्रमस्य।
अयत्नसंरम्भपराक्रमेण पाप्मानमस्य प्रसभं निहन्मि॥
गत्वापि यो नाम मयानुकम्प्यो मद्गोचरं स स्वयमभ्युपेतः।
युक्तं मयातिथ्यमतोऽस्य कर्तुमेवं हि सन्तोऽतिथिषु प्रवृत्ताः॥

तद्यथाधिकारमत्रावहिता भवन्तु भवन्त इति स तानन्तःपुरावचराननुशिष्य, आश्वासनपूर्वकं विनिवर्त्य युवतिजनं, यतस्तत्कोलाहलं ततः प्रससार। दृष्ट्वैव च व्यायता[1]बद्धमलिनवसनपरिकरं वल्कलपट्टविनियतं रेणुपरुषप्रलम्बव्याकुलशिरोरुहं प्ररूढश्मश्रुजालावनद्धान्धकारवदनं रोषसंरम्भव्यावृत्तरौद्रनयनमुद्यतासिचर्माणं सौदासं विद्रवदनुपतन्तं राजबलं[2] विगतभयसाध्वसः[3] समाजुहाव। अयमहमरे सुतसोमः। इत एव निवर्तस्व। किमनेन कृपणजनकदनकरणप्रसङ्गेनेति।

तत्समाह्वानशब्दाकलितदर्पस्तु सौदासः सिंह इव ततो न्यव-

---

१ व्यायतं विस्तीर्णं यथा स्यात्तथा। २ विद्रवद्राजबलमनुपतन्तं सौदासं दृष्ट्वैवेति संबन्धः। ३ साध्वसमावेगः।

तेन। निरावरणप्रहरणमे[1]काकिनं प्रकृतिसौम्यदर्शनमभिवीक्ष्य च बोधिसत्त्वमहमपि त्वामेव मृगयामीत्युक्त्वा निर्विशङ्कः सहसा संरम्भद्रुततरमभिसृत्यैनं स्कन्धमारोप्य प्रदुद्राव। बोधिसत्त्वोऽपि चैनं संरम्भदर्पोद्धतमानसं ससम्भ्रमाकुलितनरपति राजबलविद्रावणादुपरूढप्रहर्षावलेपमवेत्य नायमस्यानुशिष्टिकाल इत्युपेक्षां चक्रे। सौदासोऽप्यभिमतार्थप्रसिद्ध्या परमिव लाभमधिगम्य प्रमुदितमनाः स्वमावासदुर्गं प्रविवेश।

हतपुरुषकलेवराकुलं रुधिरसमुक्षितरौद्रभूतलम्।
परुषमिव रुषावभर्त्सयत्स्फुटदहनैरशिवैः शिवारुतैः[2]॥

समवतार्य च तत्र बोधिसत्त्वं तद्रूपसम्पदा विनिबध्यमाननयनः प्रसक्तं[3] वीक्षमाणो विशश्राम।

अथ बोधिसत्त्वस्य सुभाषितोपायनाभिगतं ब्राह्मणमकृतसत्कारं तदुद्यानविनिवर्तनप्रतीक्षिणमाशाविबद्धहृदयमनुस्मृत्य चिन्ता प्रादुरभूत। कष्टं भोः!

सुभाषितोपायनवानाशया दूरमागतः।
स मां हृतमुपश्रुत्य विप्रः किं नु करिष्यति॥

इति विचिन्तयतस्तस्य महासत्त्वस्य महीक्षितस्तमभिस्मरतः कारुण्यपरिचयादश्रूणि प्रावर्तन्त।

अथ सौदासः साश्रुनयनमभिवीक्ष्य बोधिसत्त्वं समभिप्रहसन्नुवाच। मा तावद् भोः!

धीर इत्यसि विख्यातस्तैस्तैश्च बहुभिर्गुणैः।
अथ चास्मद्वशं प्राप्य त्वमप्यश्रूणि मुञ्चसि॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

आपत्सु विफलं धैर्यं शोके श्रुतमपार्थकम्।
नहि तद्विद्यते भूतमाहतं यन्न कम्पते॥

इति। तत्सत्यं तावद् ब्रूहि—

प्राणान्प्रियानथ धनं सुखसाधनं वा
बन्धून्नराधिपतितामथवानुशोचन्।
पुत्रप्रियं पितरमश्रुमुखान् सुतान्वा
स्मृत्वेति साश्रुनयनत्वमुपागतोऽसि॥

बोधिसत्त्व उवाच—

न प्राणान्पितरौ न चैव तनयान्बन्धून्न दारान्न च
नैवैश्वर्यसुखानि संस्मृतवतो बाष्पोद्गमोऽयं मम।
आशावांस्तु सुभाषितैरभिगतः श्रुत्वा हृतं मां द्विजो
नैराश्येन स दह्यते ध्रुवमिति स्मृत्वास्मि सास्रेक्षणः॥
तस्माद्विसर्जयितुमर्हसि तस्य याव-
दाशाविघातमथितं हृदयं द्विजस्य।
संमाननाम्बुपरिषेकनवीकरोमि
तस्मात्सुभाषितमधूनि च सम्भिभर्मि॥

प्राप्यैवमानृण्यमहं द्विजस्य गन्तास्मि भूयोऽनृणतां तवापि।
इहागमात् प्रीतिकृतच्छणा[१]भ्यां निरीक्ष्यमाणो भवदीक्षणाभ्याम् ॥

· सौदास उवाच—

इदं त्वया ह्यादृतमुच्यमानं श्रद्धेयतां नैव कथंचिदेति।
को नाम मृत्योर्वदनाद्विमुक्तः स्वस्थःस्थितस्तत्पुनरभ्युपेयात् ॥

दुरुत्तरं मृत्युभयं व्यतीत्य सुखे स्थितः श्रीमति वेश्मनि स्वे।
किं नाम तत्कारणमस्ति येन त्वं मत्समीपं पुनरभ्युपेयाः ॥

बोधिसत्त्व उवाच। कथमेवं महदपि ममागमनकारणमत्रभवान्नावबुध्यते। ननु मया प्रतिपन्न[२]मागमिष्यामीति। तद्‌लं मां खलजनसमतयैवं परिशङ्कितुम्। सुतसोमः खल्वहम्।

लोभेन मृत्योश्च भयेन सत्यं सत्यं यदेके तृणवत्त्यजन्ति।
सतां तु सत्यं वसुजीवितं च कृच्छ्रेऽप्यनस्तन्न परित्यजन्ति ॥

त्वत्तो भयं यदि च नाम ममाभविष्यत्
सङ्गः सुखेषु करुणाविकलं मनो वा।
विख्यातरौद्रचरितं ननु वीरमानी
त्वामुद्यतप्रहरणावरणोऽभ्युपैष्यम् ॥

त्वत्संस्तवस्[३]त्वयमभीप्सित एव मे स्यात्
तस्य द्विजस्य सफलश्रमतां विधाय।
एष्याम्यहं पुनरपि स्वयमन्तिकं ते
नास्मद्विधा हि वितथां गिरमुद्गिरन्ति ॥

अथ सौदासस्तद् बोधिसत्त्ववचनं विकल्पितमिवामृष्यमाणश्चिन्ताम्[1] आपेदे। सुष्ठु खल्वयं सत्यवादितया च धार्मिकतया च विकत्थते। तत्पश्यामि तावदस्य सत्यानुरागं धर्मप्रियतां च। किं च तावन्ममानेन नष्टेनापि स्यात्। अस्ति हि मे स्वभुजवीर्यप्रतापाद्वशीकृतं शतमात्रं क्षत्रियकुमाराणाम्। तैर्यथोपयाचितं भूतयज्ञं करिष्यामीति विचिन्त्य बोधिसत्त्वमुवाच। तेन हि गच्छ। द्रक्ष्यामस्ते सत्यप्रतिज्ञतां धार्मिकतां च।

गत्वा कृत्वा च तस्य त्वं द्विजस्य यदभीप्सितम्।
शीघ्रमायाहि यावत्ते चितां सज्जीकरोम्यहम्॥

अथ बोधिसत्त्वस्तथेत्यस्मै प्रतिश्रुत्य स्वभवनमभिगतः प्रतिनन्द्यमानः स्वेन जनेन तमाहूय ब्राह्मणं तस्माद् गाथाचतुष्टयं शुश्राव। तच्छ्रुत्वा सुभाषिताभिप्रसादितमनाः स महासत्त्वः संराधयन्प्रियवचनसत्कारपुरःसरं साहस्रिकीं गाथां कृत्वा समभिलषितेनार्थेन तं ब्राह्मणं प्रतिपूजयामास।

अथैनं तस्य पिताऽस्थानातिव्ययनिवारणोद्यतमतिः प्रस्तावक्रमागतं सानुनयमित्युवाच। तात! सुभाषितप्रतिपूजने साधु मात्रां ज्ञातुमर्हसि। महाजनः[2] खलु ते भर्तव्यः, कोशसम्पदपेक्षिणी च राजश्रीरतश्च त्वां ब्रवीमि।

---

१ विकल्पितं संदेहसंयुक्तम्, अमृष्यमाणोऽसहमानः, चिन्तां चिन्तनम्। २ महाजनो बहवो जना इत्यर्थः।

शतेन सम्पूजयितुं सुभाषितं परं प्रमाणं न ततः परं क्षमम् ।
अतिप्रदातुर्हि कियच्चिरं भवेद्धनेश्वरस्यापि धनेश्वरद्युतिः ॥
बोधिसत्त्व उवाच ।
अर्घप्रमाणं यदि नाम कर्तुं शक्यं भवेद्देव ! सुभाषितानाम् ।
व्यक्तं न ते वाक्यपथं व्रजेयं तन्निष्क्रयं राज्यमपि प्रयच्छन् ॥
श्रुत्वैव यन्नाम मनः प्रसादं श्रेयोऽनुरागः स्थिरतां च याति ।
प्रज्ञा विवृद्ध्या वितमस्कतां[1] च, क्रय्यं ननु स्यादपि तत्स्वमांसैः ॥
दीपः श्रुतं[2] मोहतमःप्रमाथी, चौराद्यहार्यं परमं धनं च ।
संमोहशत्रुव्यथनाय शस्त्रं, नयोपदेष्टा परमश्च मन्त्री ॥
आपद्गतस्याप्यविकारि मित्रमपीडनी शोकरुजश्चिकित्सा ।
बलं महद् दोषबलावमर्दि, परं निधानं यशसः श्रियश्च ॥
गुणैरनेकैरिति[3] विश्रुतानि प्राप्तान्यहं प्राभृतवन्कृतानि ।
शक्तः कथं नाम न पूजयेयमाज्ञां कथं वा तव लङ्घयेयम् ॥
यास्यामि सौदाससमीपमस्माद्धर्मो न मे राज्यपरिश्रमेण ।
निवृत्तसङ्कृतगुणोपमर्दं लम्यश्च यो दोषपथानुवृत्त्या ॥

अथैनं पिता स्नेहात्समुत्पतितसम्भ्रमः सादरमुवाच। तवैव खलु तात! हितावेक्षिणा मयैवमभिहितम्। तदलमत्र ते मन्युवशमनुभवितुम्। द्विषन्तस्ते सौदासवशं गमिष्यन्ति। अथापि प्रतिज्ञातं त्वया तत्समीपोपगमनमतः सत्यानुरक्षी तत्सम्पादयितुमिच्छसि; तदपि ते नाहमनुज्ञास्यामि। अपातकं हि स्वप्राणपरिरक्षानिमित्तं गुरुजनार्थं चानृतमार्गो वेदविहित इति। तत्परिहारश्रमेण तव कोऽर्थः। अर्थकामाभ्यां च विरोधिदृष्टं धर्मसंश्रयमनयमिति व्यसनमिति च राज्ञां प्रचक्षते नीतिकुशलाः। तदलमनेनास्मन्मनस्तापिना स्वार्थनिरपेक्षेण ते निर्बन्धेन। अथाप्ययशस्यं धर्मविरोधि चेति प्रतिज्ञाविसंवादनमनुचितत्वान्न व्यवस्यति ते मतिः; एवमपीदं त्वद्विमोक्षणार्थं समुद्युक्तं सज्जमेव नो हस्त्यश्वरथपत्तिकायं[1] सम्पन्नमनुरक्तं महद् बलम्। तदनेन परिवृतः समभिगम्यैनं वशमानयान्तकवशं वा प्रापय। एवमप्यर्थप्रतिज्ञाता सम्पादिता स्यादात्मरक्षा चेति।

बोधिसत्त्व उवाच। नोत्सहे देव! अन्यथा प्रतिज्ञातुमन्यथा कर्तुम्, शोच्येषु वा व्यसनपङ्कनिमग्नेषु नरकाभिमुखेषु सुहृत्सु स्वजनपरित्यक्तेष्वनाथेषु च तद्विधेषु प्रहर्तुम्। अपि च

दुष्करं पुरुषादोऽसावुदारं चाकरोन्मयि।
मद्वचःप्रत्ययाद्यो मां व्यसृजद्वशमागतम्॥
लब्धं तत्कारणाच्चेदं मया तात! सुभाषितम्।
उपकारी विशेषेण सोऽनुकम्प्यो मया यतः॥

१ हस्त्यश्वरथपत्तिकायं हस्त्यश्वरथपदातिरूपम्।

अलं चात्रदेवस्य मदत्ययाशङ्कया[१]। का हि तस्य शक्तिरस्मि मामेवमभिगतं विहिंसितुमिति।

एवमनुनीय स महात्मा पितरं विनिवारणसौम्यं च विनिवर्त्य प्रणयिजनमनुरक्तं च बलकायमेकाकी विगतभयदैन्यः सत्यानुरक्षी लोकहितार्थी सौदासमभिविनेष्यंस्तन्निकेतमभिजगाम।

दूरादेवावलोक्य सौदासस्तं महासत्त्वमतिविस्मयाद्भिरुद्धबहुमानप्रसादश्चिराभ्यासविरूढक्रूरतामलिनमतिरपि व्यक्तमिति चिन्तामापेदे। अहहह!

आश्चर्याणां बताश्चर्यमद्भुतानां तथाद्भुतम्।
सत्यौदार्यं नृपस्येदमतिमानुषदैवतम्॥
मृत्युरौद्रस्वभावं मां विनीतभयसंभ्रमः।
इति स्वयमुपेतोऽयं हा! धैर्यं साधु सत्यता॥

अथ बोधिसत्त्वः समभिगम्यैनं विस्मयबहुमानावर्जितमानसमुवाच—

प्राप्तं सुभाषितधनं प्रतिपूजितोऽर्थी
प्रीतिं मनश्च गमितं भवतः प्रभावात्।
प्राप्तस्तदस्म्ययमशान यथेप्सितं मां
यज्ञाय वा मम पशुव्रतमाश्रिता वा॥

सौदास उवाच—

त्रिधूमपक्वं पिशितं च हृद्यं शृणमस्तदेतानि सुभाषितानि ॥
बोधिसत्त्व उवाच। कस्तवार्थ इत्थंगतस्य सुभाषितश्रवणेन।

रक्षोविकृतवृत्तस्य संत्यक्तार्यपथस्य ते।
नास्ति सत्यं कुतो धर्मः किं श्रुतेन करिष्यसि ॥

अथ सौदासस्तामवसादनाम्[१] अमृष्यमाणः प्रत्युवाच। मा तावद् भोः!

कोऽसौ नृपः कथय यो न समुद्यतास्त्रः
क्रीडावने वनमृगीदयितान्निहन्ति?
तद्वन्निहन्मि मनुजान्यदि वृत्तिहेतो-
राधर्मिकः[२] किल ततोऽस्मि, न ते मृगघ्नाः ॥

बोधिसत्त्व उवाच।

धर्मे स्थिता न खलु तेऽपि नमन्ति येषां
भीतद्रुतेष्वपि मृगेषु शरासनानि।
तेभ्योऽपि निन्द्यतम एव नराशनस्तु
जात्युच्छ्रिता हि पुरुषा न च भक्षणीयः ॥

अथ सौदासः परिकर्कशाक्षरमप्यभिधीयमानो बोधिसत्त्वेन तन्मैत्रीगुणप्रभावादभिभूतरौद्रस्वभावः सुखायमान एव तद्वचनमभिप्रहसन्नुवाच। भोः सुतसोम!

मुक्तो मया नाम समेत्य गेहं समन्ततो राज्यविभूतिरम्यम्।
यन्मत्समीपं पुनरागतस्त्वं न नीतिमार्गे कुशलोऽसि तस्मात् ॥

१ अवसादनाम् अवसादकारिणीमवमाननाम्।
२ अधर्मं चरतीत्याधर्मिकः। "अधर्माच्चेति वक्तव्यम्" इति ठक्।

बोधिसत्त्व उवाच। नैतदस्ति। अहमेव तु कुशलो नीतिमार्गे यदेनं[1] न प्रतिपत्तुमिच्छामि।

अतश्च नीतौ कुशलोऽहमेव त्यक्त्वानृतं योऽभिरतोऽस्मि सत्ये।
न तत्सुनीतं[2] हि वदन्ति तज्ज्ञा यन्नानुबध्नन्ति यशःसुखार्थाः॥

सौदास उवाच—

प्राणान्प्रियान्स्वजनमश्रुमुखं च हित्वा
राज्याश्रयाणि च सुखानि मनोहराणि।
कामर्थसिद्धिमनुपश्यसि सत्यवाक्ये
तद्रक्षणार्थमपि मां यदुपागतोऽसि॥

बोधिसत्त्व उवाच। बहवः सत्यवचनाश्रया गुणातिशयाः। संक्षेपतस्तु श्रूयताम्—

माल्यश्रियं हृद्यतयातिशेते सर्वान् रसान्स्वादुतया च सत्यम्।
श्रमादृते पुण्यगुणप्रसिद्ध्या तपांसि तीर्थाभिगमश्रमं च॥
कीर्तेर्जगद्व्याप्तिकृतक्षणाया मार्गस्त्रिलोकाक्रमणाय सत्यम्।
द्वारं प्रवेशाय सुरालयस्य संसारदुर्गोत्तरणाय सेतुः।

अथ सौदासः साधु युक्तमित्यभिप्रणम्यैनं सविस्मयबहु-मानः पुनरुवाच—

बोधिसत्त्व उवाच—

महतापि प्रयत्नेन यच्छक्यं नातिवर्तितुम् ।
प्रतीकारासमर्थेन भयवैक्लव्येन तत्र किम् ॥

इति परिगणितलोकस्थितयोऽपि तु कापुरुषाः

पापप्रसङ्गादनुतप्यमानाः शुभेषु कर्मस्वकृतश्रमाश्च ।
आशङ्कमानाः परलोकदुःखं मर्तव्यसंत्रासजडा भवन्ति ॥
चिरं विचिन्त्यापि च नैव पापे मनःपदन्यासमपि स्मरामि ।
विशोधितस्वर्गपथोऽहमेवं मृत्योः किमर्थं भयमभ्युपेयाम् ॥

तदुपश्रुत्य सौदासः प्रसादाश्रुव्याप्तनयनः समुद्भिद्यमानरोमाञ्चपिटको विस्मृतपापस्वभावतामिस्रः सबहुमानमवेक्ष्य बोधिसत्त्वमुवाच । शान्तं पापम् ।

अद्याद्विषं स खलु हालहलं प्रजान-
न्नाशीविषं प्रकुपितं ज्वलदायसं वा ।
मूर्धापि तस्य शतधा हृदयं च यायाद्
यस्त्वद्विधस्य नृपपुङ्गव ! पापमिच्छेत् ॥

तदर्हति भवांस्तान्यपि मे सुभाषितानि वक्तुम् । अनेन हि ते वचनकुसुमवर्षेणाभिप्रसादितमनसः सुष्ठुतरमभिवृद्धं स तेषु मे कौतूहलम् । अपि च भोः

दृष्ट्वा मे चरितच्छायावैरूप्यं धर्मदर्पणे ।
अपि नामागतावेगं स्यान्मे धर्मोत्सुकं मनः ॥

अथैनं बोधिसत्त्वः पात्रीकृताशयं धर्मश्रवणप्रवणमानसमवेत्यो-वाच। तेन हि धर्मार्थिना तदनुरूपसमुदाचारसौष्ठवेन धर्मः श्रोतुं युक्तः। पश्य

नीचैस्तरासनस्थानाद् विबोध्य विनयश्रियम्।
प्रीत्यर्पिताभ्यां चक्षुर्भ्यां वाङ्मध्वास्वादयन्निव॥
गौरवावर्जितैकाग्रप्रसन्नामलमानसः।
सत्कृत्य धर्मं शृणुयाद् भिषग्वाक्यमिवातुरः॥

अथ सौदासः स्वेनोत्तरीयेण समास्तीर्योच्चैस्तरं शिलातलं तत्र चाधिरोप्य बोधिसत्त्वं स्वयमनास्तरितायामुपविश्य भूमौ बोधिसत्त्वस्य पुरस्तादाननोद्वीक्षणव्यापृतनिरीक्षणस्तं महासत्त्वमुवाच। ब्रूहीदानीं मार्षे[1]ति।

अथ बोधिसत्त्वो नवाम्भोधरनिनदमधुरेण गम्भीरेणापूरयन्निव तद्वनं व्यापिना स्वरेणोवाच—

यदृच्छयाप्युपानीतं सकृत्सज्जनसंगतम्।
भवत्यचलमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते॥ १॥

तदुपश्रुत्य सौदासः साधु साध्विति स्वशिरःप्रकम्पनाङ्गुलि-विक्षेपं बोधिसत्त्वमुवाच। ततस्ततः

अथ बोधिसत्त्वो द्वितीयां गाथामुदाजहार—

न सज्जनाद् दूरचरः क्वचिद्भवे-
द्भजेत साधून्विनयक्रमानुगः।

स्पृशन्त्ययत्नेन हि तत्समीपगं
विसर्पिणस्तद्गुणपुष्परेणवः ॥ २ ॥

सौदास उवाच ।

सुभाषितान्यर्चयता साधो ! सर्वात्मना त्वया ।
स्थाने खलु नियुक्तोऽर्थः स्थाने नावेक्षितः श्रमः ॥

ततस्ततः । बोधिसत्त्व उवाच—

रथा नृपाणां मणिहेमभूषणा
व्रजन्ति देहाश्च जराविरूपताम् ।
सतां तु धर्मं न जराभिवर्तते
स्थिरानुरागा हि गुणेषु साधवः ॥ ३ ॥

(सौदास उवाच) अमृतवर्षं खल्विदम् । अहो सन्तर्पिताः स्मः । ततस्ततः ।

बोधिसत्त्व उवाच—

नभश्च दूरे वसुधातलाच्च
पारादवारं च महार्णवस्य ।
अस्ताचलेन्द्रादुदयस्ततोऽपि
धर्मः सतां दूरतरेऽसतां च ॥ ४ ॥

अथ सौदासः प्रसादविस्मयाभ्यामावर्जितप्रेमबहुमानो बोधिसत्त्वमुवाच ।

चित्राभिधानातिशयोज्ज्वलार्था गाथास्त्वदेता मधुरा निशम्य ।
आनन्दितस्तत्प्रतिपूजनार्थं वरानहं ते चतुरो ददामि ॥

तद् वृणीष्व यद्यन्मत्तोऽभिकाङ्क्षसीति ।

अथैनं बोधिसत्त्वः सविस्मयबहुमान उवाच। कस्त्वं वरप्रदानस्य।

यस्यास्ति नात्मन्यपि ते प्रभुत्वमकार्यसंरागपराजितस्य।

स त्वं वरं दास्यसि कं परस्मै शुभप्रवृत्तेरपवृत्तभावः॥

अथ सौदासः किञ्चिद्व्रीडावनतवदनो बोधिसत्त्वमुवाच।
अलमत्रभवतो मामेवं विशङ्कितुम्।

प्राणानपि परित्यज्य दास्यामि तानहं वरान्।

विस्रब्धं तद् वृणीष्व त्वं यद्यदिच्छसि भूमिप॥

बोधिसत्त्व उवाच। तेन हि

सत्यव्रतो भव विसर्जय सत्त्वहिंसां

बन्दीकृतं जनमशेषमिमं विमुञ्च।

अश्या न चैव नरवीर मनुष्यमांस-

मेतान्वराननवरांश्चतुरः प्रयच्छ॥

सौदास उवाच।

ददामि पूर्वान्भवते वरांस्त्रीनन्यं चतुर्थं तु वरं वृणीष्व।

अवैपि किं न त्वमिदं यथाहमीशो निरन्तुं न मनुष्यमांसात्॥

बोधिसत्त्व उवाच। हन्त तदेतत्संवृत्तम्। ननूक्तं मया
कस्त्वं वरप्रदानस्येति। अपि च भोः।

सौदास उवाच ।

त्यक्त्वा राज्यं वने क्लेशो यस्य हेतोर्धृतो मया ।
हतो धर्मः क्षता कीर्तिस्त्यक्ष्यामि तदहं कथम् ॥

बोधिसत्त्व उवाच । अत एव तद्भवांस्त्यक्तुमर्हति ।

धर्मादर्थात्सुखात्कीर्तेर्भ्रष्टो यस्य कृते भवान् ।
अनर्थायतनं तादृक् कथं न त्यक्तुमर्हसि ॥

तदलं ते पाप्मानमेवानुभ्रमितुम् । अवबोद्धुमर्हस्यात्मानम् । सौदासः खल्वत्र भवान् ।

चित्तस्य नार्हसि नरेन्द्र वशेन गन्तुं
धर्मार्थयोरनुपरोधपथं भजस्व ।
एको नृपान्युधि विजित्य समस्तसैन्यान्
मा चित्तविग्रहविधौ परिकातरो भूः ॥

लोकः परोऽपि मनुजाधिप नन्ववेक्ष्य-
स्तस्मात्प्रियं यदहितं च न तन्निषेव्यम् ।
यत्स्यात्तु कीर्त्यनुपरोधि मनोज्ञमार्गं
तद्विप्रियं सदपि भेषजवद्भजस्व ॥

अथ सौदासः प्रसादाश्रुव्याप्तनयनो गद्गदायमानकण्ठः समभिसृत्यैव बोधिसत्त्वं पादयोः सम्परिष्वज्योवाच ।

गुणकुसुमरजोभिः पुण्यगन्धैः समन्ता-
ज्जगदिदमवकीर्णं कारणे[1] त्वद्यशोभिः ।

---

१ कारणे स्थाने ।

इति विचरति पापे मृत्युदूतोपसृष्टौ
त्वमिव हि क इवान्यः सानुकम्पो मयि स्यात् ॥

शास्ता गुरुश्च मम दैवतमेव च त्वं
मूर्ध्ना वचांस्यहममूनि तवार्चयामि ।
भोक्ष्ये न चैव सुतसोम मनुष्यमांसं
यन्मां यथा वदसि तच्च तथा करिष्ये ॥

नृपात्मजा यज्ञनिमित्तमाहृता
मया च ये बन्धनखेददूषिताः ।
हृतत्विषः शोकपरीतमानसा-
स्तदेहि मुञ्चाव सहैव तानपि ॥

अथ बोधिसत्त्वस्तथेत्यस्मै प्रतिश्रुत्य सह तेन नृपसुतास्तेनावरुद्धा-स्तत्रैवाभिजगाम । दृष्ट्वैव च ते नृपसुताः सुतसोमं हन्त मुक्ता वयमिति परं हर्षमुपजग्मुः । अथैतानभिगम्य बोधिसत्त्वः समाश्वासयन्प्रियवचनपुरःसरं च प्रतिसंमोद्य सौदासस्याद्रोहाय शपथं कारयित्वा बन्धनाद्विमुच्य सार्धं सौदासेन तैश्च नृपतिपुत्रैरनुगम्य-मानः स्वं राज्यमुपेत्य यथार्हकृतसंस्कारांस्तान् राजपुत्रान्सौदासं च स्वेषु स्वेषु राज्येषु प्रतिष्ठापयामास ।

(११)

इयमुदरदरी दुरन्तपूरा
यदि न भवेदभिमानभङ्गभूमिः ।
कथमपि न सहे भवादृशानां
कुटिलकटाक्षनिरीक्षणं नृपाणाम् ॥

"माने भग्ने कुतः सुखम्" इत्यादर्शमनुसरतः

अपहरति महत्त्वं प्रार्थना किं न जाने
जनयति गुरुलज्जामित्यहं किं न वेद्मि ।
तदपि वद वदान्यं तं सदा प्रत्यहं मां
जठरपिठरवर्ती वह्निरर्थीकरोति ॥

इत्युक्त्यनुसारं दुर्भरोदरपूरणार्थमभिमानिनां प्रभूणां सेवया जीवनवृत्तेरुपार्जने कदर्थनामनुभवतः सर्वमेतदुदरहेतुकमिति चावगच्छतः कस्यचिन्मानधनस्य मनस्विनः सोपालम्भमुदरमहिमवर्णनपरोक्तिरियम्—

इयमुदरदरी दुरन्तपूरेत्यादि ।

तदत्रास्योदरस्य कीदृशं महत्त्वम्, कियांश्च प्रभावः, कथं च तत्पूरणार्थं मनुजाः कर्तव्याकर्तव्यचिन्तामुत्सृज्य परवशा इव जगति नानाविधव्यापारेषु प्रवृत्ता भवन्तीत्येवाधस्तात्सविशदं प्रतिपाद्यते । तथाहि—

एतत्खलु त्रिभुवनप्रभवेणानन्तलीलानिलयेन भगवता परमेष्ठिना सृष्टं विविधकुतूहलाकुलमद्भुतं विशालं जगद्वीक्षमाणानां

मनसि महान्तं विस्मयमावहति। अत्र खलु ये गिरिसरिद्वनादयो नैकविधाः प्राकृतिकसौन्दर्यावहा मनोरमा लोकोपकारिणश्च पदार्थास्तेषामेकस्यापि याथार्थ्येन स्वरूपमवगन्तुं को नामापि कल्पोऽपि कल्पते। अहो! क्षणमेव तावद्विचारबुद्ध्यावधार्यतां यद्ब्रह्मा-देरेकस्यापि पदार्थस्य तत्त्वबुभुत्सयाऽऽजीवनं तपांसि तपन्तो ब्रह्मचर्यमाचरन्तो विसृज्य भोगसम्पदोऽरण्येषु विश्राम्यन्तोऽपि मनीषिणस्तत्तत्त्वज्ञानेऽवसीदन्ति।

तत्रैवं तेन भगवतातिविस्मयास्पदीभूतेषु सृष्टेषु वस्तुषु विशे-षतो नितरामतिप्रभाववदेतदुदरम्। व्याप्तं येनेन जगदखिलम्। सर्वत्रैवानवरुद्धमकण्टकमेतच्छासनम्। न केवलमाबालकुमाराज-रङ्कमापामरप्राज्ञं, किन्तु आकृमिकीटमपि, सर्व एव हि प्राणिन एतद्वश्याः।

एष खलु निजमहिम्ना स्वप्रभावेण च महामहिम्नो देवानप्यति-शेते। सन्तु देवानामङ्गुलिनिर्देश्याः केचिदनुपासकाः, नेऽपि मानवा एव। मानवेष्वपि केचिदेव नानाविधविषमानन्ददायकों-मुदुःसहं मोहसलिलमनलङ्घनीयाकुलं कोपादिमहामकरसंकुलमिमं संसृतिपाथोनिधिं दृष्ट्वा, तथा

वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापानमात्रमधुरो विषयोपभोगः।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां

इति विमृशन्तो देवानुपासते। परं कस्तादृशो यो जन्मासाद्य जठरवश्यो न भवेत्।

जन्मारभ्य मरणपर्यन्तं न केवलं प्रतिदिनं किन्तु प्रतिक्षणमस्य प्रभावः केन नानुभूयते, महिमा वा, यदि न शब्दद्वारा, तर्हि व्यवहार-द्वारा केन न गीयते। वस्तुत एतदभावे संसारस्थितिरेव सुदुर्लभा। ततश्च विचित्रा हि वाङ्मनसयोरगोचरीभूता मायैतस्य, जिह्वा-साहस्र्यपि यां वर्णयितुमशक्ता। एवं च सति सिन्धुराननादीनां देवानां माहात्म्यवर्णनपरेषु परःशतेषु स्तोत्रकदम्बकेषु विद्यमानेषु महामहिम्नो लोकानखिलानवाप्तवतो जठरस्य स्तोत्राणामभावो नूनमेतस्य गुणगौरवपरम्परामपारयतो वर्णयितुं कविमण्डलस्यैव धीमान्द्यप्रख्यापक इति मन्यामहे!

एवं चातिप्रभाववदतिमहत्त्वयुक्तं चैतदुदरम्। एतद्धेतुका एव हि सर्वे लौकिका व्यवहाराः। तथा च लौकिकानामाभाणकः— "सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः" इति। किं बहुना, सम्पत्तिशास्त्रस्य मूलभित्तिरुदरपूरणचिन्तैव। धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयावाप्तेर्मुख्य-साधनस्य शरीरस्य च धारणकारणमुदरमेव।

परमेष महान्प्रभावो महिमा चोदरस्य न केवलं गुणपक्ष एव किन्तु तदितरपक्षेऽपि दृश्यते। स्वभाव एवैष परमेश्वरसृष्टौ प्रायः सर्वेषां पदार्थानां विशेषतश्चातिमहत्त्वयुक्तानां यत्तेषां प्रभावो न केवलं प्राणिनामभिमतानां प्रियाणां चार्थानां साधनत्वेनैव दृश्यते, किन्तु नैककारणवशात्प्रायस्तत्प्रतिकूल-रूपत्वेनाप्यनुभूयते। एतन्नियमानुसारेणैव संसारस्थितेः प्रधान-

कारणस्यैतस्योदरस्य रौद्रमप्रियं च रूपमपि सर्वत्र दृष्टिगोचरतां यात्येव ।

तथा च । हा हन्त ! कस्यैतदविदितं यद् दुर्भिक्षकाले प्राणेभ्योऽपि वल्लभतरं निजनयनचकोरचन्द्रम् "आत्मा वै पुत्रनामासि" इत्यादिश्रुतिशिरोवाग्भिरसकृद् गीयमानमात्मस्वरूपमात्मजं पितरावेतस्यैव पापीयसो दग्धजठरस्य कृते विक्रीणाते ! ऐहिकामुष्मिकसुखदं सखाधं धर्मं च परित्यज्य विधर्मिणां शरणं यान्ति मानवाः ! निखिलमेतदेतस्यैव विलसितम् ।

उदरव्याधिना खिन्नो हि मर्त्यः किं किन्नानुतिष्ठति ? गिरिगुरुगर्त्तदुर्गमे कान्तारे वा, विविधव्यालकुलसमाकुले पाताले वा, अगाधजलसञ्चारे सागरेऽपि वा नहि गम्यागम्यं विमृशति । नेयमत्युक्तिः । कैनेडा, ट्रांसवाल, फ़ीजी इत्यादिषु सुदूरेषु प्रदेशेषूपनिवेशेषु च जीवनवृत्तेरुपार्जनार्थमेव गतवतां नानाविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु च कालमतियापयतां या खल्वस्मद्देशीयानामवस्था दुरवस्था वा सा कस्याविदिता । आः ! निखिलमेतज्जठरहतकस्यैव क्रीडितम् ।

क्षुद्व्याधिना हि खिन्नस्य नहि धर्माधर्मविमर्शोऽपि कार्याविरोधहेतुः । तथा चाहुरभियुक्ताः "बुभुक्षितः किं न करोति पापम्" इति । यत्खलु प्रायशः सर्वेष्वेव देशेषु

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

इत्यनुसारं जननीसमानाया मातृभूमेरनिष्टं मानवापसदैर्देशद्रोहिभिराचर्यते तदेतत्कारणादेव । केन हि न श्रुतानि यूरोपीय-

महायुद्धावसरे फ्रांसादिदेशेष्वनेकेषां देशद्रोहिणामेतादृशान्युदाहरणानि ।

अहो क्षुधातुराणां मानावमानविचारोऽपि दूरत एव धावति। यं खलु मानं "सतां माने म्लाने मरणमथवा दूरगमनम्"—तथा हि

न्यक्कारमुदरभरणे लब्ध्वा राहुर्जहावुदरमेव ।
इच्छति मानी मरणं न च गच्छति वैरिणः शरणम् ॥

—इत्येवं बहुधाभिष्टुवन्ति सन्तः, तमपि मानं विसृज्य क्षुत्क्षामकण्ठो मानमहतामग्रेसरोऽपि मानधन इमामुदरदरीं

कष्टात्कष्टतरं किं परगृहवासः परान्नं च ।

इत्याद्युक्त्यनुसारं नितरामवज्ञाहेतुपरान्नयाचनरूपभिक्षाकारणत्वेन मानभङ्गभूमिं पूरयितुं क्षुद्राणामविवेकमूढमनसामीश्वराणां वित्तव्याध्यविवेकसंकुलगिरः शृण्वन् द्वारं द्वारमटन्

परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ।

इत्यादिवचोऽनुरूपमवज्ञाभाजनं भवति। सर्वमेतदेतस्य पापीयसो जठरस्य लीलायितम्। तथा च महामतेर्भर्तृहरेः किञ्चित्परिवर्तितं पद्यम्—

दीनादीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरां
क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नविधुरां दृष्ट्वा निजां गेहिनीम् ।
याच्ञाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेन्न दग्धजठरस्यार्थे प्रभूणां पुरः ॥

ततश्च महाप्रभावोऽयं रुद्रमूर्त्तिर्दग्धो जठरहतकः। नास्त्यस्माकं वाग्विभवस्तं वर्णयितुम्। अनेन तथा ग्रस्तं समस्तं भूतलं यदेतद्वश्यो मनुजः प्रियात् प्रियतरमपि पुत्रकलत्रादिकं परित्यजते, अनन्यसहायं धर्ममपि परिहरति, अधर्मं देशद्रोहमथाचरति। किमधिकम्, यो हि मानः प्राणेभ्योऽपि प्रेयान्, येन विना मनुष्यस्तृणकल्पः–तथा हि

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥

—तमपि मानं विसृज्य परान् याचमानो भिक्षां तेपामवज्ञां लभते। तत्रैतौ श्लोकौ भवतः—

अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्ति पण्डिताः।
वानरीमिव वाग्देवीं नर्तयन्ति गृहे गृहे॥
किमकारि न कार्पण्यं कस्यालङ्घि न देहली।
अस्य पापोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटकम्॥

अत एव च "सकललघिमकारणमुदरम्", "दुर्भरमुदरम्",

विपुलविलसल्लज्जावल्लीवितानकुठारिका।
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम्॥

इत्यादयः कवीनां सोपालम्भं हृदयोद्गारास्तद्विषये।

तस्मादवितथमेवेदं स्वर्णाक्षरलेख्यं सुभाषितं वचोऽभिभाषितं केनापि विपश्चितामपाश्चात्येन—

इयमुदरदरी दुरन्तपूरेत्यादि॥

—

(१२)

धर्मः

इह संसारे समस्तदेहिवर्गाणामेवेयं नैसर्गिकी लालसावलोक्यते यत्कथमपि सुखाधिगतिर्भवेत्। तथा हि तेषां सर्वेऽपि यत्नाः साक्षादसाक्षाद्वा तस्यैव लाभाय भवन्ति। सुखाभिलाषेणैव केचिन्मानवा धनोपार्जनमेव तत्साधनं मन्यमानास्तदासादनार्थं प्रयतन्ते। सर्वप्रकारकैर्न्याय्यैरन्याय्यैर्वा साधनैः सुखमासिसादयिषवो हि ते परधनहरणाद्यपि नानुचितं मन्यन्ते। अन्ये पुनरपत्यमेव सुखसाधनं मन्यमानाः सर्वथा धनैरापूर्णेऽपि गृहे तदभावाद् दुःखं दुःखमित्येवाक्रन्दन्ति सुबहुशो दिवानिशम्। अपरे पुनः सत्यामपि पुत्रादिसन्ततौ प्रतिष्ठाकामुका धनिनो धनधान्यं तदधिगत्यै तृणाय मन्यन्ते। एवं नानाविधप्रयत्नपरा मनुजाः प्राप्तेष्वपि तत्तद्वस्तुषु शान्तिमप्राप्य "अशान्तस्य कुतः सुखम्" इति न्यायेन स्थिरं सुखमनधिगत्यैव तिष्ठन्ति। तत्र किं परमार्थतः सुखसाधनमिति विचिकित्सायामेवमेव समाहितं मनीषिभिर्यद्धर्म एव तत्साधनमिति।

धर्मो हि नाम तत्तदिन्द्रियविषयप्राप्तिजन्यां क्षणिकां सन्तुष्टिमनपेक्ष्य वस्तुत आत्मकल्याणसाधनस्याचरणमिति।

एष एव पशुमनुष्ययोर्भेदो यत्पशवस्तत्तदिन्द्रियवशानुगा हि प्रतिक्षणं व्यवहरन्ति। मनुष्यः पुनस्तात्कालिकसुखाभिलाप मनादृत्य आत्मकल्याणरूपं स्थायि सुखमपेक्ष्यापि कर्मपरो

भवितुं शक्नोति। सत्यप्येवं साधारणाः पामरा मानवाः पशुनिर्विशिष्टा एव निजव्यवहारेषु। केचिदेव बुद्धिमन्तः

वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने॥

इत्यादि स्मरन्तो स्थिरं तत्तदिन्द्रियतृप्तिजन्यं सुखमनपेक्ष्य स्थिरमात्मकल्याणरूपं सुखमपेक्षन्ते। तादृशमेव सुखं शान्तिरानन्दः श्रेय इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते।

स खलु धर्मो द्विविधः—वास्तविकस्तत्साधनरूपश्च। तत्र वास्तविकः सर्वकालेषु सर्वदेशेषु च समानः। द्वितीयः पुनस्तत्तद्देशकालाद्युपाधिभेदेन भिद्यते। तत्र धृतिः क्षमा शमो दानमहिंसा सत्यमित्यादिरूपो धर्मः प्रथमकक्षामवगाहते। द्वितीयस्तु तत्तत्सम्प्रदायगतः परम्परागतः कर्मकाण्डरूपः। यथा तत्तत्प्रकारेण सन्ध्याविधिः, तत्तत्तीर्थयात्रा इत्यादि।

प्रायशः सांसारिकक्षणिकसुखानुरक्तानामेवं प्रतीयते यद्धर्माचरणमतीव क्लेशसाध्यं भवति। 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्" इति न्यायेन धर्माचरणे ह्यादावतीव कष्टमनुभूयते। अधर्माचरणे त्वेतत्प्रतिकूलैव वार्ता। स्वाभाविकं चैतत्। उच्चप्रदेशाधिरोहणमिव नानाजन्मागतनीचप्रवृत्तीरुत्सृज्य स्वाराज्यरूपोच्चप्रदेशाधिरोहणं दुःखकरमेव प्रतीयते।

तत्र दूरदर्शिनः सन्तः क्षणिकं तात्कालिकं तत्तदिन्द्रियतृप्तिजन्यं सुखं तिरस्कृत्य पारमार्थिकं सुखमेवेप्सन्तस्तदधिगत्यै एव प्रयत्नपरा भवन्ति। "परोक्षप्रिया हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः" इत्यादर्शमनुसरन्तस्ते परोक्षं सुखमेव स्वलक्ष्यं मन्यन्ते। मन्दाः पुनः प्रत्यक्षमेव क्षणिकं सुखमाद्रियन्ते। तदत्रैषा श्रुतिर्भवति—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
स्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते॥
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत-
स्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते॥

(कठोपनिषद् २।१-२)

विदुषां हि दृष्टौ नहि सांसारिकवस्तुषु वास्तविकं महत्त्वम्। किन्तु आत्मकल्याणसाधने धर्माचरण एव। तथा च एवं हि दृश्यते। लोके ये धनसम्पन्नास्ते सन्तत्यभावेन दुःखिनः, ये सन्ततिमन्तो धनविरहेण ते दुःखिताः। सतोरप्येनयोः प्रतिष्ठाविहीनाः केचित्संतप्ताः। सद्भावेऽप्येतेषां यदि नास्त्यारोग्यं तदापि दुःखमेव। एवमेव लोके जना भ्रान्त्यान्यान्यपि सुखसाधनानि मन्यन्ते। वास्तविकं तु सुखसाधनं धर्म एव।

धर्मेणैव सुखमेधते। धर्म एवेहामुत्र चाभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्ध्यै प्रभवति। तथा च काणादं सूत्रम्—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्धिः स धर्मः" इति। नैवास्त्यन्यत्किञ्चिज् जीवलोके यदेतादृशं सुखसाधनं भवेत्। उक्तप्रमाणादेवैतदर्थादापद्यते यद्धर्माचरणं नावश्यं सांसारिकैश्वर्यविरोध्येव। आपाततः समीक्षण एवाधर्माचरणं तत्साधनं प्रतीयते। वस्तुतस्तु "नाधर्मश्चिरमृद्धये"

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति॥
अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति॥

(मनुस्मृतिः ४।१७२, १७४)

इत्यादिप्रमाणानुरूपं किञ्चित्कालपर्यन्तं सुखसाधनत्वेन प्रतीयमानमपि तदन्ततो महते दुःखाय कल्पते। ततश्चैहलौकिकपारलौकिक-सुखस्य निःश्रेयसस्य च वास्तविकं कारणं धर्म एव।

नहि धार्मिका अवश्यमेव सांसारिकैश्वर्यविमुखा भवन्ति। किन्तु ते सांसारिकैश्वर्यं केवलं धर्माचरणस्यैव साधनमिति मन्यमानाः सततं धर्माविरुद्धाचरणेनैव तदधिगत्यै प्रयतन्ते। अत एव धर्मार्थ-काममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मस्य प्राथम्यमभ्युपगम्यते।

ततश्चैहिकामुष्मिकसुखसाधनं मनुष्यस्य च परमः सखा यत्खलु धर्मानुष्ठानम्॥

---

(१३)

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥

इह खलु विविधचरित्रविचित्रिते जगति दृष्टिपथमायान्ति द्विविधा मानवाः—संशयात्मानो निश्चयात्मानश्च। आद्यास्तावद-खिलेष्वासाद्यस्वीयमनोरथेष्वनिश्चितान्तःकरणा भवन्ति। ततश्च "संशयात्मा विनश्यति", "न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति" इत्याद्यभियुक्तोक्त्यनुसारं नैव ते स्ववाञ्छितमर्थमधिगन्तुं शक्ताः। प्रथमं तु तेषामप्रवृत्तिरेव स्वमनोरथसाधनाय। कथञ्चित्प्र-वर्तमाना वा स्वल्पेनैवावरोधेन निरुद्धाः स्वाभीप्सितसाधनव्यापारा-न्निवर्तन्ते। ततश्च तेषां मनोरथाः "उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः" इति न्यायेन केवलं मनोमोदकसदृशा एव भवन्ति।

द्वितीयास्तु स्वाभीष्टेष्वर्थेषु स्थिरनिश्चयाः साहसोत्साहमूर्तयो यदपि वाञ्छन्ति बद्धपरिकरास्तदर्थं प्रयतमाना भवन्ति। नैवेह त्रिलोक्यां महान्ति कष्टानि, कृच्छ्राणि तपांसि, अन्यानि वा कारागारपातनप्रभृतीनि दुःखानि स्वीयव्यापारान्निवर्तयितुं तान् प्रभवन्ति। तानेनान् द्वितीयविधानेव मानवोत्तमानभिलक्ष्य कवि-कुलगुरोः कालिदासस्य सुभाषितमिदम्—

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयमित्यादि।

अस्यार्थः। वाञ्छितार्थसम्पादने दृढनिश्चयं मनः, निम्न-स्थलप्रवृत्तं च सलिलं कः प्रतीपयेदिति। अयं भावः। यथाधः-

प्रदेशागमनोन्मुखं निम्नगादीनां पयो मज्ञान्ति कान्ताराणि स्थलानि वा प्रतीपयितुं नहि पारयन्ति। अन्यद् वा किञ्चिन्नैव जातु तत्सर्वथा निरोद्धुं क्षमम्। तद्धि समुत्खाय समूलमभ्रङ्कषानपि तरून् कान्तारपरम्परा अपि नाशयति। गुरुग्रावपरम्परादुर्गमेषु गिरिगर्भेषु च स्वमार्गं सम्पादयति। एवमेव ये निश्चयात्मानः सत्यसन्धाः साधवो महीयांसोऽतिमानमहिमानो धीरास्तेऽपि स्वाभीप्सितार्थमासादयितुं प्रवृत्ता विघ्नैरतिमात्रं ताड्यमाना अपि नहि स्वनिश्चितव्यापाराद्विरमन्ति।

कस्यैतदविदितं यत् "मनोरथानामगतिर्न विद्यते" इत्यनुसारं नानाविधमनोरथरतमानवकुलसंकुलेऽस्मिन् भुवने नैजवाञ्छिता-नुरूपं तत्तत्कार्यसम्पादनपरा विविधव्यापारव्यापृताः समा-यान्ति दृष्टिपथमशेषा मानुषाः। परं स्वस्वव्यापारपराणां तेषां नियतिवशान्नियतमेव प्रायशो जायते प्रचुरविघ्नसन्ततिसमुद्भूतिः। तत्र ये लघीयांसोऽधीरभीरवस्तेऽसहमाना विपत्परम्परास्त्यज-न्त्येव स्वाभीष्टाधिगतेः प्रत्याशाम्। ये तु सत्यसन्धा अप्रति-हतप्रतापा महानुभावाः प्राणोपहारेणापि प्रतिश्रुतादर्थादविरमण-शीला धैर्यकञ्चुका मानवास्त एव स्वाभीप्सितार्थेषु साफल्यं लभन्ते। सोत्साहघने हि वीरहृदये न जातु खेदोऽधैर्यं वाव-काशं लभते। तादृशानेव दृढसङ्कल्पान् मानवकुलतिलकानुद्दिश्य गीयते —

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः।

विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां
न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ॥

किञ्च। अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य।

सत्यमेवंविधा एव महासत्त्वा विपत्परम्पराः समापतन्तु, सपदि राज्यलक्ष्मीर्विलयमेतु, शिरस उपरि कृपाणधाराः पतन्तु, किं बहुना, प्राणात्ययेऽप्यभीप्सितमर्थमसाधयित्वा न निवर्तन्ते। ते हि विपत्समागमं स्वपरीक्षणार्थमेवोदितं मन्यन्ते। कनकस्य निकषोपल इव तेषां परीक्षणार्थमेव व्यसननिकषोपलोदयः। तदत्र स्मृतिपथमायाति तत्रभवतो भर्तृहरेः पद्यमेतत्—

आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः
प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

सार्वकालिकं सार्वत्रिकं चैतद् वृत्तं मानवकुलावतंसानाम्। इतिहासपुराणेषु तावत् शतशो गाथा एतदर्थनिदर्शनीभूताः श्रूयमाणा आह्लादयन्ति नश्चेतांसि।

यथा हि भगवति कैलासाधिपतौ तपस्तपस्यति समाधिभङ्गार्थमतिमात्रं मन्मथेन प्रयत्ने कृतेऽपि नहि समाधिभेदाय कोऽप्यन्तरायः प्रभुर्बभूव। तथा चाकर्ण्यते—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

यथा वा भगवत्युमा सर्वेश्वरेण हरेण साकं विवाहार्थं कृताध्यवसाया तदर्थं कृच्छ्रं तपस्तपस्यन्ती त्वग्वासांसि धारयन्ती मात्रा मेनया बहुविधं स्वाभीप्सितादर्थान्निवार्यमाणापि च व्रतभङ्गमकुर्वती तत्परैवासीत्।

एवमेव पृथ्वीराजप्रभृतिभिः साकं तद्गुणोत्कर्षाकर्णनजनितप्रेमातिशयगृहीतपाणिग्रहणव्रतानां संयोगिताप्रभृतीनां महिलावतंसानाम्, क्लिष्टातिक्लिष्टप्रतिज्ञापालनपराणां भीष्महरिश्चन्द्ररामचन्द्रादीनां च राजर्षीणां बह्व्यो गाथाः।

अद्यत्वेऽपि वाष्पयानविद्युद्यन्त्रव्योमयानप्रभृतिविषयिका यापि चेतोविस्मापन्यवर्णनीया समन्ततः समुन्नतिः समालोक्यते सापि चारुचरित्रचर्चितानां स्वाभीष्टार्थादविरमणशीलानां मानवकुलतिलकानामेव कृतिः। अहरहो वा स्वाभीप्सितार्थस्थिरनिश्चयानामनेकेषां व्योमयानादिविद्यासमुन्नत्यै कृतप्राणपरित्यागानां संवादाः कस्य सहृदयस्य हृदये विस्मयादिभावान् नोद्भावयन्ति।

तस्मादवितथमेवेदमुच्यते—

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयमित्यादि ॥

---

(१४)

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

कथं नु खलु नानाविधविपज्जालज्वालावलीसुदुःसहस्य संसारसागरस्यैतस्य पारं गन्तुं सान्द्रानन्दसदनं परमेश्वरं च प्राप्तुं प्रभवति मनुष्य इति मीमांसायां श्रुतिशिरोवागियं समुल्लसति—

भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ।

एष एवार्थोऽधोवर्णितया हृदयङ्गमया कल्पिताख्यायिकया विशदीक्रियते ।

कदाचिदेको महीपतिर्मृगयाप्रसङ्गेन सुदूरमटन् सर्वानुचरगणैर्वियुक्त एकाकी शुभभाग्यवशात्कस्यचिन्महर्षेराश्रमपदं प्राप । तत्र तेन मुनिना दत्तैः फलजलैर्हृतक्लमः पर्यटन्नाश्रमादनतिदूरे बृहतीमेकां गुहामद्राक्षीत् । गुहां प्रविश्य तस्यामेकमुत्तमं मन्दिरं दृष्ट्वा संजातकौतुको यावज्जालगवाक्षैस्तदभ्यन्तरमवलोकयितुं प्रवृत्तस्तावत्पश्यति यत्तत्र कापि योषित् सभृङ्गकं चक्रमेकं भ्रामयन्ती तिष्ठति । तदनन्तरं ते भृङ्गास्तत्र स्थितौ वृषमेकं गर्दभञ्च समाश्रिताः । ताभ्यां च वृषगर्दभाभ्यां मुक्तौ क्षीरासृक्फेनौ पीत्वा ते भृङ्गाः सिता असिताश्च भूत्वा स्वविष्ठाभिर्जालकारका जाताः । ततस्तैर्द्विविधैर्विविधाः सुपुष्पैर्विषपुष्पैश्च संयुता जालपाशाः कृताः । ते च जालकारकास्तेषु पुष्पेषु यथासुखं संस्थिताः ।

अथ ते श्वेतकृष्णोभयमुखेन सर्पेणैकेन समेत्य दष्टाः पुनस्तत्रैव तान् पाशांश्छित्त्वा यथायथं स्थिताः। अथ विषज्वालया तत्पुष्पजालस्थेष्वारटत्सु अन्येऽप्यजालस्थाः क्रन्दितुं प्रवृत्ताः। तेन तेषां रोदनध्वनिना भग्नसमाधिस्तत्रस्थः कोऽपि दयालुस्तापसस्तान् जालादमोचयत्। ततो निर्दग्धपाशास्ते कस्यापि द्रुमस्य विवरं प्रविष्टाः सूर्यतेजसि विलीना अभवन्। तावच्च सा योषित्सचक्रवृषगर्दभा क्वापि गता।

एतदालोक्य स महीपतिराश्रमपदं गत्वा तन्महदाश्चर्यं तस्मै महर्षयेऽवर्णयत्। स च तद्रहस्यमेवमुदघाटयत्।

सौम्य! या त्वया तत्र स्त्री दृष्टा सा माया। तद्भ्रामितं च यच्चक्रं तत्संसारचक्रम्। ये भृङ्गास्ते तत्र जन्तवः। यौ च वृषगर्दभौ दृष्टौ तौ धर्माधर्मौ विद्धि। ताभ्यां वान्तं च यद् दुग्धमसृक् च ते उभे सुकृतदुष्कृते। ये च जालपाशा निर्मितास्ते सुतादयः। सुपुष्पाणि विषपुष्पाणि च यानि तानि सुखदुःखानि। कालेन यथास्वं तेषु तेषु ते संसक्ताः। वत्स! इत्थं शुभाशुभफलमुखेनाहिरूपेण कालेन हताः प्राणिनस्तया स्त्रीरूपया मायया नानायोनिषु क्षिप्ताः। ते च तुल्यासु पतिताः श्वेताः, अतुल्यासु कृष्णाः। इत्थं द्विविधाः पुत्रादिजालपाशेषु सुखदुःखानुबन्धिषु संसक्ता जायन्ते। ततो निजैर्जालैः कृष्टा बद्धाश्च दुःखविषार्दिताः परमुद्विग्नाः क्रन्दितुं प्रवृत्ताः शरण्यं परमेश्वरमाह्वयन्ति। ततः प्रबुध्य तेन तापसरूपिणा देवेन ज्ञानाग्निज्वालया सर्वे दग्धपाशाः कृताः। ततश्च ते द्रुमरूपादित्यमण्डलं प्रविष्टाः

परमं धाम ययुः । सा च माया चक्राकारेण संसारेण वृषगर्दभाकारधर्माधर्माभ्यां च सहिता क्वापि प्रणष्टा । एवमेव वत्स ! स्वकर्मभिः शुक्लाः कृष्णाश्च जन्तवोऽस्मिन् संसारे भ्रमन्ति । ईश्वराराधनसंजातज्ञानाग्निना च दग्धपाशा मुच्यन्ते संसारसङ्कटात् । तद् गीयते—"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति । अयमेवार्थस्तव मोहनिवृत्तये परमेश्वरेण सन्दर्शितस्योक्तेन्द्रजालस्य । तथा च श्रुतिः—

भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥

———

(१५)

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षेषु ।
विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथीना मतिः क्रमते ॥

इह खलु मोहसलिलप्रचलदूर्मिमालाकुले विषयवासनामहाग्राहसमाकुले संसृतिपयोनिधौ केचिदेव विषयवासनाग्राहान् वशमानीय ब्रह्मज्योतिःप्रभासितान्तःकरणास्तपोनिष्ठाः पारेगन्तारः समालोच्यन्ते। अन्यथा प्रायः सर्वेऽपि ग्रस्ता विषयवासनाग्राहैरज्ञानविमोहितधियोऽन्धा इव सत्यासत्यमनवेक्षमाणा इहैव निमज्जन्ति। नैव ते कस्यापि वस्तुनस्तत्त्वमवगन्तुं पारयन्ति। ये तु वशिनो ब्रह्मनिष्ठास्तपोधनास्त एव सर्वमतीतमनागतं वर्तमानं चावगन्तुं समर्थाः। इममेवार्थमभिप्रेत्य कस्यापि कविशिखामणेर्भणितिरियम्—

ध्यानमयदृष्टिपातेत्यादि।

स्थिरप्रज्ञानां निष्ठावतां मुनीनां सर्वमार्गप्रवर्तिनी बुद्धिर्ध्यानमयदृष्टिपातेन कालाध्वनोर्विप्रकर्षं दूरीकृत्य विषयमात्रे स्फुरतीत्यर्थः।

अयं भावः।

इह भुवने "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्" (कठोपनिषद् ४।१) इति श्रुत्यनुसारं विषयविमोहितधियः सामान्या इन्द्रियवशं गताः प्रायश इहैव मोहपूरवाहिनि संसारसागरे निमज्जन्तोऽन्धा इव किमपि वस्तुतत्त्वमवगन्तुमसमर्थाः। तेषां विषये कालाध्वविप्रकृष्टवस्तुनः का वार्ता, सन्निहितानां प्रत्यक्षाणामप्यर्थानां याथार्थ्यतो ज्ञाने तेषां बुद्धिः स्खलति। तादृशानामेव विषये भगवदुक्तिरियं समुल्लसति—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥
(भ० गी० २।४४) ।

ये पुनः "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्"
(कठोपनि० ४।१) इति श्रुतेरनुशासनमनुसरन्तः,

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
(भ० गी० २।५८) ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
(भ० गी० २।७२) ।

इति भगवदादेशं च मनसि कृत्वा निश्चला या स्थितिस्तत्रासक्ता ब्रह्मज्योतिर्भासितान्तःकरणा विषयवासनाग्राहान्वशमानीय संसृतिसागरस्य पारंगन्तारो ब्रह्मनिष्ठा नैष्ठिकास्त एव कालतो देशतश्च व्यवहिताव्यवहितविषयाणामशेषतोऽवगन्तारो भवन्ति । बाह्यविषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य चेतो ये परब्रह्मणि तत्परा भवन्ति नैव तेषामविदितं किमपि त्रिलोक्यां भवितुमर्हति । तदाह कविशिखामणिर्भवभूतिरुत्तररामचरिते—साक्षात्कृतब्रह्माणो महर्षयस्तेषामृतम्भराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याहन्यन्त इत्यनभिशङ्कनीयानि" इति ।

युक्तियुक्तं चैतत् । यतस्तस्य ज्योतिषां परमज्योतिषः परब्रह्मणो भासा भासितेऽन्तःकरणे कुतस्तत्त्वज्ञानविरोधिमोहावकाशो ब्रह्म-

निष्ठस्य, येन किमपि वस्तु तस्याविदितमवशिष्येत। तद्धि खलु परमं ज्योतिः। तथा च श्रुतिशिरोवागियं समुज्जृम्भते—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥
(कठोपनि० ५। १५)।

किञ्च तस्मिन् परब्रह्मणि ब्रह्माण्डव्यापिनि साक्षात्कृते तद्व्याप्यमिदं जगत्कथङ्कारमशेषतो विदितं न स्यात्? तद्धि धाम तेजसां सकलमिदं विश्वं सर्वत आविश्य वर्तते। तथा चेदं श्रुतिवाक्यम्—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्॥
(मुण्डकोपनिषद् २। २। ११)।

ततश्च ब्रह्मनिष्ठस्य ज्ञानस्य सर्वत्र सर्वदाऽप्रतिहता गतिः। तस्मिन् ब्रह्मणि साक्षात्कृते तस्य भासा सर्वमिदं भूतजातं दृष्टिगोचरं भवति। तथा चाह महामुनिः पतञ्जलिर्योगसूत्रेषु "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः (३। ४३)। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च (३। ४९)। प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् (३। २५)।" इति।

स्मर्यतां चात्र कविवरस्य मुरारेर्भणितिरियम्—

अविद्याबीजविध्वंसादयमार्षेण चक्षुषा ।
कालौ भूतभविष्यन्तौ वर्त्तमानमवीविशत् ॥

अन्यच्च ।

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥

(वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ३७)

तस्मात्सत्यमेतद् यत् स्थिरप्रज्ञानां ब्रह्मनिष्ठानां नैष्ठिकानामतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु व्यवहिताव्यवहितेषु च प्रदेशेषु ज्ञानमनिरुद्धमेव । सर्वष्वेव विषयेषु चाप्रतिहता तेषां बुद्धिः स्फुरति । तस्मात्सर्वथा शोभनमुक्तम्—

ध्यानमयदृष्टिपातेत्यादि ॥

(१६)

व्रतपालनम्

बङ्गेषु नवद्वीपमण्डलान्तर्गते सुप्रथितनामधेये कृष्णनगरे वर्षमेकमतीतं प्रमथनाथो नाम कश्चिद् ब्राह्मणः स्वयमनिच्छन्नपि केवलं बहुतनयवियोगविधुरायाः सहधर्मिण्याः प्रियंवदाया निर्बन्धातिशयेन विवाहोचिते वयस्यवर्त्तमानेनापि निजात्मजेन चन्द्रनाथेन इन्दुमतीत्यभिधानायाः कस्याश्चिदष्टवर्षीयायाः कन्यकायाः पाणिग्रहणमकारयत्। लब्धं यल्लब्धव्यम्, दृष्टं च यद् द्रष्टव्यमिति नववधूं विलोकयन्ती प्रियंवदा प्रकामं प्रमोदस्रोतस्विन्यां प्लवमानेव सानन्दं वर्षमेकमतिवाहितवती।

निदाघसमये दिधक्षन्निव भुवनमण्डलं दहनशलाकिकासमूहैरिव दुर्विषहैस्तीक्ष्णतरैः किरणकलापैः समुद्भासमानो मध्यमम्बरमधिरोहन् सहस्रकिरणः काञ्चिदभिनवामेव मूर्त्तिं दधाति। समग्रमपि भुवनं निष्प्राणमिव स्तिमितगम्भीरं कथं कथमिव प्रतिभाति। कानिचिह्नानि कृष्णनगरं सुविषमेण विसूचिकामयेनाक्रान्तमिति सर्वोऽपि नागरिकजनो भीतभीतो गृहमध्य एवावतिष्ठते। ते खलु नियतं पौरजनसङ्घातसम्मर्दसंकुलाः कृष्णनगरस्य पन्थानो जनशून्या निरुद्वेगं निद्राणा इव विद्यन्ते। अन्तरान्तरा भीतिविधुरहृदयानां शववाहकानां गद्गदकण्ठास्फुटो "हरिः हरि" रिति कातरो ध्वनिरुद्भवति। काकनिकराश्च शुष्कपादपशिरःसु कर्णकटु रटन्तो भीतानपि पौरान् पुनरुक्तं भीषयन्ति। मारुतोऽपि च कथं कथमिव कठोरस्पर्शो जनानां शुष्कं हृदयं पुनरपि शोषयति।

अस्मिन्नेव समये प्रमथनाथगेहाद् हाहाध्वनिरुदतिष्ठत्। चन्द्रनाथो विसूचिकयाक्रान्तः। प्रतिहता शक्तिश्चिकित्सकानाम्। प्रतिबद्धः प्रभावो मणिमन्त्रौषधीनाम्। पश्यत एव चन्द्रनाथो विषमामवस्थामापन्नः। भस्मीभूतः सुखभोगः प्रियंवदायाः। गतश्चन्द्रनाथः स्वस्थानं सफलयितुमिव स्वं दैवलेखम्। पूर्णश्च कामः कुलिशकठोरस्य विधातृहतकस्य।

अहो इन्दुमति! अनाथासि, मुषितासि हताशे! शून्यं जीर्णारण्यं खल्वयं ते जीवलोकः। चिराय हन्तास्तमितस्ते सुखादित्यः। साम्प्रतमन्धतमसाच्छन्नं ते जीवनम्। इयं दुःखवेदनैव तेऽद्यप्रभृति प्रियसहचरी। फलितमिदानीं दैवेन। अहो प्रसादवैमुख्यं देवानाम्। कष्टमतिदारुणो ग्रहकोपः। मृतश्चन्द्रनाथः। मूढे इन्दुमति, त्वमपि किं न मृतासि। अनात्मज्ञे, कथमिदानीं कठोरमतिकठोरं दुःखं सहेथाः?

अहो सुखमयं शैशवम्। सर्वथैवालौकिकीयं सृष्टिर्भगवतो विश्वसृजः। यत्र न दशाविपर्य्यासो लेशतो जनान् पीडयति। यत्र च न द्वेषादयो हृदयमाक्रम्य जनान् पशूकर्तुं क्षमन्ते।

न जानातीन्दुमती स्मर्त्तुमपि शोच्यमात्मनोऽवस्थान्तरम्। न सा क्षणमप्यचिन्तयद् यद् दैवचौरो जीवनमपि तस्या हृदयादचोरयदिति। न वा साववोद्धुमचेष्टतापि यत् किं नु खल्वेते हाहाकारेण सोरस्ताडं रुदन्तीति। कथमिमे 'हा चन्द्रनाथ, हा इन्दुमति' इत्यसकृदाक्रुश्यानुशोचन्तीति ज्ञातुमसमर्थापीयं केवलं तेषां तादृशीमवस्थामवलोक्य तद्वदेव रोदितुमारभत।

क्षणेनैवेन्दुमत्याः सह भागधेयेन वेशोऽपि पर्यवर्तत। मृष्टः सीमन्तमूलादचिरारोपितो विन्दुः सिन्दूरस्य। उन्मुक्तानि सह शङ्खायसवलयाभ्यां* सर्वाण्यपि समुल्लसन्ति अचिरार्पितान्याभरणानि। दूरीकृतो रक्तपटः। परिधापितन्तु नयनविषादावहमरक्तं वासः।

सा त्वनात्मज्ञा अनेनापि चिरवहनीयेन दौर्भाग्यपिशुनेन सुदुर्दर्शेन वेशविपर्यासेन नाबिभेत्, न व्यषीदत्, न वा लेशतोऽप्यकम्पत।

प्रियंवदा तु 'हा चन्द्रनाथ, हा स्नेहसर्वस्व, हा मातृवत्सल, हा पुत्र' इति रात्रिन्दिवमाक्रन्दन्ती मूर्तिरिव करुणस्य दीनाद् दीनतरामवस्थां प्रतिपद्यमाना मुहुर्मुहुर्विलपन्ती प्रतिपदिन्दुलेखेवातिक्षीणा कथञ्चिदुच्छ्वसिति।

नगर्यां विसूचिकायाः प्रकोप उत्तरोत्तरं प्रवर्द्धते। प्रतिगृहमेव स्वजनवियोगव्याकुलानां मर्मच्छेदोचितो हाहाध्वनिराकर्ण्यते।

सर्वथा अवितथमिदं यद् विपद् विपदमनुसरतीति। यद् हन्त ईदृशमपि दशाभोगं भुञ्जानेषु प्रमथनाथपरिवारेष्वपरापि विपत्तिरुदपद्यत। कष्टम्, इन्दुमत्यपि विसूचिकयाक्रान्ता। ज्ञात्वैवेदं सर्वे परं व्यषीदन्। व्याधिर्वर्द्धितुमारभत। निमेषादिव द्वित्रा अगदङ्काराः समायाताः। व्यवस्थापितं तैर्भेषजम्। परन्त्वहो कष्टम्, किं नाम तेन क्रियताम्? का खलु भेषजं पिबेत्? अभितो ध्वनिरुदतिष्ठत—"अद्य हि तिथिरेकादशी नाम। इन्दुमती च

* वङ्गेषु एतत् सर्वं सभर्तृकत्वलक्षणम्।

विधवा। न साद्य भेषजं पातुमर्हतीति"। विषमावस्था। परिपृष्टैः पण्डितैस्तदेव प्रत्युक्तम्—"न खलु धर्म्मशास्त्रमीदृशेष्वपि समयेषु विधवानां जलबिन्दुमात्रस्यापि पानं विदधातीति"। "ननु विषमोऽयमामयः। दुर्लभा ह्यनेनाक्रान्तानां प्राणाः। तन्न तदर्थं भेषजं पिबन्ती विधवाप्येषा दूष्येदिति" बहुशः प्रत्युक्तोऽपि कैश्चित् सहृदयैः, कस्तच्छृणुयात्? नहि नश्वराणां प्राणानां कृतेऽविनश्वरो धर्मः परित्यक्तुं शक्यते। रोगो द्विगुणमवर्द्धत। पिपासा च तां बलवदबाधत। जलम्, जलम्, जलम्, इत्यसकृत सकरुणं सविनयं च जलं याचमानस्तस्याः क्षीणः शुष्कश्च कण्ठः शृण्वत्स्वपि पश्यत्स्वपि च बहुषु न केनाप्यन्वकम्प्यत। न बिन्दुरपि सलिलस्य पातितः केनापि तस्या ओष्ठाधरयोरुपरि। को नु जनस्तया तदर्थं नाभ्यर्थितः? न कः करुणार्थिना तरलतरलेन लोचनयुगलेन निरीक्षितः? कोऽथवा उत्थितपतितेनातिदुर्बलेन करपल्लवेन नाहूतः? अहो न तथापि व्यचलत् कस्यचिद् हृदयम्! नालभतेन्दुमती बिन्दुमपि जलस्य। न वा पायिता सा भेषजम्।

"वत्से, सहस्व कथञ्चित् कांश्चित् क्षणान्। किं कुर्याः? निरीक्षस्व भगवन्तं धर्म्मम्। समाह्वय देवं मधुसूदनम्। स ते सर्वां बाधां निराकरिष्यति। वत्से, विधवासि। कथमेकादश्यां जलं प्रार्थयसे? तन्मैवं विक्लवा भूः। अचिरादेव गच्छति रात्रिः तूर्णमेवोदयति देवो विभावसुः। प्रभूतं ते जलं दास्यामि। तन्नयने निमील्य तूष्णीमास्स्व। धर्मस्त्वां रक्षिष्यती"त्यादि

विविधं प्रबोधवचनमन्तरा नान्यत् किञ्चित् तदानीमिन्दुमतीभाग्यं तस्या उपहर्त्तुं प्राभवत्।

अहो प्रशस्यो धर्म्मरक्षणप्रकारः! नूनं तथापतितां तामालोक्य ग्रावाप्यभेत्स्यत्, लौहमपि व्यद्रोष्यत्, वज्रमपि च शतधा व्यदरीष्यत्। न तु तत्रत्यैर्मनागपि विचलितम्! न विभाता विभावरी, न वा समुदितो भगवान् सहस्रकिरणः। इन्दुमती सुष्ठु खलु बान्धवानामुपदेशवचनमनुसृतवती। निरीक्षितस्तया भगवान् धर्म्मः, आहूतो देवो मधुसूदनः। निमीलितं चिराय लोचनयुगलम्। अवलम्बितं च सुमहन्मौनम्। किञ्च जलं जलमिति न पुनस्तया बान्धवो जन उद्वेजितः॥

कश्चिद्वङ्गीयः

प्रकाशानन्दशर्मा।*

---

* मित्रगोष्ठीपत्रिका, द्वितीयवर्षे (शक० १८२७) पृ० १३-१६।

(१७)

कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् !

श्री प्रभावतीदेव्या लेखः

भद्र सम्पादक, अहमस्मि काचिदन्तःपुरिका। नगरतो दूरवर्तिन्यां कस्याञ्चित् पल्ल्यां मे निवासः—यत्र नाद्यापि नागरिकप्रभावो जनानां चेतःसु सम्यक् स्फुरणावकाशमलभत। अतो मादृश्याः कुलीनाङ्गनाया वृत्तान्तपत्रिकासु किञ्चिल्लेखनं नामातितमां साहसमिति न खलु नाहमपि विजानामि। तथाप्यद्य कारणगौरवादिह प्रवृत्तास्मि। मन्ये नेदं जातु भवत उद्वेगाय भवेत्। अस्ति खलु तपस्विनीषु स्त्रीषु तत्रभवतां कश्चित् पक्षपात इति भवत्सम्पादितां पत्रिकां गृहकोणावस्थानेन पठन्त्या मया नाविदितम्। अन्यच्च कन्यकानां विषये किञ्चिदद्य मया कथनीयम्। तत्र च पाषाणकर्कशहृदयानां वः पुरुषाणामेकान्तेनैवानुत्साहमालोक्य श्रीमतां करुणाकणं कामयमानैः स्त्रीजनैरस्माभिरगतिकगतित्वेन यावच्छक्यं स्वयमेव किञ्चिदनुक्त्वा किं नामापरं क्रियतामिति भवन्त एव विचारयन्तु।

भद्र सम्पादक, यूयं खलु पुरुषा अस्माकमाश्रयाः, स्त्रियो वयमाश्रिताः। यूयमुपजीव्याः, वयमुपजीविन्यः। किं बहुना, सर्वथा युष्माकमेव करतलायत्तमस्माकं जीवनमपि। तथा सति यदेते यूयमस्मास्वनुचितमाचरथ, अवज्ञानदृष्ट्यास्मान् पश्यथ, अकथनीयमपि च कथयथ, तत् किमेतद् धर्मस्य वा, शिक्षाया वा, विद्याया वा, ज्ञानस्य वा, सभ्यत्वस्य वा विलसितमिति न ज्ञायते।

किमस्माभिः स्त्रीभिः पुरुषाणां वो वदनविवरादोदनकवल-माच्छिद्य गृह्यते, आहोस्वित् पाकोन्मुखानां शालिकलमानां क्षेत्रेषु पुनरप्यकाण्डे हलसञ्चारः क्रियते यद् हन्त आश्रिता अपि वयं युष्माकं दहनदृष्टौ निपतिताः। जीवानां पुरुषत्वेन स्त्रीत्वेन वा जन्मग्रहणं नाम न जातु तदायत्तम्, कर्म वा ईश्वरो वात्र प्रभवति। एवञ्च कोऽयमस्माकमपराधो येनापत्यत्वे समानेऽपि तनय एव पितुः स्नेहसर्वस्वमधिकरोति, न तु कन्यका। पुत्रजन्मनि पितुर्हर्षातिशयः शरीरेऽपि न मीयते, कन्योत्पत्तौ तु वज्रेणेव तस्य मस्तकं पीड्यते, दिशः शून्याः प्रतिभान्ति, जगच्च सर्वं विषादपरिपूरितमिव दृश्यते। पृथिव्यपि कन्यकाया भारेण सार्द्धत्रिहस्तमधोगच्छतीति वदन्ति। किमुच्यते, कन्यकाया मृत्यु-रपि पितुर्हर्षायैव सम्पद्यत इत्यपि पश्यामः। अहो कष्टम्, गृह-पालितस्य कस्यचिद् विहङ्गस्यापि कुक्कुरस्यापि च मरणे गृहाधिपतेः कातर्य्यं दृश्यते, न तु कन्यकानां मरणे! तिर्यग्भ्योऽपि कन्याकानां जीवितं हेयतरम्।

सम्पादक महाशय, अस्मान् प्रति पुरुषाणां यदतितमां विद्वेषो न तत्र प्रमाणाभावः। शास्त्रमिदं सर्वं तेषामेव वशंवदम्। यस्य कस्याप्येकस्य ग्रन्थस्य यत् किमप्येकं पत्रमुद्घाट्य दृश्यताम्, तत्रैवास्माकं हृदयमर्मभेदिनो निन्दावादा उपलभ्येरन्। आवे-दमासाहित्यं च सर्वत्रैवास्माकं विगानम्। क्षणं नेत्रमुन्मील्य दृश्यताम्—ऐतरेयब्राह्मणे महता प्रबन्धेन पुत्राणां गुणराशि-मुपवर्ण्य व्यर्थमेवास्माकं कन्यकानां हृदये सपदि निशितं शूलं

प्रवेशितम्। तद्यथा, महर्षिर्नारदो हरिश्चन्द्रेण "किंस्वित् पुत्रेण विन्दते" इत्याद्येकया गाथया पृष्टो दशभिर्गाथाभिः पुत्रगुणान् कथयन् अकाण्डेऽवोचत्—

"अन्नं ह प्राणः, शरणं ह वासो,
रूपं हिरण्यं, पशवो विवाहाः।
सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता,
ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥"*

दृष्टं महाशय सम्पादक, "कृपणं ह दुहिता" इति। दुहिता हि केवलं दुःखकारित्वाद् दैन्यहेतुर्भवति। इत्थमेव तद्वाक्यस्यार्थ इति श्रीसायणाचार्योऽभिप्रैति। दुहितॄणां दौर्भाग्येऽन्यदपि स्मर्य्यते—

"सम्भवे स्वजनदुःखकारिका,
सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका।
यौवनेऽपि बहुदोषकारिका
दारिका हृदयदारिका पितुः ॥" इति ॥†

दुहितॄणां पितृधनाधिकारोऽपहृतो युष्माभिः शास्त्रानुशासनव्याजेन। तावतापि श्रीमतां न सन्तोषः। यदस्माभिरन्तरान्तरा पितृसकाशे किञ्चित् प्रार्थ्यते, तत्रापि युष्माकमक्षमा। तदिदमवलम्ब्य उपहासादपि यूयं न विरमथ। तेन हि "दुहितृ"-पदस्यापि युष्माभिरभिनवोऽर्थः कल्पितः। उक्तं यास्केन—

---

* ऐतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयेऽध्याये प्रथमं खण्डम्।

† अत्रैव सायणेन धृतोऽयं श्लोकः।

"दुहिता दुहिता, दूरे हिता, दोग्धेर्वेति" ।* तदिह दोग्धेरिति सूत्रमवलम्ब्य युष्माभिरुच्यते—"सा हि (दुहिता) नित्यमेव पितुः सकाशाद् द्रव्यं दोग्धि, प्रार्थनापरत्वात्" † अतो दुहितेति। अहो ये खलु पितुः सर्वं धनमधिकुर्वन्ति, न ते पितुर्दोग्धारः, परन्तु ता एव तपस्विन्यः, या हि सर्वधनवञ्चिता अन्तरान्तरा छिन्नं वसनखण्डादिकं प्रार्थयन्ते !

जन्ममात्र एवास्माकं पिता गुरुणेव भारेण दूयमानो महाननर्थः प्राप्त इति शङ्कमानो, यथाकथमप्यस्तु, गेहतोऽस्मान् बहिष्कर्तुमिच्छति। तेनैव हि तस्य चेतसः प्रसादः। तथा च जन्मदिनप्रभृत्येव कुत्रैनां नयामीति पिता नः खिद्यते। तेन चास्माकं 'कन्येति' अपरमेकमभिधानमुत्पन्नम् ‡ । "कन्या—क्वेयं नेतव्या भवतीति" युष्माभिरेवेदं कृतं निर्वचनम्।

अपरोऽपि कश्चिद् युष्मासु कथयति—

जातेति कन्या महती हि चिन्ता
कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः।
दत्ता सुखं यास्यति वा न वेति
कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्॥

पार्वतीपरिणयकारेणाप्यस्यैव प्रतिध्वनिरुत्थापितः—"कन्यापितृत्वं खलु गृहमेधिनामधिकतरं दुःखमावहतीति"।

---

* नि० ३ अ० १ पा० ४ ख०।

† निरुक्तम् ३ अ० १ पा० ४ ख० दुर्गाचार्यव्याख्या।

‡ निरुक्तम ४ अ० २ पा० ५ ख०—कन्या कमनीया भवति, क्वेयं नेतव्येति वा, कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः।

भद्र सम्पादक, विवाह एवास्माकं सर्वानर्थमूलम्। कन्यकानां वरलाभार्थमेव पितरो दूयन्ते। तेनैव चैषामस्मासु वैमनस्यं दृश्यते। किन्तु पृच्छामि—किं नु खलु कन्यका ह्येवात्रापराध्यन्ति? जानीषे यत्र क्वापि धनिकाय वा, निर्धनाय वा, विज्ञाय वा, मूढाय वा, सुरूपाय वा, कुरूपाय वा, कुलीनाय वा, अकुलीनाय वा, अनुमताय वा, अननुमताय वा यस्मै कस्मैचिदपि प्रदीयमानापि न जातु युष्माकं कन्यका प्रकाशं किञ्चिदन्यथा ब्रवीति; न सा विवाहसमये इयद्धनं देयमिति निर्बन्धेनापि पितुर्धनमधिकर्त्तुमिच्छति। सा खलु युष्मन्नियोगेन आबाल्यं परिचितानि आत्मीयत्वेनाभिमतानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सपदि परिहाय कस्मिंश्चिदचिन्तितपूर्वे प्रदेशे सर्वथापरिचितैरभिनवैर्जनैः चिरं स्थातुमपि गच्छति। किं बहुना, यदेव किञ्चिज्जनक इच्छति, तदेव कन्यका करोति। एवमपि न प्रसीदति वो हृदयमिति सर्वथा दुःखसंवेदनायैवास्माकं जीवनम्। पतिगृहे सुखं भवेन्नवेति दूरमास्ताम्, हन्त पितुर्गृहेऽप्यवस्थाने नास्माकं सुखम्। अस्मद्विवाहसम्पादनभारखिन्नानां विषादकवलितवदनानां पित्रादीनां चित्तग्लानिमालोक्य कस्य नाम चेतसि सुखमुदेतु। सम्पादक महाशय, ईदृश एव युष्माकमस्मासु अनुग्रहप्रकारः। अथवा अलं विस्तरेणेति शिवम्॥

[मित्रगोष्ठीपत्रिका, द्वितीयवर्षे पृ० १००—१०३]

—

(१८)

* गीर्वाणवाण्या अभ्युदयोपायाः

तापत्रयावलिविमूर्च्छितचेतनाना-
मात्मस्वरूपमवमत्य सदा स्थितानाम्।
अज्ञाननाशनपटूनवबोधहेतून्
वेदान्विकासयति यस्तमहं नतोऽस्मि॥

विनयभाववशेन नतेन त्वं
त्रिभुवनाधिपतिं शिरसा ततम्।
अमितमोदयुतं करुणानिधि-
मविदितं परितोषयितुं यते॥

अयि भो! अशेषशास्त्रतत्त्वानुशीलनसञ्जातनिर्मलशेमुषीकाः सामाजिकाः! श्रीमतां समक्षं देववाण्याः समुन्नतेरुपायमधिकृत्योपन्यसितुं प्रवृत्तस्य यत्सत्यं वेपत इव मे हृदयम्। तथाहि—

नानाशास्त्रविचक्षणोऽपि प्रथमं प्राप्तः सभां मानवः
सम्यक्पारयते न भावकथने सङ्कोचवश्यः सदा।
चित्रं नो यदि वेपनं मम हृदः सञ्जायते सम्प्रति
यस्मान्नास्मि विचक्षणः, पुनरियं संसत्सतां नूतना॥

अथापि श्रीमतामादेशरूपं महान्तमनुग्रहं शिरसा बिभ्राणः

चन्द्रोदये तु सत्यपि द्विजवृन्दं किन्न भासते गगने?
तद्वद्विदुषां मध्येऽप्रौढोऽपि न दोषभाक् कथने॥

---

* २८।११।१९१३ ईस्वीतिथ्यां "काशीसंस्कृतसमितौ" पठितोऽयं निबन्धो ग्रन्थकर्त्रा।

इत्यस्मिन्नर्थे च श्रद्दधानः

नीरसमपि मम वचनं कृत्वा करुणां सुशीलसंभूताम्।
आकर्णयन्तु भव्याः सन्तस्तुष्यन्ति परभणितौ॥

इत्येवं तत्रभवतामवधानं दीयमानमभ्यर्थये।

सभ्याः! अद्य खलु कथं नु देववाण्याः समुन्नतिर्भवेदित्यस्मिन्विषये किञ्चिदावेदयितुं समादिष्टोऽहं श्रीमद्भिः। महानेष गभीरो विषयः—विशेषतो मादृशां विषये—नैकशास्त्रनैकभाषापरिशीलनापेक्षी च। उन्नत्यवनतिव्यवहारस्य सापेक्षत्वेन कस्या अपि भाषाया उन्नत्यवनत्योरवधारणाय नैकभाषाणां तारतम्यपरीक्षणस्यावश्यकत्वात् तद्विषयकज्ञानस्यास्मिन्विषये नितरामावश्यकत्वम्। कस्या अपि भाषाया वस्तुस्थितेरवगत्यै च तदन्तर्गतनानाशास्त्राणामवस्थितेरपि ज्ञानमपरिहार्यमिति नैकशास्त्रपरिशीलनस्याप्यावश्यकत्वं स्फुटमेव। तथापि यथामति विषयेऽस्मिन् भवतां पुरः किञ्चिद्वक्तुमुपक्रमे।

इह खलु परिवृत्तिशालिनि जगति, तत्रापि जाग्रत्यतिमानमहिम्नि काले, कस्यापि सर्वदैकरसेनैवावस्थितिर्नितरामसम्भवा। सर्वमपि वस्तु परवशं चक्रनेमिक्रमेण नानावस्थाः समुपभुङ्क्ते। यत्र दिनं तत्र रात्रिः, यत्र च रात्रिस्तत्र दिनं पर्यायानुसारमाविर्भवति।

एतन्नियमानुरूपमेव चिराज्जगदिदमुन्नतिपथानुगं सम्प्रति समालोच्यते। उदयाचलमारूढो भगवान् ज्ञानभास्वान् भुवनमाभासयितुं प्रवृत्तः। सर्वोऽप्यविद्यातमिस्रापगमे मोहनिद्रामुन्मुच्य स्वीयस्वीयपदार्थजातपरीक्षणपरो दृष्टिपथमायाति।

अनुसरन्त एवैतन्नियमं चिरादस्मद्देशीया देववाण्याः स्वरूपमालोचयितुमुद्यतास्तदुन्नत्युपायपरिमार्गणपराः सन्ति ।

न च उन्नतेरुपायचिन्तनमवनतिमादौ स्थापयति । तत्र "सति कुड्ये चित्रम्" इति न्यायेन देववाण्या अवनतेरेवाभावात्तदुन्नत्युपायचिन्तनस्यामूलकत्वं वैयर्थ्यापत्तिश्चेति वाच्यम् । तदवनतेः साम्प्रतं साक्षात्त्वात्, सर्वैः स्वीकृतत्वाच्च । तत्रैते श्लोका भवन्ति—

दैवी वाणी पुरा यासीदुन्नतेरासने स्थिता ।
दौर्भाग्येणास्य देशस्य दुर्दशामद्य सा गता ॥
या प्राचीननिबन्धेषु लोकभाषेति वर्णिता ।
भारतान्येषु देशेषु कम्बोजादिषु भाषिता ॥
सैकस्यापि नरस्याद्य न भाषात्वेन गण्यते ।
अथापि मृतभाषेति लोकैर्हा ! साधिक्षिप्यते ॥
विस्तरः क्वान्यभाषाणां तदवस्था च सम्प्रति ।
क्व चैषा देववाणी, हा ! महान् भेदः प्रतीयते ॥
भोजविक्रमवत्कोऽपि न तस्याः पोषकः क्वचित् ।
प्रष्टारः सन्ति सर्वत्र ह्यन्यासां कोऽत्र संशयः ? ॥
कूपोदकं यथा तद्वद् रुद्धं बद्धं च वाङ्मयम् ।
पुरावन्नाद्य विद्वांसो दृश्यन्ते भारते क्वचित् ॥

भव्याः ! नेयमत्युक्तिः । यत्रास्मात्कालात् स्थूलदृष्ट्या चतुर्दशशतसंवत्सरेभ्यः प्रागपि—

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्यै विषयिणाम् ।

इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभृतः शास्त्रविमुखान् ।
अहो कष्टं ! सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥

इत्येवं राजर्षिणा भर्तृहरिणा तस्या अवनतिः प्रदर्शिता, तत्राद्य सम्यक् प्रवृत्ते सर्वथा प्रतिकूले वर्तमाने काले, सम्प्रतिष्ठिते चान्यभाषाणां साम्राज्ये, तस्या अवनतिं प्रति नहि भवितुमर्हति संशयलेशावकाशः। तदेवं पूर्वमेवोन्नतिसद्भावात्तदुन्नतेर्नापेक्षितत्वमिति वदन्तः परास्ताः।

ततश्च दृष्ट्वाप्येतां सर्वलोकविदितां देववाण्या अवनतिम्, स्मृत्वापि तस्या नाम्नैव समाख्यातं त्रिलोक्यामसाधारणं पौर्वकालिकं परमं यशः को नाम भारतबन्धुर्धर्मधुरीणो धीमांस्तदुन्नत्युपायसमालोचने मन्दप्रयत्नो भविष्यति ?

तत्र "प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते" इति न्यायानुसारेणैतत्तावद्विचारणीयं यत् किन्तु खल्वस्मिन् प्रसङ्ग उन्नतिशब्देनाभिप्रेयते, कथं च तत्स्वरूपविनिर्णयः कर्तुं शक्यत इति। एतद्विचारानन्तरमेव तस्या उन्नत्युपायचिन्तनमवसरप्राप्तत्वेन समुपयुज्यते। तत्साधनार्थं च प्रयतितुं शक्यते। तदत्र प्रथममेतदेवाधस्ताद्विचार्यते।

अद्यत्वे तावत्कस्याश्चिद्भाषाया उन्नतिस्वरूपविनिर्णये प्रवृत्तेनानेकविषयेषु दृष्टेरनुधावनमाकाङ्क्ष्यते। शब्दान्तरेष्वयमेवार्थ एवं वक्तुं शक्यते यत्कस्याश्चिद् भाषाया उन्नतिस्वरूपपरीक्षणायैते तावदधोनिर्दिष्टा विषयाः समालोचनीयाः—

(१) प्रथमं तावत्तस्या भाषाया भाषिणां संख्या।

(२) द्वितीयं देशापेक्षया तस्या विस्तृतिः। अर्थात् कियान् देशः, को देशः, कति देशा वा तां भाषां भाषन्ते।

तद्यथा 'इंग्लिश'भाषाभाषिणां संख्या सामान्येन पञ्चदश-कोटिपरिमितास्ति। स्थूलदृष्ट्या सप्तसु अष्टसु वा देशेषु, अगणितेषु प्रदेशेषु द्वीपेषु च सा भाष्यते।

परमर्थद्वयमप्येतदद्यत्वे भाष्यमाणानां भाषाणां विचारप्रसङ्ग एव समीक्षितुं शक्यते। प्राचीनभाषाणामथवा तासां भाषाणां विषये तु, याः सम्प्रति कुत्रापि न भाष्यन्ते, अपि तु पुराकाल एव याः कस्मिन्नपि देशे भाषिता आसन्, नैतद्विचारणीयं भवति। यतो नाद्यत्व एकोऽप्येतादृशो मानवो यस्यैकापि तासां स्वभावतो मातृभाषा भवेत्। दौर्भाग्येणास्माकं देववाण्यप्येतद्द्वितीयकोट्यामेव पतिता भवति। साप्यद्यत्वे न क्वापि केनापि स्वभावतो मातृभाषात्वेन भाष्यते।

(३) तृतीयं तदीयसाहित्यस्य विस्तर उपयोगिता (उपादेयता) वर्त्तमानकालप्रवाहस्तदध्ययनाध्यापनसौलभ्यं च

अस्यार्थस्य हि समीक्षणं प्राचीनोत्कृष्टभाषाणामाधुनिकभाषाणां च स्वरूपावधारणे समानत्वेनोपयोगि। अत एव च प्रधानम्। युक्तं चैतत्। साहित्येनैव हि कस्याश्चिद् भाषाया गौरवं महिमा च वस्तुतः प्रतीयते। साहित्यमेव भाषायाः स्थिरा सम्पत्तिरनन्तः शेवधिश्च। सभ्यताया उत्कर्षापकर्षौ, दर्पणे रूपमिव, सद्यः साहित्य एव प्रतिविम्बीभावमापद्येते। साहित्यद्वारैव पूर्वपूर्वैर्ऋषिभिर्महर्षिभिर्मुनिभिराचार्यैः कविभिश्च "साक्षात्कृतधर्माण

ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च" (निरुक्ते १। २०) इति, "किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम्? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति। आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते। तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति। न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा। न वाकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति। हन्त वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामः, त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति। एवमाप्तोपदेशः।" (न्यायभाष्ये २। १। ६८) इत्याद्यनुसारमनुकम्पापरैः प्रज्वालितं ज्ञानज्योतिः स्थूलसूक्ष्माद्यनेकविधपदार्थजातविषयकं तेषामनुभवं विचारं च प्रख्यापयत् सहस्रशो वर्षेष्वतीतेष्वपि उत्तरोत्तरं विवर्धमानमद्यापि समुद्भासमानं संदृश्यते। यद्विषये हि

ब्रह्मादयो विश्वहिताय तप्त्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि
एतान्यपश्यन्मुनयः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि॥

इति किञ्चित्परिवर्तिता महाकविभवभूतेरुक्तिर्वक्तुरभिप्रेतप्रसङ्गभङ्गेऽपि सम्यक् सङ्गच्छते।

ततश्च कस्या अपि भाषायाः स्वरूपविनिर्णय एतदेव मुख्यतो विचारणीयं भवति यदस्ति किञ्चित्सर्वमनोहारि निखिलपुरुषार्थ-

साधकमखिलदुरितापहारकं च तत्सारभूतं साहित्यं तस्यां भाषायाम्। सत्यपि च तस्मिन् विषयाणां समष्टिव्यष्टिदृष्ट्या कियांस्तस्य विस्तरः कियच्च गाम्भीर्यम्। अथवा भिन्नभिन्नदेश-कालेषु वर्तमानाभिर्मनुष्यजातिभिः प्रचारितेषु समुन्नतिपदं च नीतेषु नानापुरुषार्थोपयोगिषु दर्शनविज्ञानधर्मशास्त्रकाव्यसङ्गीता-दिविषयकेषु शास्त्रेषु तदवस्थायास्तारतम्यदृष्ट्या कस्य कस्य शास्त्रस्य केन केन च परिमाणेन प्रचारणं समुन्नतिश्च सम्पादिते तस्यां भाषायाम्। सत्स्वपि च नानाविषयकगूढगम्भीरनिब-न्धेषु कियती तेषामुपयोगिता उपादेयता च। उपादेयतासद्भा-वेऽपि, एतदपि समीक्षणीयं यद्द्यत्वे कीदृशी तस्य साहित्यस्य गतिः—उन्नतिमुखी किं वावनतिमुखी। अथवा नानादेशीय-शास्त्राणामुन्नतेरपेक्षया तस्त गतिः सन्तोषावहा न वा। अन्तत एतदपि विचारणीयं यत्तत्साहित्यज्योतिःप्रकाशोऽन्तरायमन्तरेण साधारणजनतां यावदधिगन्तुं शक्नोति न वा। शब्दान्तरेषु तदध्ययनाध्यापनसौलभ्यमपि वर्तते न वा।

देववाण्याः साहित्यस्य तावदतिविस्तृतत्वे परमोत्कृष्टत्व उपादेयतायां च दिष्ट्या नहि कस्यचिद्विवादः। संसारे नहि काचिदेतादृशी भाषा यस्याः साहित्यं प्राचीनतादृष्ट्यास्याः साहित्यस्य समतामासादयेत्। विस्तृत्यपेक्षयापि 'ग्रीक' 'लैटिन' इत्यादिपरमप्रसिद्धप्राचीनोत्कृष्टभाषाणां कयोरपि द्वयोः साहि-त्यमेकत्रीकृतमपि न तावद्विस्तृतं यावद्देववाण्याः। न चापि देववाणीसाहित्यं साकल्येनाद्य यावत् समुपलभ्यते। परःसह-

स्त्राणां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च केवलं नाममात्रेणैवोल्लेखो नानाग्रन्थेषु दृश्यते। निरन्तरं च प्रकाश्यन्ते नूतननूतनग्रन्थ-रत्नानि प्राचीनसंस्कृतग्रन्थोद्धारतत्पराभिर्नैकसंस्थाभिः। तदेतत्सर्वं देववाण्याः साहित्यस्य निरुपमां विस्तृतिमेव ख्यापयति। द्योत-यति च "कलां नार्हन्ति षोडशीम्" इत्यस्य चरितार्थतां संस्कृता-पेक्षया उपर्युक्त 'लैटिन' आदिभाषाव्यतिरिक्तप्राचीनभाषाणां विषये। अर्थगाम्भीर्यभावसौन्दर्याद्यपेक्षयापि संसारभाषाणां—न केवलं प्राचीनानां किन्तु आधुनिकीनामपि—शिरोमणीभूतैव नो देववाणी। उपनिषदो, भगवद्गीता, दर्शनशास्त्राणि, भाग-वतम्, शाकुन्तलम्, उत्तररामचरितम् इत्याद्यलौकिकसाहित्य-रत्नैरलंकृता सा सहसैवान्या भाषा अतिक्रामति। एकैकमपि हि एतादृशं साहित्यरत्नं कस्या अपि भाषायाः सौभाग्यसम्पा-दनायालं गौरवास्पदं च। धर्मार्थकाममोक्षाख्यानखिलानेव च पुरुषार्थान् लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तं तस्याः साहित्यम्। अत एव च सर्वाङ्गसम्पूर्णम्।

न केवलमेतावतैव तस्याः प्राधान्यम्। अतिप्राचीनत्वेनास्या वेदादिरूपसाहित्यभागस्य नानाविषयाणां तुलनात्मकदृष्ट्याध्य-यनेऽप्यतीयोपयोगिनी देववाणी। अस्याः शब्दरचनायाश्चाति-स्पष्टतया चिरकालादेव च लोकोत्तरप्रतिभानवद्भिराचार्यैर्व्याकृत-त्वेन निरुक्तत्वेन च स्वपरिवारसम्बन्धिनीनां 'इंग्लिश', 'जर्मन', 'ग्रीक', 'लैटिन' प्रभृतीनां भाषाणामध्ययने चास्याः परमो-पयोगित्वं भाषाशास्त्रवेदिनः कस्य न विदितम्। अत एव

'जर्मनी', 'अमरीका' इत्यादिसुदूरनानादेशेषु शतशोऽध्यापकाश्छात्राश्च तदध्ययनाध्यापनतत्पराः श्रूयन्ते।

भारतवर्षीयान् प्रति तु तस्या उपयोगित्वप्रतिपादनं केवलं पुनरुक्तिरेव। न केवलं तेषामतिप्राचीनेतिहासो नितान्तं देववाण्या अध्ययनादेवावगम्यते। तेषां सभ्यताया धार्मिकविश्वासानां च प्रासादस्य मूलभित्तिरपि संस्कृतसाहित्य एवावतिष्ठते। आधुनिक 'हिन्दी', 'बङ्गाली' प्रभृतिभाषाणामप्यन्ततः संस्कृतमेवोत्पत्तिभूमिः। किं बहुना, जन्मप्रभृति मरणपर्यन्तं तेषामभ्युदयनिःश्रेयससाधनतत्परा सततं स्वसाहित्यसरोरसामृतेन तानाप्याययन्ती सर्वथा मङ्गलमयी मातृकल्पैव भारतीयानां देववाणी।

सत्यपि सत्य एतस्मिंस्तद्विषयकवृत्तान्ते महानेष परितापविषयो यत् तस्या आधुनिकप्रवाहो न सन्तोषावहः। सत्यं प्राचीनग्रन्थोद्धारः प्रतिदिनं क्रियमाणः श्रुतिपथमायाति। सत्यं यत्तस्या अध्ययनाध्यापनं सुदूरदेशदेशान्तरेषु क्रियते। तस्या गौरवं यशश्च प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं विवर्धमानं सान्त्वयति नो भारतीयानां चेतांसि। तथापि सर्वमेतत्प्राचीनसाहित्यमात्रविषयकम्। अद्यत्वे तस्याः साहित्यस्य गतिरवनतिमुखी एवेत्यत्र नहि कस्यचिद्विवादः। चिरादेव नानाशास्त्रेषु नूतनविचाराणां सृष्टिस्तद्द्वारा तस्याः साहित्यस्य समुन्नतिश्चावरुद्धा दृश्यते। सन्तु केचिदङ्गुलिनिर्देश्याश्चर्वितचर्वणपिष्टपेषणकारिणष्टीकाटिप्पणीकर्तारः, परन्तु वस्तुतः स्वोपज्ञविचारविचारकाणां नूतनग्रन्थनिर्मातॄणां

सर्वथाऽभाव एव। ज्यौतिषदर्शनवैद्यकप्रभृतिशास्त्राणां प्रायशः सर्वेषामेव विषये समानेयमवस्था।

न चापि तस्या अध्ययनाध्यापनसौलभ्यं प्रचारबाहुल्यं च यथाभीष्टं विद्यते। पुरा खलु "महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाः...।" किञ्च "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति।" (महाभाष्ये पस्पशाह्निके) इत्यादिप्रमाणेभ्यो न केवलं भारतवर्ष एव किन्त्वस्माद् बहिरपि तस्याः प्रचार आसीदित्यवगम्यते। "तत्रायमप्यर्थ इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किञ्च भो इष्यत एतद्रूपम्? बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह। कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। आयुष्मन्नहं प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्द इति। सूत आह। प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो न त्विष्टिज्ञ इष्यत एतद्रूपमिति। वैयाकरण आह। अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामह इति। सूत आह। न खलु वेञः सूतः सुवतेरेव सूतः। यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम्" (महाभाष्ये २।४।५६)। "उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसानड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति" (महाभाष्ये १।१।५८)। किञ्च।

विप्रोऽपि यो भवेन्मूर्खः स पुराद् बहिरस्तु मे।
कुम्भकारोऽपि यो विद्वान् स तिष्ठतु पुरे मम॥

(भोजप्रबन्धे)

काव्यं करोमि न हि चारुतरं करोमि
यत्नात्करोमि यदि चारुतरं करोमि ।
भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ !
हे साहसाङ्क ! कवयामि वयामि यामि ॥
(भोजप्रबन्धे भोजं प्रति कुविन्दस्यैकस्य वचनम्)

इत्यादिसाक्ष्यानुसारं न केवलं मनुस्मृत्यादिधर्मशास्त्राणामादेशमनुसृत्य द्विजेष्वेव तस्याः प्रचार आसीत्, किन्तु द्विजातिव्यतिरिक्तैः सूतकुविन्दकुम्भकारादिभिरपि साधीयते स्म । "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति पाणिनिसूत्रेऽशूद्रग्रहणेन, निरुक्तेऽष्टाध्याय्यां च तस्या भाषात्वव्यवहारेण च तस्याः प्राचीनकाले सार्वजनीनः प्रचार एव द्योत्यते । किञ्च

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

इत्यनेन कुलपतिलक्षणेन इतिहासप्रसिद्धानां नालन्दातक्षशिलादिविश्वविद्यालयानामद्यतनीयानामपि विदुषां विस्मयोत्पादकेन वृत्तान्तेन च देववाण्याः पुरा प्रचारातिशय एवानुमीयते । भारतवर्षेऽप्यनुपलब्धानामनेकेषां संस्कृतग्रन्थानां चीनतिब्बतप्रभृतिदेशीयभाषासूपलब्धैरनुवादग्रन्थैरपि देववाण्याः सैव गुणगाथा गीयते ।

एवं सति, अद्यत्वे विस्तरदृष्ट्याऽन्यथा वा सर्वथा संकुचितगात्रा हीना दीना च दृश्यमाना सा कथं न कदर्थयेदस्माकं चेतांसि । न केवलं द्विजातिव्यतिरिक्तैः कुविन्दादिभिर्ब्राह्मणव्यतिरिक्तैः क्षत्रि-

यादिभिरेव वा तस्यां अध्ययनाध्यापनं परित्यक्तम्, किन्तु ब्राह्मणेष्वपि अत्यल्पा संख्यैव तस्या अध्ययनाध्यापनपरा दृश्यते।

तत्रैतस्याः प्रत्यक्षाया अवनतेः कानि कारणानि, कथं च तस्याः पुनरपि प्रचारबाहुल्यं सम्भवतीति विचारणीयम्। प्रथमं तावदवनतिकारणानि संगृह्यन्ते।

अवनतिकारणनिर्देशप्रसङ्ग एतत्तावदवधारणीयं यदुक्तावनतेः कारणानां द्वैविध्यं वर्तते। प्रथमं खलु तानि कारणानि सन्ति येषां विषये संस्कृतभाषाभ्युन्नतिं चिकीर्षवोऽपि वयं चिरकालादेव निरुपाया विवशाश्च संवृत्ताः स्मः। तद्यथा विदेशीयराजशासनम्, विदेशीयसभ्यताप्रचारः, आधुनिकभारतवर्षे विभिन्नानां नूतनधर्माणामुदयो विभिन्नधर्मिणां सङ्घर्षश्च। नियतमेव सत्स्वेतेषु सर्वथा नूतनकारणेषु संस्कृतभाषायाः पुनरपि प्राक्कालिकी समुन्नतिरसाध्या। परमुक्तकारणभिन्नानि यानि तदवनतिकारणानि तेषां प्रतीकारविषये सर्वथैव स्वाधीनाः परमुखानपेक्षिणश्च वयम्। अत एवात्र प्रसङ्गे तेषामेव निर्देशः समुचितः। तादृशकारणानि चैतानि—

(१) लेखशैल्याः काठिन्यम्। प्राचीनग्रन्थानां विषये सर्वविदितमेवैतद् वृत्तं यत्तेषां लेखशैली स्वाभाविकी अत एव सरला प्रसादगुणबहुला च विद्यते। नूतनग्रन्थानां पुनरन्यथैव गाथा। मूलग्रन्थानामपेक्षया टीकाग्रन्थानामधिकतरं काठिन्यं कस्याविदितम्। न चैतादृशं वृत्तमन्यासामुन्नतानामाधुनिकीनां भाषाणां विषये।

(२) अर्थगौरवमन्तरेण शब्दाडम्बरेऽत्यादरः। गद्यपद्यात्मकेषु काव्यग्रन्थेषु प्रसिद्धमेवैतत्। प्राचीनानां कवीनामर्थालङ्कारेषु यादृशः समादरो न तादृशः शब्दालङ्कारेषु। उत्तरकालवर्त्तिनां कवीनां तु विषय एतद्विपरीतमेव। एतादृश्येव दशान्यविषयकग्रन्थेष्वपि विद्यते।

(३) विचाराणामनुदारता सङ्कीर्णता च। प्राचीनदर्शनादिग्रन्थानामनुशीलनेन स्पष्टमेतत्प्रतीयते यत्तेषां कर्तारः स्वविरुद्धमतानामपि सम्यगेवाध्ययनं मननं च कृत्वैव तेषां खण्डनाय प्रवृत्ता आसन्। ज्यौतिषादिविषयेषु यवनाद्याचार्याणामपि सिद्धान्तान् सम्यगधीत्य तद्विषये स्वभाषायां निबन्धान् निबध्य तेषां प्रचारं कृतवन्तः। जैनादिनिर्मितानामप्यमरकोशादिग्रन्थरत्नानां सादरमध्ययनाध्यापनं प्राचीनकाले क्रियते स्म। या च परिपाटी अद्यापि दिष्ट्या न सर्वथा समुच्छिन्ना। समुचितमेव चैतदाचरणमासीत्। विरुद्धविचाराणां सङ्घर्षत एव, द्वयोर्मल्लयोः परस्परमल्लयुद्धेन तयोर्बलस्येव, ज्ञानस्योन्नतिरुत्कर्षश्च जायते। अन्यथा कूपमण्डूकवदाचरन्तोऽनुदारविचाराः सङ्कीर्णहृदयाश्च मानवा अवनतेर्मुखमवश्यं पश्यन्ति। अद्यत्वे चिरकालादेव सर्वथानुदारा एतस्मिन् विषये संस्कृतभाषाध्ययनाध्यापनकर्तारः सञ्जाताः। न केवलं नूतनपाश्चात्यविचाराणामेव विषये तेषामेतादृशी सङ्कीर्णा मतिः; किंतु स्वदेशीयविरुद्धमतानामपि विषये।

(४) तस्याः शिक्षणेऽनुदारता। उपरि निर्दिष्टमेव यत्पुराकाले भारते सर्वसाधारणजनतायां देववाण्याः प्रचार आसीत

परमद्यत्वे प्रायेण संस्कृताध्यापकानामतीवानुदारा मतिरस्मिन् विषये। आस्तां तावद् द्विजातिव्यतिरिक्तानां शूद्राणामध्यापनम्। द्विजानामपि सर्वेषामध्यापने महान्तं सङ्कोचमनुभवन्त्यद्यतनीया विद्वांसः। हिन्दूजात्यन्तर्गतानामपि जैनादीनां त्वध्यापनवार्तैव प्रायस्तेषां शिरःसु पीडां समुत्पादयति।

(५) असहिष्णुता। प्रायः संदृश्यते यत्संस्कृतविद्वांसोऽतीवासहिष्णवो न हि तथा परस्परं सौहार्देन सांमनस्येन च वर्त्तितुं समर्था भवन्ति यथेंग्लिशादिभाषाणामध्येतारः। एकस्मिन्नेव विद्यालयेऽध्यापनकार्यमाचरत्सु तेषु परस्परमीर्ष्यादिबाहुल्यमालोक्यते।

अथैतस्यां हृदयविदारिकायामवस्थायां समुपस्थितायां कथं पुनरपि तस्याः प्रचारबाहुल्यं सम्भाव्यते किं च तामुन्निनीषुभिस्तदर्थं कर्त्तव्यमित्यधस्तात् संक्षेपेणैव द्योत्यते। यद्यप्यवनतिकारणविचारणयैव सामान्यतोऽर्थादापद्यते के क उपायास्तस्या उन्नतेरिति, तथापि विस्पष्टार्थमन्येऽपि केचिदुपाया निर्दिश्यन्ते। एतेषामुपायानां विचारेण केषाञ्चित्पूर्वमनुक्तानामवनतिकारणानामपि भानमर्थापत्त्या भविष्यति। उन्नतेरुपायाश्चैते—

(१) पठनपाठनशैल्याः संस्कारः। अद्यत्वे छात्राणां तत्तद्विषयेषु तत्तद्ग्रन्थेषु चाधिकारित्वानधिकारित्वनिर्णयं योग्यत्वायोग्यत्वविचारं चान्तरेणैव तत्तद्ग्रन्थांस्तानध्यापयितुं प्रवर्त्तन्ते प्रायशः संस्कृताध्यापकाः। उदाहरणार्थमनेके छात्राः संस्कृतवाक्यरचनामप्यजानन्तो लघुकौमुदीं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीं

वा रघुवंशादिकाव्यानि च पठितुं प्रवृत्ता जायन्ते। एवं च तेषां परिश्रमस्य समयस्य च व्यर्थमेव नाशो भवति।

(२) उपयोगिग्रन्थसञ्चारः। उक्तहेतोः संस्कृतभाषायां तत्तद्विषयेषु प्रविविक्षूणां हितदृष्ट्योपयोगिबालपाठावल्यादीनां तत्तद्विषयेषु च बालोचितपाठ्यपुस्तकानां निर्माणमावश्यकम्।

(३) प्राचीनग्रन्थानां विशेषत आकरग्रन्थानामुद्धाराय तेषां पठनपाठनप्रचारोऽत्यावश्यकः। नवीनग्रन्थानां वस्तुतोऽर्थावगमाय तत्तच्छास्त्राणामितिहासस्य ज्ञानार्थं चाप्युक्तार्थस्यावश्यकता। अन्यथा "मूले शुष्के नैव पत्रं न पुष्पम्" इति न्यायेन नवीनग्रन्थानामपि ह्रासोऽनिवार्यः।

(४) शिक्षणविधौ दक्षाणामध्यापकानामावश्यकता। अध्यापनकार्ये विशेषतश्च बालानामध्यापने दक्षाणामध्यापकानामतीवोपयोगिता। एवमेव सुलभोपायेनाल्पसमयेनानायासेन च बालानां तत्तच्छास्त्रेषु प्रवेशः कारयितुं शक्यते। ततश्च यथावश्यकमध्ययनाध्यापनविधौ परिनिष्ठिता अध्यापका यथा सम्पद्येरंस्तथा विधेयम्।

(५) संस्कृतज्ञेषु सौहार्ददार्ढ्याय तत्तद्विद्यालयेषु पाठशालासु च विद्यापरिषदामावश्यकता यत्र विभिन्नविषयानुद्दिश्य प्रेमपुरःसरं लेखद्वारान्यथा वा वादविवादव्यवस्था भवेत्। एवमेव च सभासञ्चालनकुशला वक्तृताशक्तिसम्पन्नाश्च संस्कृतभाषाध्येतारो भवितुं प्रभवन्ति।

(६) संस्कृतभाषया सहोपयोगिनामन्येषां विषयाणामप्यध्ययनं विधेयम्। तद्यथा गणितस्येतिहासस्य भूगोलविद्यायाश्च।

अनेनैवोपायेन संस्कृताध्येतृषु सामान्यव्यवहारबुद्धेः समुत्पत्तिः सम्पादयितुं शक्यते। अन्यथा

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥

इत्युक्त्यनुसारं व्यवहारबुद्धिशून्याः संस्कृताध्येतारः प्रायेणोपहास्यतामेव यास्यन्ति।

(७) नूतनपाश्चात्यविद्यानां स्वदेशीयप्राचीनविद्यानां च समन्वयार्थं याथार्थ्येन तासां गुणदोषविवेचनार्थं च समालोचनाबुद्धेः प्रादुर्भावः परिमार्जनं च संस्कृतज्ञेष्वतीवावश्यके। एवमेव ते प्राचीनाचार्या इव तत्तद्विद्यासु नूतनविचाराणां सृष्टौ समर्था भवितुमर्हन्ति। नान्यथा।

त एते समासत एव गीर्वाणवाण्या अभ्युदयोपाया निर्दिष्टाः। आशास्यते गुणदोषविवेचका माननीयास्तत्रभवन्तः सामाजिकास्तदेतत्सर्वं विचार्य यदत्रानुपयोगि सदोषं वा तदपहाय यदुपयोगि गुणयुक्तं च तदङ्गीकरिष्यन्ति। यतो हि "गुणगृह्या वचने विपश्चितः"। ततश्चान्ते सविनयं ममैषाभ्यर्थना—

सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु
हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्॥

॥ इति ॥

---

(१९)

कोकिल तावद्दिवसान्
यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः
कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥

इह खल्वव्याहतपरिवृत्तिशालिनि जगति जाग्रति निखिलभूतजातजरयितरि समाक्रान्ताखिलभुवने काले नहि खलु कस्यचन सर्वदैकावस्थायामेवावस्थितिः संभवति । ततश्चानेन नितरामतिनृशंसतमेन कालेन ह्युपस्थापितायामापदि किं नु विधेयमापन्निम्नगानिमग्नैरिति मीमांसाव्यतिकरे समाधित्सुः कश्चिद्धीरधुरीणः शेमुषीमद्वरिष्ठः कविकुलमूर्धन्यः कोकिलान्योक्त्या समुपदिशन्नाह—

कोकिल तावद्दिवसानित्यादि ।

अयं भावः ।

इह खलु नानाविधविपज्जालज्वालावलीसुदुःसहे भुवनतले कालः खल्वेषोऽतिप्रबलः । विचित्रा ह्येतस्य कृतिः । नहि कश्चिदेतादृशो दृग्गोचरो यो जन्मासाद्य नैनेन कवलीकृतः स्यात् । एष हि स्वर्भानोरपि क्रूरतरो महीयांश्च येन कोटिशो भूभृदिन्द्रवो विकरालदंष्ट्रया चर्विता विलयं गताः । समेषां खल्वेष जरयिता । योऽद्य महत्पदमधितिष्ठति, अतिशयसुखसौभाग्यसम्पदमनुभवति, स एवान्येद्युः कालमहिम्ना तामनुकम्पनीयां दशामापद्यते । एष खलु— य एकदा महांस्तेजस्वी त्रिभुवन-

भूषणः प्रख्यातकीर्तिरमितबलश्चासीत्, यस्मात्प्रोत्खातारातिकुल-काननाद्वित्रस्ता भीतिचकिता विपत्ता नान्यं स्वामाश्रयं त्राणं वामन्यन्त—तमपि महीयांसं राजराजपदमुपभुञ्जानं सहसारण्यादरण्यानीं भ्रामयति।

तदेतां कालविहितां भीषणामवस्थामवेक्षमाणः को नु प्रज्ञावान् सर्वदा कस्याप्येकैवावस्था स्थास्यतीति वक्तुं शक्नोति? नैव खल्वेवमेनेन समाक्रान्ते भुवने कस्याप्येकरसेनैवावस्थितेश्चिराय संभवः। नूनं योऽद्य मोदमानस्तिष्ठति, अन्येद्युस्तस्योपरि महद् दुःखं समापतति। ततश्चैकरसेनावस्थितेः सततमसम्भवादापदापगाप्रवाहपतितेन किमवलम्ब्य दुःखोदधेः स्वात्मा परित्रातव्य इति विचारणायामयमेवार्थः प्रमितित्वेन वक्तव्यो यद् धैर्यमवलम्ब्य निजदुःखसन्ततेरनित्यतामवगच्छता भाविन्याः सुखसम्पत्तिसन्ततिसम्भूतेः प्रत्याशयैव तेन निजप्राणत्राणं विधेयमिति। महाजनपरिगृहीतो ह्येष मार्गः। एनमनुसरन्त एव सन्तः संसारयात्रायां सफला भवन्ति। इह लोके हि ये निराशावादिनोऽश्रद्दधाना अधीरास्ते हि विपत्पाते न केवलं स्वाभीप्सितकार्यसाधनादेव भ्रष्टा जायन्ते, किन्तु प्रायो निजजीवनधारणमपि दुर्वहं भारमिव मन्यमानाः स्वप्राणत्यागोन्मुखा अपि भवन्ति। अथवा महता दैन्येनैव तमापत्समयमतिवाहयन्ति।

ये पुनराशावादिनः श्रद्दधाना धैर्यधनास्ते हि कदर्यसेवितमकीर्तिकरमस्वर्ग्यं च पूर्वोक्तं पन्थानमुत्सृज्य "आशावतामयं लोकः", "श्रद्धावान् लभते सिद्धिम्",

संपदो महतामेव महतामेव चापदः ।
वर्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागणः क्वचित् ॥
अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥

इत्येवं चिन्तयन्तः, इह संसारयात्रायामपरिहार्यः खल्वापदां समागमः, आगमापायिनोऽनित्याश्चैते कष्टापाता इति च विश्वसन्तोऽनायासेनैव तं समयमतिवाह्य स्वाभीष्टमासादयन्ति ।

किञ्चात्रैतदपि विचारणीयं यत् कालः खल्वेष चक्रनेमिक्रमेणैव जगदखिलं शास्ति । तथा च, अस्थिरे हि सुखिदुःखिनोः सुखदुःखे । क्षणेनैव जनो दुःखसागरे प्रक्षिप्यते, क्षणेन च सुखसम्पत्तिमासाद्य सुखी सञ्जायते । नितरां मोदमानाः क्षणेनैवानुकम्पनीयदशामासादयन्ति । बहवश्च चिराय महता दुःखेन कालमतिवाहयन्तः सहसैव महतीं सुखसम्पदमधिगच्छन्ति । नैवैकान्ततः कस्यचिद् दुःखाधिगतिः सुखसमागमो वाऽऽकर्ण्यते । सर्वेषामपि तयोरन्यतरेण समागमोऽस्थिरः क्षणभङ्गुरश्च । ततश्चैवं चक्रनेमिक्रमेण जगच्छासति काले नियतमेव सर्वोऽपि कदाचन कष्टमापद्यते, कष्टमधिगत्य च सुखी भवति इति नियमानुरोधेनोपस्थितास्वपि कदाचिदापत्सु—येनेयमवस्थोपस्थापिता नूनं तेन कालेन मुहुरपि प्रथमावस्था प्रापयिष्यते—इति प्रत्याशया

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात्कदाचित्सुखमाप्नुयात्सः ॥

इत्यादेशानुरूपं बुद्धिमता धैर्यं संरक्षणीयम् । यतः सन्तो हि—

अपि स्फुटति विन्ध्याद्रौ वाति वा प्रलयानिले।
नापदि ग्लानिमायान्ति हेमपद्मं यथा निशि॥

केन खलु मनस्विनास्य सिद्धान्तस्य सत्यतोपयोगिता च न प्रत्यक्षीकृता स्वानुभवेन। केन वा महात्मचरितामृतपानरसिकेनेतिहासविदा एतत्पोषकाण्यनेकानेकवृत्तानि नाधीतानि।

तथा हि, कस्य खलु भगवत्याः प्रातःस्मरणीयायाः सीतायाश्चरितं तिरोहितम्। सा हि जनकनन्दिनी दशवदनेन नीता हन्त! तुहिनाविलेव पद्मिनी, मरुमध्यगतेव मराली, निदाघतप्तेव वल्ली, यूथभ्रष्टेव हरिणी, पाशबद्धेव च शारिका कष्टां दशामागता भर्तृगतमानसा दुःखोदधौ भर्तृविरहानलेन दह्यमाना।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि॥

इतिवचोऽनुरूपमात्मानं रक्षन्ती, अनेकवारं निजप्राणत्यागार्थं कृताध्यवसायापि

विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम्।
तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवति सङ्गमः॥

तथा "जीवन्नरो भद्रशतानि भुङ्क्ते" इत्यनुसारं च धारयन्ती प्राणान्, भगवत आञ्जनेयादवगम्य भर्त्तुरुदन्तं—मुहुरप्यचिरादेव प्राणनाथं सम्प्रेक्ष्य भविताऽहमधन्या धन्या—इत्यवधारयन्ती सहसा कथितवती—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥

यथा वा, महाभागो राजराजो नलश्चक्रवर्त्तिराड्याद्विच्या-वितः कालपांसनेनारण्यादरण्यानीं भ्रमन्नपि महत्कष्टजातं सह-मानोऽपि

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

....

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

न मृतो जयति शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ।

मृतस्य भद्राणि कुतः ।

कालः समविषमकरः परिभवसम्मानकारकः कालः ।

इत्यादिवचोऽनुकूलं कालविहितमापत्समयं भाविन्याः सुखसम्भूतेः प्रत्याशया निनाय । एवमेवान्येऽपि सहस्रशो दृष्टान्ता आबाल-प्रसिद्धाः ।

तस्मादवितथमेवेदं यदापदापगाप्रवाहपतितेन धैर्यमवलम्ब्य निज-दुःखसन्ततेरनित्यतामवगच्छता भाविन्याः सुखसम्पत्तिसन्तति-सम्भूतेः प्रत्याशया निजप्राणत्राणं विधेयमिति । तदत्र स्मर्यतामेत-दखिलमालोचयतः कस्यचिद्विपश्चितामपाश्चात्यस्येदं सुभाषितम्—

कोकिल तावद्विरसानित्यादि ।

---

(२०)

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं मरन्दं
तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः॥

इमं खलु मोहसलिलप्रचलदूर्मिमालाकुलं बहुविधविपज्जालज्वालावलीसुदुःसहं संसृतिपाथोनिधिम्, जाग्रत्यपि निखिलभूतजातजरयितरि सततमखिलजगद्ग्रसनसमुन्मुखेऽतिदारुणे करालकालग्राहपांसने, सुधीरधुरन्धरोऽपि बलिनां बलिष्ठोऽपि इतरसाहाय्यनिरपेक्षः कोऽन्वेकाकी समुत्तितीर्षुः पारं गन्तुं पारयति। नहि जातु कश्चित्सुधीरपरसाहाय्यनिरपेक्षः क्षणमपि तदुत्तितीर्षासङ्कल्पं मनाङ् मनस्याकलयिष्यति। सत्यप्येवं, कोऽपि मेषमुग्धस्तत्सरलं विभाव्य तद्व्यापारव्यापृतो वर्त्तते चेत्, नूनं स्वात्मा तस्य न प्रियः, यदेवं जानन्नप्यसौ स्वयमेव पादौ कुठारघातं हन्ति। ध्रुवमसावेवमेव वक्तव्यो यदनेनाबोधान्धान्धौ निमग्नेन "कृपाणेन स्वेन प्रहृतमिदमात्मन्यकरुणम्" इति। तदेवं को नु प्रेक्षावानवगच्छन्नप्येनमतिदुस्तरं संसारार्णवम्, जगति लघिष्ठान्यपि कार्यजातानि परसाहाय्यमन्तरेण कर्त्तुमपार्यमाणानि चावलोकयन्, एकाकिना परसाहाय्यमन्तरेण तरणीयमभिधातुमुत्सहिष्यते।

ततश्चाभिहितगुणमेनं नितान्तदुस्तरं संसारार्णवं समुत्तितीर्षुणा यात्रिणा किन्तु वस्तु समाश्रयणीयं यदवलम्ब्यासौ समुत्तर-

न्नमुं संसारसागरं नानाविधविपज्जालज्वालाभ्यः स्वात्मानं त्राय-माणः, करालकालग्राहादात्मानं रक्षन्, मोहसलिलप्रचलदूर्मिमाला-स्वपि कुशली संसारयात्रामतियापयितुमलं भवेदिति मीमांसायां विचारपथमवतीर्णायामयमेवार्थः प्रमितित्वेन वक्तव्यो यत् संसा-रार्णवं समुत्तरीतुं वाञ्छावता निरुपधिसुहृत्सौहार्दपोतमारुह्याकुतो-भयेन संसृतियात्रापरेण भवितव्यम् ।

स्वल्पपरिणाहमप्येतद्वचो रत्नमिवार्थसारवत्, तथ्योपदेशधारि परमोपकारि च । तथा च, यथा हि कश्चिदध्वनीनो महान्तमति-तरलतरङ्गभङ्गसमाकुलमध्युषितविकरालनक्रचक्रवालं व्याप्तवाडवानलं पारावारमवेक्षमाणः, एकाकी गन्तुं पारमपारयन्, कञ्चित् पर-विपत्तिखेदाकुलमनभिसन्धायैव स्वार्थं सततमितरहितार्थबद्धपरिकरं सम्पदापत्सहायं करुणावरुणालयं कर्णधारमाश्रितस्तत्पोतमारुह्य निखिलापद्भ्यो निर्विशङ्कः सकुशलं यात्रामतिवाह्य पारेसागरं याति । तादृशो हि कर्णधार उपस्थितायामप्यापदि नहि जातु यात्रिणां सङ्ग-त्यागं विधाय तत्साहाय्यसम्पादनाद्विरमति, परं परप्राणत्राणाय प्राणा-नप्युपहारीकरोति । यस्तु अभिसन्धाय स्वार्थं द्रव्यादिलाभरूपं कश्चित् यात्रिणस्तारयति, नहि तत्पोतमारुह्यापि कश्चिन्निर्विशङ्कः पारं गन्तुं पारयति । यावत्सम्पत्तिकालमसौ भवतु तेषां सहायः । विपदः पुनर्नामापि श्रुत्वा दूरतस्तत्सङ्गं त्यक्त्वा स्वात्मत्राणार्थं व्रजति ।

एवमेवेह संसारपारावारे बहलापत्परम्परापरिपूर्णे नैकाकी कश्चिज्जातु पारगमनाय प्रभवति, यावन्नासौ परसाहाय्यमादत्ते । तत्रापि यद्यभिसन्धाय स्वार्थम्

कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् ।
लोभार्थी शौण्डिकः शष्पैर्मेषं पुष्यति पेशलैः ।

इत्याद्यनुरूपं यावत्समृद्धिमनुकूलं प्रियमधुरभाषिणं च कञ्चित् स स्वीयसाहाय्यार्थमाश्रयति, न तर्हि एतत्तच्छ्रेयसे । नूनमेतादृशोऽसौ सहायो नहि विपत्परम्परापाते सहायः । सम्पत्तावपि यावत्स्वार्थसिद्धिमेवासौ प्रियं मधुरं मुहुर्मुहुर्भाषमाणोऽपि

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥

इत्याद्यनुरूपं नैव हितं ब्रवीति । ततश्च

निरुपधिपरोपकारः कोऽप्युच्चैःस्थायिनां भारः ।
सन्तो नहि समीक्षन्ते स्वार्थं परहिते रताः ॥
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।
सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥
एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये ।

इत्यादिवचोऽनुकूलं निरपेक्षपरहितपालनपरायणमेव सम्पदापत्सहायं सखायमकृत्रिमं समाश्रित्य स तत्सौहार्दपोतमारुह्य सद्देमं संसारयात्रामतिवाह्य तमुत्तरीतुं प्रभवति । एतादृशनिरुपधिसुहृत्सौहार्दपोतमारूढो नूनं सम्पत्ताविव विपत्स्वपि निर्विशङ्कः स्थातुमुत्सहते । यत एतादृशो हि सखा

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्गतं न च जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ च यस्तिष्ठति स बान्धवः ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् ।

इत्यादिवचसामनुरूपं सम्पत्ताविव विपदास्वपि सहायः प्राणपणैरपि परप्राणत्राणं विदधाति। नासौ मुधैव स्वीयमनोरथसंसाधनायाहितमपि हितमिव वर्णयन् सततं मधुरैर्वचोभिरेव स्वमित्रं रञ्जयितुं चेष्टते; प्रत्युत—"अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः" इत्यनुसारमप्रियमपि हितं ब्रवीति न पुनर्जातु प्रियमहितम्। एतादृशमेव सुहृदमाश्रितः तत्सौहार्दपोतमारुह्य मर्त्यः सुखेन संसारपारावारमुत्तरीतुं प्रभवति। अत एवोच्यते—

आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।
न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥

नैवात्र संशयलेशावकाशः। मन्ये एतमेवार्थमनुवदितुं विस्तृतोऽसौ भुवि भारतीयेतिहासतन्त्रगिरां सन्दर्भः, यतः समस्तेष्वपि सूक्ष्मेक्षिकया समालोच्यमानेष्वितिवृत्ततन्त्रेषु अयमेवार्थो घनीभावमापन्नो नवनीतायते।

तथाहि, कस्य तावद् दुर्योधनेतिवृत्तमविदितम्, यदसौ भीष्मविदुरौ निरुपधिसुहृदावनादृत्य कर्णादीन् समाश्रितोऽन्तकान्तिकं समूलं प्रस्थितः। केन वा राक्षसराजो लोकरावणो रावणो न श्रुतः, योऽसौ निरुपधिमित्रं

अयं च राजा व्यसनाभिभूतो
मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ।
अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे
तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥

सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ।
न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥

इत्येवमवबोधयन्तमपि विभीषणं तिरस्कृत्य प्रहस्तादीनि कपटमित्राणि स्वार्थपराणि समाश्रित्य प्रणाशं गतः ।

यस्तु पुनर्निरुपधिसुहृत्सौहार्दमाश्रितः संसारयात्रापरो भवति नूनमसौ विपत्स्वपि कुशली स्वाभीष्टं याति । यथा हि भगवान् श्रीरामचन्द्रो हनुमन्तं लक्ष्मणं सुग्रीवं च समाश्रितः समस्ता दुस्तरा अप्यापदः समुत्तीर्य मुहुः स्वाभिलषितं लेभे । यथा वा धर्मसूनुरजातशत्रुर्भगवन्तं श्रीदेवकीनन्दनं समाश्रित्य सर्वापदः समुत्तीर्णवान् ।

ततश्चावितथमेवैतद्यन्निरुपधिसुहृत्सौहार्दमाश्रित्यैव मानवोऽशेषापदः सकुशलं समुत्तीर्य, सुखेन च संसारयात्रामतिवाह्य स्वाभीष्टं लभते ।

तदेतदखिलमालोचयतः कस्यचिद्विपश्चिच्छिरोमणेरिदमरविन्दान्योक्तिरूपं सुभाषितं वचः स्मर्यमाणमतितरामभिरामं मनो हरति—

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं मरन्दमित्यादि ॥

(२१)

पुराणेषु विकासवादः

विदितमेवैतत्प्रायेण सर्वेषामपि समयविदां विदुषां यत्पाश्चात्या विद्वांसो विकासवादमाददते। सर्वेषामपि प्राणिनामप्राणिनां वा क्रमेणोन्नतिरिति तन्मतम्। तेन खलु वर्षशतात्पूर्वमासीद्यादृशं जगत्, तदपेक्षयाद्य वर्तते बहुतरमुन्नतम्। अद्य च यादृशम्, तदपेक्षयेदं भाविनि समयान्तरे भविष्यत्युन्नतमेव। सेयं क्रमिकोन्नतिधारेति फलति। वयन्तु (भारतीयाः) तद्विपरीतवादिन इवेति प्रसिद्धिः। अस्त्ययं संस्कार आबालवृद्धमस्मद्देशे, यज्जडचेतनोभयात्मकमपीदं जगद्यथाभवद्वर्षशतात्पूर्वम्, तदपेक्षयाद्यावनतम्। न वृक्षास्तादृशाः, न वा तथा प्रसवित्री सस्यानां विश्वम्भरा। न वान्नादिष्वेव तादृशी शक्तिः। का तु कथा मनुष्याणाम्, ते खलु नक्तंदिवमायुषा वीर्येण धर्मेण बुद्ध्या समृद्ध्या वा ह्रसन्त्येव। सोऽयमास्माकीनो ह्रासवादः। फलमपि किलानुभूयते स्वस्ववादानुकूलमेव; ते खलु प्रत्यहमुन्नमन्त्येव, वयन्तु प्रत्यहं वा प्रतिक्षणमवनतिमेवाश्लिष्यामः। आस्तामिदम्, विकासवादोऽयमस्मच्छास्त्रेष्वपि सुस्फुटमुपलभ्यते— इत्येवाद्य दर्शनीयम्।

क्रमिकोन्नतिवादापरपर्यायोऽयं विकासवादः प्राणिविषये संक्षेपतः खलु द्वेधा विभज्य द्रष्टव्यः—जगति प्राणिनामुत्पत्तिविषये च, मनुष्याणां सामाजिकव्यवस्थाविषये च। पूर्वत्र तावदेष विकासवादसिद्धान्तः—न खलु भूम्यां परिदृश्यमाना इमे सर्वेऽपि प्राणिनो

युगपदेवोदपद्यन्त, अपि तु क्रमेणैषामुत्पत्तिः। सा चाप्युत्तरोत्तरमुन्नतैव। तथा च पूर्वं तिरश्चां तत्रापि प्रथममेकेन्द्रियाणां ततो द्वीन्द्रियाणामनन्तरं त्रिचतुरेन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियाणां च तदनु क्रमेण समनस्कानां मनुष्याणामुत्पत्तिरिति तत्सिद्धान्तः फलति[1]। सोऽयं सिद्धान्तः कथंचित् पौराणिकं सृष्टिक्रममनुसरतीव। तथा हि—सर्वेष्वपि पुराणेषु नवविधसृष्टिप्रतिपादनावसरे पूर्वं वृक्षाणां तदनु तिरश्चां ततो देवानां ततश्च मनुष्याणां सृष्टिरभिहिता। यथा विष्णुपुराणे (१ अंशस्य ५ अध्याये)

सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः॥ ४॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः॥ ५॥
पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान्।
[2]बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः[3]॥ ६॥
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्।
तं दृष्ट्वाऽसाधकं[4] सर्गममन्यदपरं पुनः॥ ७॥
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत।
यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिः स तिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः॥ ८॥

---

१ वानरा एव पुच्छघर्षणेन मनुष्यतया परिणता इति डार्विन् मतमप्येतत्सिद्धान्तमनुसृत्यैव प्रवृत्तम्।

२ बहिः शब्दादिषु, अन्तः सुखादिषु च प्रकृष्टज्ञानरहितः।

३ वृक्षरूपः।

४ संसाराप्रवर्तकम्।

पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः ।
उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ ९ ॥
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मकाः[1] ।
[2]अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे [3]आवृताश्च परस्परम् ॥१०॥
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ।
ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्द्ध्वमवर्तत ॥११॥
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥१२॥
तुष्टात्मानस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु स स्मृतः ।
तस्मिन् सर्गेऽभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥१३॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् ।
[4]असाधकांस्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥१४॥
तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्रोतास्तु साधकः ॥१५॥
यस्मादर्वाग्व्यवर्तन्त ततोऽर्वाक्स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिकाः ॥१६॥

---

१ ज्ञान-तुष्टि-विपर्ययात्मका एते वधाः सांख्यदर्शने प्रसिद्धाः ।

२ सुखदुःखाद्यनुभववन्तः ।

३ पितृ-पुत्रादिसम्बन्धज्ञानशून्याः ।

४ केवलं भोगप्रसक्ता इति कर्मणामनारम्भेण संसारस्याप्रवर्तका देवा अपि ।

तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः [१]साधकास्तु ते ॥१७॥

तदत्र सृष्टिक्रमे संक्षेपतो विकासवादसिद्धान्त एव प्रख्यापितः— इति स्फुटमेव समीक्षादक्षाणाम् । इयांस्तु विशेषः, नास्माकमयं विकासवादोऽन्येषां (युरोपीयादीनां) विकासवाद इव निरीश्वरवादः, क्रमिके विकासेऽप्यत्र तत्तच्छक्त्याविर्भावस्य कारणसामग्र्याः संनिधापयिता कश्चिदीश्वरपदवाच्योऽभ्युपगम्यत एव । किं वा सन्निधापयिता, ईश्वर एव तत्तच्छक्त्यावेशेन भिन्नभिन्नैः स्वरूपैरवभासत इति

"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।"
"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।"

इत्यादि पदे पदे समुद्घोषयतामार्याणां स्फुटोऽभिमानः । तत एवात्र ईश्वरस्यैव क्रमेण सर्वविधप्राणिजनकत्वमाख्यातम् । निखिलसिद्धितुष्टिविशिष्टानां देवानां सर्गो यद्यपि विकासवादे मानुषसर्गादनन्तरं प्रतिपादयितुमुचितस्तथापि कर्मभिः सर्गप्रवर्तकत्वमत्र सृष्टिप्रकरणे मुख्यं विवक्षितम् । सा च यज्ञादिकर्मणां शक्तिरुत्तरोत्तरं सर्गप्रतननशक्तिश्च मानुषेष्वेव मुख्यतया प्रादुर्भवतीति त एव सर्वानन्तरजाताः सर्वेभ्यो मुख्यतया विवक्षिता इहाख्याताः । क्वचित्तु ज्ञानोन्नतिक्रमविवक्षया देवानां मुख्यत्वमाख्यायते । सृष्टिविषयोऽयमतिगभीरार्थगर्भित इति निबन्धान्तरे स्वातन्त्र्येण विस्तरशो

---

१ कर्मस्वविकृताः संसारप्रवर्तकाः ।

व्याख्यायेत, इह तु दिङ्मात्रमेवास्योपदर्श्य विकासवादस्य द्वितीयं सिद्धान्तं विवरीतुमिच्छामः[१] ।

सोऽयं द्वितीयो विकासवादस्य सिद्धान्तः—यद् न मनुष्यजातिरुत्पत्तिदशायामेव सर्वशक्तिविशिष्टा सर्वकार्यकुशला वाऽभूत्, उत्पन्नमात्रेयमासीत्पशुप्राया। पशव इवादिमा मनुष्या अपि वन्यैः फलादिभिराहारं वर्तयन्ति स्म, अरण्ये वृक्षाणामधो गिरिगुहादिषु च वसतिमाश्रयन्ति स्म। पूर्वमिमेऽभवन्नग्नाः, तदुत्तरं तु वल्कलधारकाः। विद्यायाः सभ्यताया वा नासीत्कथापि। अथ क्रमेणोन्नतमस्या जातेर्ज्ञानम्। कृषिपद्धतिः, गृहग्रामनगरादिनिर्माणम्, वस्त्रादिविरचनम्, शस्त्रादिधारणं च क्रमेणैव बुद्धौ मनुष्याणामुपारूढम्। सर्वाऽपि विद्या क्रमेणैव विकासमलभत, लभते, लप्स्यते च। तेनाद्यावधि अनाविष्कृता अपि बह्व्यः कलाः काले प्रादुर्भवेयुरेव। अद्य पर्यन्तमननुशीलिता अपि बह्व्यः शक्तयः क्रमेणानुशीलनं प्राप्नुयुः। अननुशीलितास्तु काश्चन शक्तयो

---

१ केचित्तु मत्स्य-कूर्म-वराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-राम-कृष्ण-बुद्ध-कल्कीति दशावतारक्रमेणापि पूर्वं जलचरा जीवाः, ततो जलस्थलोभयचराः, ततोऽरण्यचराः, ततोऽर्धग्राम्याः, ततो लघवः पुरुषाः, ततः केवलबलशालिनः, ततश्च राज्यादिप्रबन्धकुशला बलवन्तः, ततश्च राजनीतौ ज्ञाने बले च सर्वत्र मानुष्यस्य पूर्णतामुपगताः, ततोऽनन्तरं विरक्ताः, ततश्च समाजोद्धारकाः पुरुषा उत्पद्यन्त इत्येवं विकासवादं स्फोरयन्ति; न तु तच्छास्त्रे क्वचिदेवं परिष्कृतमित्युपेक्ष्यते।

विनाशमप्युपगच्छन्ति, तेन संभाव्यते कस्मिंश्चिद् विषयेऽवनतिरपीत्यादि।

सोऽयं सिद्धान्तः कस्मिंश्चिदंशे प्रकारभेदेन पुराणेष्वपि स्फुटं निबद्धः। तथा हि—मार्कण्डेयपुराणे सृष्टिप्रकरणे (४५-४६ अध्याययोः) नवविधभूतसर्गादिविवरणानन्तरं मानुषसर्गविस्तरे प्रकृते ब्रह्मणो ब्राह्मणादीनां बहुविधानां मनुष्याणामुत्पत्तिमभिधाय तदनन्तरं स्त्रीष्वार्तवप्रवृत्त्या स्त्रीपुंससंयोगादायुषोऽन्ते सन्तानप्रवृत्तिरित्युपवर्ण्य तस्मिन् काले प्रजानां का स्थितिरित्युपनिबद्धुमारब्धम् (४६ अध्याये १० श्लोकानन्तरम्) (विस्तरभिया सर्वान् श्लोकाननुपन्यस्य तदाशय एवानूद्यते विशेषेण):—

(कृतयुगे) तासां प्रजानां ध्यानेनैव शब्दाद्या इन्द्रियविषया उपनमन्ति स्म। ते जनाः सरित्सरःसमुद्रपर्वतानुपसेवन्ते स्म। शीतोष्णभयमल्पमभूत्। इच्छा-द्वेष, सुख-दुःख, प्रियाप्रियादिद्वन्द्वरहिता अमत्सरास्ते स्वाभाविकीं तृप्तिमधिगच्छन्ति[१] स्म। अनिकेताः (गृहादिरहिताः) पर्वतसमुद्रादिषु तत्र विचेरुः। पिशाचोरगरक्षःपशुपक्षिसरीसृपनक्रमत्स्याद्यास्तस्कराद्याश्च तेभ्यो भयं न प्रायच्छन्। ऋतुजन्यानि मूलफलपुष्पाणि तदा न बभूवुः।

---

१ "पृथ्वी रसवती नाम आहारं व्याहरन्ति च" इति तु ब्रह्माण्डपुराणे (७ अ०, ४२ श्लो०)। "तुल्यमायुः सुखं रूपम्", "धर्माधर्मौ तदा न स्तः", "समूलफलपुष्पाणि वर्तनाय त्वशेषतः", "उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै तेषां ध्यानै रसातलात्। बलवर्णकरी तेषां जरारोगप्रणाशिनी", "असंस्कार्यैः शरीरैस्तु प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः" इत्याद्यपि तत्र।

सर्वदैव नात्युष्णशीतः सुखः कालोऽभूत्। कालपरिवर्तेन नित्यतृप्तानां तेषां पूर्वाह्णे मध्याह्ने च वितृप्तता आविर्भवति स्म, परमिच्छतामेवानायासेन तृप्तिरुद्भूत्।

"इच्छतां च तथायासो मनसः समजायत।
अपां सौक्ष्म्यं ततस्तासां सिद्धिर्नाम्ना रसोल्लसा ॥२०॥
[1]समजायत चैवान्या सर्वकामप्रदायिनी।
असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः ॥२१॥
तासां विना तु संकल्पं जायन्ते मिथुनाः प्रजाः।
समं जन्म च रूपं च म्रियन्ते चैव ताः समम् ॥२२॥
अनिच्छाद्वेषसंयुक्ता वर्तन्ते तु परस्परम्।
तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमतां विना ॥२३॥
कचित्क्वचित्पुनः साभूत् क्षितिर्भाग्येन सर्वशः।"

अथ क्रमेण कालपर्ययात्तासां सिद्धीनां नाशे आकाशात्प्रच्युता रसाः (पयसः) कल्पवृक्षा भूत्वा तद्गृहस्थिता अभूवन्। त्रेतायुगमुखे च तेभ्य एव वृक्षेभ्यस्तासां प्रजानां सर्वविधाः प्रत्युपयोगाः (आहार-परिधान-शीतोष्णनिवारणाद्याः) समजायन्त। ते वृक्षा

---

१ ब्रह्माण्डे—"कल्पादौ मानसी ह्येका सिद्धिर्भवति सा कृते" "तस्यां सिद्धौ प्रणष्टायामन्या सिद्धिरजायत। अपां सौक्ष्म्ये प्रतिगते तदा मेघात्मना तु वै। मेघेभ्यः स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम्। सकृदेव तया वृष्ट्या संसिद्धे पृथिवीतले। प्रजा आसंस्ततस्तासां वृक्षाश्च गृहसंज्ञिताः" इत्यादि।

एव तज्जीवनान्यभूवन्। सर्वेषां साधारण्येन भोग्यास्ते वृक्षा आसन्। कालपर्ययेण तु तेषां जनानां मनसि राग उद्बभूव। स्त्रीषु च मासि मास्यार्त्तवं भूयो भूयश्च गर्भोत्पत्तिः प्रवृत्ता। तदैव ते वृक्षा विलयं गताः।

अथापरे चतुःशाखा वृक्षाः पृथिव्यां प्रादुरभूवन्—

"वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥३०॥
तेष्वेव जायते तेषां गन्धवर्णरसान्वितम्।
अमाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥३१॥
तेन ता वर्तयन्ति स्म मुखे त्रेतायुगस्य वै।"

एवं साधारण्येन वृक्षैव र्तयतां तेषां मनसि रागो लोभात्मना परिणतः, ततश्च ममेदं ममेदमिति वृक्षान् परिगृहीतवन्तः (स्वत्वमभिमन्यन्ते स्म)। तेनापचारेण तेऽपि वृक्षा नष्टप्रायाः[१]। ततश्च शीतोष्णक्षुत्पिपासादीनि द्वन्द्वानि प्रजाः पीडयामासुः। ततो द्वन्द्वोपघाताय पुराणि तैः क्रियन्ते स्म।

"मरुधन्वसु दुर्गेषु पर्वतेषु दरीषु च।
संश्रयन्ति च दुर्गाणि वार्क्षं पार्वतमौदकम् ॥३५॥
कृत्रिमं च तथा दुर्गं मित्वा मित्वात्मनोऽङ्गुलैः।
मानार्थानि प्रमाणानि तास्तु पूर्वं प्रचक्रिरे ॥३६॥

---

१ "प्रणष्टा प्रभुणा सार्द्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित्।" इति ब्रह्माण्डादिषु।

(अत्र वितस्ति-हस्तादीनि भूम्यादिमानानि सर्वाण्याख्यातानि, पुराणां च पुर-खेटक-द्रोणीमुख-शाखानगर-खर्वटक-ग्राम-घोषादिभेदा-स्तत्प्रमाणानि लक्षणानि च विस्तरेणाभिहितानि, तानि प्रकृतानुपयो-गादुपेक्ष्यन्ते ।) एवं ताः प्रजाः पुरग्रामादि कृत्वा अथ शीतोष्णा-दिशान्तये गृहाणि निर्ममुः । पूर्वं हि ता वृक्षाश्रयाः पर्वताश्रया वा आसन्, तत्र वृक्षशाखानां पर्वतदरीणां वा यादृशा आकारा हृदयं-गमा बभूवुस्तत्सादृश्येनैव गृहाणि विरचयितुमारब्धानि । (जायन्ते किलाद्यापि बहुत्र वृक्षाणां गृहाकाराः प्राकृताः सन्निवेशाः, पर्वतदरीषु तु स्फुटमेव भवति बहुत्र प्रासादादिसाम्यम् । 'तद्धि जानन्ति तद्विदः') ।

"वृक्षस्यैव गताः शाखास्तथैव चापरा गताः ।
नताश्चैवोन्नताश्चैव तद्वच्छाखाः प्रचक्रिरे ॥४३॥
याः शाखाः कल्पवृक्षाणां पूर्वमासन् द्विजोत्तम ।
ता एव शाखा गेहानां शालात्वं तेन तासु तत् ॥४४॥"

(शाखासादृश्याद् गृहभागा अपि शालेत्याख्याता इति भावः) ।
एवं द्वन्द्वोपघातं (शीतोष्णादिनिवारणं) कृत्वा ततस्ते जना वृक्ष-मधूनां नष्टत्वाद् वार्तोपायं (जीवननिर्वाहयत्नं) चिन्तयामासुः । तेषु क्षुत्तृडाद्यर्दितेषु विषादव्याकुलेषु (त्रेतायुगमुखे) वृष्टिरुदभूत् । वृष्टेरुदकानि च यानि निम्नगतानि तान्यवरोधात् स्रोतःखातादिरूपेण परिणतानि, (नद्यश्च प्रवृत्ताः) ततो भूमेरपां च संयोगादफालकृष्टा ग्राम्यारण्याश्चतुर्दशौषधयः प्रादुर्भूताः ।

"ऋतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षा गुल्माश्च जज्ञिरे ।
प्रादुर्भावस्तु त्रेतायामाद्योऽयमौषधस्य तु ॥६०॥

तेनौषधेन वर्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे मुने।"

अथ रागलोभाभिभूतैर्जनैर्नदीक्षेत्रपर्वतादीनां वृक्षगुल्मौषधादीनां च ममत्वेन परिग्रह आरब्धः, तेनापचारेण भूमिस्तान्यौषधान्यप्यग्रसत्। नष्टास्वोषधीषु विभ्रान्ता क्षुधाकुलाः प्रजा ब्रह्माणं शरणं प्रापुः। स च तासां पीडानिवारणाय सुमेरुं वत्सं कृत्वा वसुधां दुदोह, तदा सस्यान्युत्पन्नानि।

"जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्यास्तु ताः पुनः ॥६६॥
ओषध्यः फलपाकान्ता गणाः सप्तदश स्मृताः
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ॥ ६७ ॥
प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सतीनकाः।
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥ ६८ ॥
आढक्यश्चणकाश्चैव गणाः सप्तदश स्मृताः।"

(अग्रे आरण्या यज्ञियाश्चौषध्य आख्याताः)। यदा ताः पुनर्न प्रारोहन्त तदा ब्रह्मा कर्मजां हस्तसिद्धिमाविरभावयत्। ततः प्रभृति कृष्टपच्या ओषधयो जज्ञिरे। एवं वार्तायां सिद्धायां चातुर्वर्ण्यमर्यादा स्थापिताऽभूत्। धर्मानुवर्तिनां तत्तद्वर्णानामाश्रमाणां च ऐन्द्रमारुतप्राजापत्यादीनि स्थानानि ब्रह्मणा नियमितानि। (ततो[१] दण्डनिर्माणं राजप्रजाव्यवस्था च प्रावर्तत। सरीसृपादिभ्यो भयं चापि प्रजासु प्रवृत्तम्)।

---

१ "वर्णधर्मैश्च जीवन्त्यो व्यरुद्ध्यन्त परस्परम्। ब्रह्मा बुद्ध्वा तु तत्सर्वं याथातथ्येन स प्रभुः। क्षत्रियाणां बलं दण्डं युद्धमाजीव्यमादिशत्।" इत्यादि ब्रह्माण्डे वायौ च।

इत्येवमेषा युगाख्यायिका मार्कण्डेयेनाभिहिता। वायुप्रोक्ते ब्रह्माण्डपुराणे द्वितीयेऽनुषङ्गपादे सप्तमाध्याये चाप्येतत्प्रायेणैवमेवोक्तम्। वायुपुराणे चादितोऽष्टमेऽध्याय इत्थमेव सर्वमभिहितम्। अग्रे वायवीयेऽष्टपञ्चाशेऽध्यायेऽपि विस्तरेण युगाख्यानमित्थंप्रायमेव। त्रेतायां त्रयीविद्यालाभः यज्ञादिकर्मप्रवृत्तिश्च बहुधा तत्र तत्राभिहिता। अथास्य विस्तृतमभिप्रायं तत्र स्वाभिप्रायमाधुनिकाद्विकासवादादत्र विशेषं च समयान्तरे पाठकेभ्य उपहरिष्यामः।

[महामहोपाध्याय श्री पं० गिरिधरशर्मचतुर्वेदस्य ।

---

(२२)

वाराणसीवैभवम्

सकलभुवनललामभूतेयं समस्तपुण्यपुरीसम्राज्ञी वाराणसी न केवलं भूतल एव, अपि तु लोकत्रयेऽपि, पवित्रातिरेकसम्पादिकेतिप्रथितकीर्तिः, भगवतो नवचन्द्रमौलेस्त्रिशूलोपरि विराजमाना, मुक्तिप्रदायिनीति प्रथितयशोऽवदाना, सकलतीर्थानामेकमायतनम्, विद्याश्रियोर्मातृसदनम्, भवनं वैभवस्य, आस्पदं साधुतायाः, कुलभवनं तपस्यायाः, आकरो ज्ञानस्य, निधानं वैचित्र्यस्य कस्य वा न विदिता सचेतसः।

अस्या महिमानमुपवर्णयन्तो न विरमन्ति परमपूरुषनिःश्वसितात्मका अबाधिता अक्षयाश्चत्वारो वेदाः पुराणानि सेतिहासानि च।

इयमेव हि पुरा कृतयुगे राजर्षेर्दिवोदासस्य राजधानीत्वमासेदुषी सौभाग्यसम्पत्समृद्धिभिर्दिवौकसामपि स्पृहणीया बभूव। अथानेकप्रकारैः कपटैः कूटनीतिपाटवैश्च निर्वासिते ऋजुस्वभावे भूपतौ दिवोदासे देवगणैः सम्भूय समभ्यर्थितो भगवान् महादेवो विश्वनाथस्त्रिलोकीकल्याणकामनां चेतसाकलयन् विहाय कैलासमस्यामेव वसतिं चक्रे। प्रार्थनापूर्तिमुदितान्तरा निर्जरा अपि परमोत्सवपुरःसरं मुक्तिसाम्राज्यसिंहासने भगवन्तं विश्वनाथमभिषिच्य साम्राज्यसुव्यवस्थासम्पादनाय कालभैरवढुण्ढिदण्डपाणिप्रभृतीन् नियोजयामासुः। आदिकेशवकेदारादिखण्डानि साम्राज्यान्तर्गतस्वायत्तशासनानि पृथगवतस्थिरे। मुमुक्षुभ्यो

-मुक्तहस्तं पायसान्नं वितरन्ती मूर्तिमती माङ्गल्यदेवता शैलाधि-राजदुहिता श्रीविश्वनाथदयिता भगवत्यन्नपूर्णाऽपि साकं स्वपरिवारेणात्रैव समागत्य मुक्तिसाम्राज्यसम्राज्ञीपदं समलंचकार। सर्वे देवाः सवाहनाः सायुधाः समागत्य स्वस्वाधिकारानुरूपां भगवतो विश्वनाथस्य सेवां विदधाना विस्मृतस्वर्गा अत्रैव वसतिं चक्रिरे। भगवान् विश्वनाथोऽपि विनश्वरतनूमूल्येन सर्वोपायदुरवापामपि मुक्तिमाकीटमापामरं समानभावेन विक्रीणानः कति कति वा न सुकृतिनो मुक्तिभाजो विदधे।

अत्र हि केवलं शरीरपात एव मुक्तिलाभाय प्रभवति। इयं च भगवतो विश्वनाथस्यानन्दकाननमिति व्यवह्रियमाणा सत्यमेवानन्दकाननं संलक्ष्यते। भगवती जह्नुतनयापि पापिनः समुद्धर्तुकामा गङ्गाधरस्य कपर्दबन्धान्निष्क्रम्य विश्वेशितू राजधान्या अस्या वाराणस्याः पादमूलं क्षालयन्ती सुधासमधिकस्वादुना स्वपाथःप्रवाहेण तृषार्तानां परमां तृप्तिमातन्वती समुद्धरन्ती पातकिनः प्रौढेव विगतचापल्या शान्तात्मनाऽत्र प्रवहति।

सत्यमूर्तिर्महाराजहरिश्चन्द्रोऽपि गाधिनन्दनेन राज्यमपहृत्य निर्वासितः सन् चाण्डालराजे आत्मानं विक्रीय तदनुचरीभवन्नत्रैव केदारखण्डे भागीरथीतटे प्रभोरर्थे प्रेतवस्त्राणि सञ्चिन्वन्नराजत। तेन प्रतिष्ठापितो हरिश्चन्द्रेश्वरोऽद्यापि जनैः सभक्त्युन्मेषमवलोक्यते। अष्टादशपुराणानां निर्माताऽपि कृष्णद्वैपायनो व्यासो ढुण्ढिगणपतेः कपटबटुवेषपाटवेन प्रतारितः सञ्चितो

निर्वासितो भूत्वा गङ्गायाः परतीरे मगधेषु वासं कल्पितवान् । केवलं कृष्णचतुर्दश्यां भगवन्तं विश्वनाथं द्रष्टुमनुमतस्तावतैवात्मानं धन्यं मन्यते ।

अत्रैव भगवतो विष्णोरंशभूतेन भगवता धन्वन्तरिणापि आयुर्वेदविद्यासम्प्रदायः प्रवर्तितः । वृद्धकालेश्वरनिकटे 'धन्वन्तरि-कूपः' इति प्रसिद्धः सकलामयोपसर्गदूरीकरणपटुरद्यापि स कूपो भक्तिमद्भिर्जनैः सादरमवलोक्यते निषेव्यते च । यत्प्रभावेण सर्वे रोगाः सहसैव दूरमपसरन्तीति विश्वसन्ति परमास्तिकाः सज्जनाः ।

मुक्ताभियुक्तजनतापरिभूषितायामस्यामेव वाराणस्यां भगवतो नवजलधरद्युतेर्विष्णोस्तल्पसङ्कल्पसम्पादनसमर्पितवपुषो नागराजस्य शेषस्यावतारभूतो भगवान् पतञ्जलिराविर्भूय महाभाष्यं प्रणिनाय । तदावासभूते नागकूपेऽद्यापि श्रद्धालवो जनाः शब्दशास्त्रनैपुण्यकाम-नया स्नान्ति जपन्ति पूजयन्ति च । श्रावणशुक्ले नागपञ्चम्यां प्रतिवर्षं पण्डितानां विद्यार्थिनां च शास्त्रार्थकोलाहलः कामपि कमनीयां कोटिं प्रकटयति । अष्टमे शतके लब्धजन्मना काश्मीर-केण कविपुङ्गवेन दामोदरगुप्तेन स्वकीये कुट्टिनीमत इयमेव काशी सविशेषं वर्णिता वर्तते ।

बौद्धसाहित्येऽपि जातकेषु प्रायो वाराणसीतिनाम्नाख्याता एव काशिकायाः सौभाग्यसम्पत्समृद्धिः सातिशयं वर्णिता दृश्यते । काश्या निकट एव सम्प्रति 'सारनाथ' इतिनाम्ना

प्रसिद्धं स्थानं बौद्धकाले 'मिगदाव' इतिनाम्ना प्रसिद्धमासीत्। यच्च जातकानुसारेण मृगरूपेणावतीर्णस्य भगवतो बुद्धस्य निवासस्थानमिति पवित्रतीर्थात्मना बौद्धैरद्यापि सम्मान्यते। तत्रैव तदनु सम्राजाशोकेन निखातः स्तम्भोऽद्यापि समतीतसार्द्धद्विसहस्रसंवत्सरमैतिह्यमितिहासरसिकानां पुरः समुपस्थापयति। इदमेव हि लोकोत्तरत्वमस्याः काशिकाया यदसौ सनातनधर्मस्य मातृगृहभूतापि बौद्धजैनादिधर्माणामपि प्रसारलीलाभूमिर्बभूव। इदमेव हि धर्मचक्रप्रवर्त्तनस्थानं बौद्धानाम्। प्रसिद्धानेकतीर्थङ्करलीलाभूमिश्च जैनानाम्। बौद्धयुगे च गङ्गायां नौकाद्वारा व्यापारस्य केन्द्रभूतमिदं नगरमासीत्। जातकेषु अत्रत्या धनिनो महाजनाः 'सेट्ठि' नाम्ना व्यपदिष्टाः सन्ति। तदानीं काशिकं वस्त्रं द्वीपान्तरेष्वपि रत्नमिव परिगण्यते स्म।

अथ बौद्धप्रभावादस्तमितप्रायं सनातनधर्ममुद्दिधीर्षुः शङ्करावतारो भगवान् शङ्कराचार्योऽपि केरलेषु लब्धजन्मा काश्यामुपगतो चाण्डालवपुर्धारिणा भगवता व्यासेन स्पृष्टः सन्नात्मानमशुचिं मन्वानो तेन परिबोधित एव तत्त्वज्ञानमवाप्तवान्। अन्वभूच्च सपदि ज्ञानोत्पादनमाहात्म्यं काशिकायाः। एवमेवान्येऽप्याचार्याः सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः काशीनिवासमहिम्ना लब्धपरिशुद्धावबोधा एव जनानुपदेष्टुं मोक्षमार्गे प्रवर्त्तयितुञ्च ऽभवन्। वैष्णवेषु श्रीवल्लभाचार्यस्य काश्यां सुचिरं निवास आसीदिति तु शतशः प्रमाणजातैरपरोक्षमेव प्रेक्षावताम्। वङ्गीयवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तकः श्रीमान् चैतन्यदेवोऽपि काश्यां

निवसन्नेव सनातनमुपदिदेश। अत्रत्यः प्रसिद्धः संन्यासी प्रकाशानन्दोऽपि तेनानुगृहीतस्तस्य शिष्यो भूत्वा प्रबोधानन्द-नाम्ना प्रसिद्धिमुपाजगाम।

काशिकापतेर्भगवतो विश्वनाथस्य मन्दिरमधिकृत्य कापि चित्तमुद्वेजयन्ती कथा प्रथिता वर्त्तते। प्राचीनेतिहासेषु काश्या अविमुक्तक्षेत्रमिति, काशीपतेरविमुक्तेश्वर इति च नाम प्रायः सर्वत्रैव समुपलभ्यते। 'काशी' 'विश्वेश्वर' इति नामनी तु नाति-तमां प्राचीने इत्यपि शक्यं वक्तुम्। 'कालापहाड' इतिनाम्ना प्रसि-द्धेन यवनराजसेनापतिना सर्वादौ श्रीविश्वनाथमन्दिरं निपातित-मासीत्। ततः परमास्तिका मणिकर्णिकातीर्थ एव श्रीविश्वनाथं भावयन्तः पूजयन्तः कथमपि चेतांसि समादधिरे। वैक्रमपञ्च-दशशतके प्रादुर्भूतेन भट्टनारायणेन स्वप्रभावचमत्कृतटोडरमल्ल-महीपालद्वाराकबराख्ययवनसम्राजोऽनुग्रहमासाद्य लक्षसुवर्णमुद्रा-व्ययेन रमणीयतममभ्रंलिहशिखरं नवं मन्दिरं निर्माय पुनः प्रतिष्ठा-पितो विश्वनाथः काशिकायाम्। ततः परमकबरप्रपौत्रेण मूर्तिम-तेव हिन्दूनां दुर्भागधेयेन औरङ्गजेबनाम्ना तात्कालिकेन यवन-सम्राजा स्वकीयेन सुयशसा सहैव तन्मन्दिरं पुनर्निपातितम्। अथ पेशवाख्यस्य दाक्षिणात्यब्राह्मणराजस्य सौभाग्यवृद्धये काश्यां तप-श्चरणमनुतिष्ठता तपोमूर्तिना सिद्धिसमृद्धेन पाटणकरनारायण-दीक्षितेन स्वप्ने भगवदादेशमासाद्य पुनः प्रतिष्ठापितो भगवान् विश्वनाथः। मन्दिरं च जगत्प्रसिद्धदातृतामहिम्ना साध्वीकुलल-लामभूतया 'अहिल्याबाई' इतिप्रसिद्धया 'इन्दोर' महाराज्ञ्या निर्मा-

पितम्। सौवर्णशिखरं च सूरशिरोमणिना रणजीतसिंहेन संघटितम्। तदेवेदं मन्दिरम्, स एव च भगवान् विश्वनाथः परमास्तिकानां संकल्पकल्पनाय कल्पतरुरिव विराजमानोऽद्यापि हिन्दूनां गौरवमक्षुण्णमिव रक्षति।

प्रायः सर्वेष्वेव शास्त्रेषु तत्तच्छास्त्रीयनिबन्धनिर्मातारः प्रधानपण्डिता अपि स्वस्वनिवासेनेमां काशिकां समलंचक्रिरे। तत्र व्याकरणे पतञ्जलिरत्रैव नागकूपे निवसन् महाभाष्यं प्रणिनायेति किंवदन्ती जागर्ति। काशिकाकारौ वामनजयादित्यावपि कञ्चित्कालं काशीमेवालंकुरुतः स्म। अर्वाचीनेषु प्रक्रियाकौमुदीकारो रामचन्द्राचार्यः, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो महावैयाकरणोऽनेकप्रबन्धनिर्माता श्रीशेषकृष्णः, सिद्धान्तकौमुद्यादिनिर्माता श्रीभट्टोजिदीक्षितः, नागेशभट्टश्च काशिका एवासन्। ततः परं तच्छिष्यानुक्रमे पायगुण्डेवालंभट्टस्तच्छिष्यः शम्भुदेवो गाडगीळोपनामको जनार्दनः काशीनाथशास्त्री राजारामशास्त्री बालसरस्वतीतिप्रथितो बालशास्त्री च सर्वेऽप्यमी दाक्षिणात्या अपि काशिकाशिशव एव प्रथिता अभूवन्। श्रीबालशास्त्रिशिष्येषु प्रसिद्धयशोगौरवा महामहोपाध्यायादिपदाङ्किता राजप्रजोभयसमुपार्जितसम्मानाः श्रीदगङ्गाधरशास्त्रि, दामोदरशास्त्रि, शिवकुमारशास्त्रि, तात्याशास्त्रिणोऽपि तथाविधा एव समभूवन्। तच्छिष्यपरम्परास्वेव सम्प्रत्यपि महामहोपाध्यायश्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीय[१] प्रभृतयो महावैयाकरणा विराजन्ते। साहित्य-

---

१ स्वर्गं गतोऽसौ महाभागः १९८८ वैक्रमाब्दे।

दर्शनादिशास्त्रेषु नव्यप्राच्यन्याययोश्च प्रौढप्रगाढपाण्डित्याः श्रीमद्गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणोऽपि तादृशा एव।

वेदान्तेऽपि, शङ्करभगवत्पादानन्तरं तच्छिष्याः पद्मपादाचार्याः काशिका एवासन्। ततः परं मध्ययुगे मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनोऽपि वङ्गीया अपि चरमे वयसि काश्यामेव न्यवसन्। नृसिंहाश्रमस्वामिनोऽपि काशिका एव। स्वयंप्रकाशयतयः, काष्ठजिह्वस्वामिनः, पूर्णाश्रमास्तारकाश्रमाश्च सर्वेऽप्यमी वेदान्तदान्ताशया यतिपुङ्गवाः काशिका एवासन्।

न्यायेऽपि, भवानन्दसिद्धान्तवागीशाः, महादेवदिनकरभारद्वाजौ, कृष्णभट्टौ, विद्यानिवासभट्टाचार्यौ, विश्वनाथपञ्चाननः, पुण्यस्तम्भकरमहादेवौ, गङ्गारामजडी च वैदेशिका अपि काश्यां चिरमवात्सुः। महामहोपाध्यायकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यश्च काशीमेव चिरं निषेव्य विससर्ज तत्रैव वपुः। तच्छिष्येषु प्रमुखो महामहोपाध्यायश्रीवामाचरणभट्टाचार्यो[१]ऽद्यापि काशिकराजकीयपाठशालायां मुख्याध्यापकपदे विराजमानस्तपस्विनीं न्यायविद्यां संरक्षति।

धर्मशास्त्रेऽपि भट्टभट्टवंश्येषु प्रथमगण्याः श्रीनारायणभट्टाः, शङ्करभट्टः, कमलाकरभट्टौ, नीलकण्ठभट्टौ, दिनकरभट्टश्च; धर्माधिकारिवंश्येषु प्रख्यातकीर्तयो नन्दपण्डिताः; शेषवंश्येषु शेषश्रीकृष्णाश्च प्रसिद्धा एव ग्रन्थकर्त्तारः समभवन्। सांख्येऽपि विज्ञानभिक्षवो, भावेगणेशदीक्षिताः। मीमांसायामपि खण्डदेवाः, कवि-

१ हन्त! दिवं गतोऽसौ महाशयः १९८८ वैक्रमाब्दे।

मण्डनशम्भुभट्टाः, भट्टवंश्याश्च। पुराणे नीलकण्ठचतुर्धराः। ज्यौतिषे कमलाकररङ्गनाथमुनीश्वरा नीलकण्ठदैवज्ञप्रभृतयश्च। ततः परं ज्योतिर्विद्यावताराः श्रीमन्महामहोपाध्याय सि० आई० ई० इत्यादिपदवीविभूषिताः श्रीमद्बापूदेवशास्त्रिणस्तच्छिष्याः महामहोपाध्यायश्रीसुधाकरद्विवेदिनश्चन्द्रदेवशर्माणः स्वधर्मधुरन्धरा ज्योतिःशास्त्रपारदृश्वानो वेतालविनायकशास्त्रिणो घाटेमहादेवशास्त्रिणोऽन्ये च समभूवन्। तन्त्रे प्रेमनिधिभास्कररायादयः। अलङ्कारे पण्डितराजजगन्नाथप्रभृतयश्च। सर्वेऽप्यमी वैदेशिका अपि चिरं काशीमलङ्कुर्वन्तस्तांस्तान् प्रबन्धान् प्रणयन्ति स्म। तेषु बहूनां वंश्या अद्यापि स्वपूर्वजगौरवेण समाजे लब्धपूजाः पूज्यत्वेन जाग्रति। महानैयायिको मिथिलालङ्कारः शङ्करमिश्रोऽपि चरमे वयसि काशीमेव सेवते स्मेति प्रसिद्धमस्ति।

सिद्धपुरुषविषयेऽपि काशिकागौरवमसामान्यमेव। अत्र हि मुक्तिपुर्यां देवदेवं विश्वेशं निषेवितुकामाः प्रायः सर्वेऽपि सिद्धपुरुषा निवासं भेजिरे। प्रसिद्धो रामभक्तो गोस्वामितुलसीदासोऽपि काशिक एवासीत्, अत्रैव च विससर्ज पार्थिवं वपुः। परमप्रख्यातयशसः कबीरस्यापि काशिकैव जन्मभूः। लोकोत्तरसिद्धिशाली परमहंसस्तैलङ्गस्वाम्यपि काशिक एव। स्वामी भास्करानन्दोऽपि नन्दनः काशिकायाः। महापण्डितो वशीकृतानेकनरपतिर्योगिराट स्वामी विशुद्धानन्दोऽपि वाराणसेय एव।

नास्तिक्यप्रचुरप्रचारविषमेऽपि वर्तमानसमये यादृशी धर्मचर्चा, यादृशश्च सदाचारः, यावच्च शास्त्राणां परिशीलनम्,

यावन्तश्च धार्मिकाः काश्यामुपलक्ष्यन्ते न तथान्यत्रेति काशीमाहात्म्यमेवात्र प्रभवति। अत्रत्यो राजकीयः संस्कृतमहाविद्यालयः प्रतिवर्षमसंख्यान् विदुषः परीक्षापाथोधिपरतीरप्रापणेन लब्धप्रतिष्ठान् वितन्वन् सुरभारतीमविरतं निषेवते। अत्रत्या अध्यापका अद्यापि प्राचीनगौरवमक्षुण्णं रक्षन्ति।

काश्याः परभागेऽसीसङ्गमतीर्थोत्तरप्रदेशे श्रीमतामसामान्यगुणगणानां लोकोपकाराध्वरदीक्षितानां श्रीमन्मदनमोहनमालवीयमहोदयानां कीर्तिराशिरिव मूर्तिमान् हिन्दूविश्वविद्यालयो नयनगोचरीभवति। यत्र सर्वा विद्याः सर्वाः कलाश्च सविशेषं शिक्ष्यन्ते। तत्तद्विषयविशेषज्ञाश्च तं तं विषयं सविशेषमध्यापयन्ति।

इत्थमेव दानशूरस्य निर्भयताप्रथितकीर्तेः सरलहृदो धनकुबेरस्य श्रीशिवप्रसादगुप्तमहोदयस्यार्थसाहाय्येन संस्थापितं काशीविद्यापीठमपि राष्ट्रियशिक्षाप्रचारैकलक्ष्यं सुलक्षणं संलक्ष्यते। तत्र महादार्शनिका देशकार्यकरणप्रसिद्धा गम्भीरताभूमयो डॉ० भगवान्दासमहोदयाः कुलपतिपदे विराजन्ते। तेषामधीनत्वे प्रभूता विद्वांसस्तानि तानि शास्त्राणि सरहस्यं सप्रयोगं चाध्यापयन्ति।

राजमहाराजैः श्रेष्ठिभिश्च व्यक्तिशः संस्थापितानां विद्यालयानां संख्या तु सम्प्रत्येव शतत्रयादुपरि गच्छन्ती कालक्रमेण भवन्तीं तेषामभिवृद्धिं द्योतयति। विद्यार्थिनोऽपि नानादेश्याः समागत्य धनिभी राजमहाराजैः प्रतिष्ठापितेषु सहस्राधिकेष्वन्नसत्रेषु भुञ्जाना धर्मशालासु छात्रावासेषु च विहितवसतयोऽधीयते।

उदरमिव जगन्निवासस्य भगवतो विष्णोः काशिकापि सर्वदेश्य-सर्वविधजनतासमावृता काममप्यनुपमां सुषमां वहति। तत्तत्प्रान्ताभिजनैरत्रत्यैर्जनैः स्वस्ववीथीषु तथा व्यवस्था विरचिता वर्तते यथा दशाश्वमेधप्रान्ते वङ्गीयानां सविशेषं निवासात्स प्रदेशो वङ्गदेश इव लक्ष्यते। एवं हनुमद्घट्टभागे मद्रासप्रान्तीया एव निवसन्तीति स विभागो मद्रासप्रान्त इव। एवं महाराष्ट्रीयाणां मैथिलानां च वसतिप्रदेशो महाराष्ट्रभूर्मिथिला च संलक्ष्यते।

काशिकायाः पादमूलं क्षालयन्त्या भगवत्या जाह्नव्या अवतारतीर्थेषु पङ्क्तिशोऽवस्थिता अनेकमहीपालसुयशःस्वरूपाः पाषाणनिर्मिताः शताधिका घट्टास्तु सकलभूतलविलक्षणसुषमा अनन्यसामान्या एव। पञ्चगङ्गातीर्थनिकटे औरङ्गजेबनिर्मापितमस्जिद्-मध्यवर्त्ती समुन्नततमो दूरवीक्षणयूपसौधो (माधोलाल का धरैरा) बाहुरिव काशिकायाः समाह्वयन्निव धार्मिकान् संलक्ष्यते।

एवंविधानामसंख्यानामाश्चर्यभूम्नां प्रसवभूरियं वाराणसी केन वा साकल्येन वर्णयितुं शक्येत। सर्वाङ्गीणविशेषविभूषिताया अस्याः प्रत्यङ्गमनेके विशेषाः सविशेषं लक्ष्यन्ते; तेषां सर्वेषां वर्णनं वाक्पथातीतमेव। असाध्यमेव मादृशामल्पमेधसाम्। केवलमत्यन्तं संक्षेपेण सामान्याकारेण सङ्कलितमिदं वाराणसीवैभवमविशेषविदां यदि किञ्चिदुपकुर्यात्तर्हि सफलो मे परिश्रम इति॥

[म० म० साहित्याचार्यश्रीनारायणशास्त्रिखिस्तेमहोदयस्य

---

(२३)

भगवतो बुद्धस्य चरितमुपदेशश्च

अद्यत्वे प्रचरत्सु धार्मिकसमयेषु श्रीशाक्यसिंहप्रवर्तितस्य सद्धर्मचक्रस्य कालमहिम्ना मन्दीभूतवेगतयापचीयमानप्रभावस्यापि बहुमतत्वाद्वा सिद्धान्तवैशिष्ट्याद्वा सर्वोत्तरं गौरवमवलोक्यते। तस्यास्यैव परमप्रसिद्धधर्मस्य प्रवर्तकस्य महापुरुषस्य चरितमुपदेशं चोद्दिश्य किञ्चिदत्र संक्षेपेण निगद्यते।

धर्मस्यास्य प्रवर्त्तको गौतमाख्यः कश्चित् क्षत्रियः कुमार आसीत्। स राजकुल उत्पद्य संसाराद् विरज्यमान उग्रं तपश्चरन् सम्यक्सम्बोधिमधिगतवान्। मनुष्योऽपि स तपःप्रभावेण प्राप्तदेवभाव उत महान् देव एव जगदुद्धारसंकल्पेन विहितावतारो मानुषीं तनुमाश्रित इति विप्रतिपन्नम्।

एवं श्रूयते किल सुमेधा नाम कश्चिद् ब्राह्मणो वेदपारगो दीपङ्करबुद्धकाले वर्त्तमान आसीत्। संसारे चिरं संसरन् दुःखान्तं गवेषमाणः स दानादिकमनुतिष्ठन् शीलनैष्कर्म्यप्रज्ञादीन् पूरयामास। सर्वाः पारमिताः साक्षात्कृत्य पूर्णत्वमासादितवान्। मरणोत्तरं स तुषिताख्ये देवावासे देवराड्रूपेण दिव्यदेहमास्थायाविरभूत्। तत्र दीर्घकालं स्वीयपुण्यसंचारसमुचितां महीयसीं सम्पदं भुञ्जानो देवैः सम्प्रार्थितः सन्नात्मनः सम्बोधिकालः समागत इत्युपलभ्य स्वेच्छया स्वावतरणयोग्यं कालदेशादिकं निर्णीय भारते वर्षे कपिलवस्तुनगरे शाक्यवंशे राज्ञः शुद्धोदनस्य महिष्या मायादेव्याः कुक्षावागत्य तस्यै श्वेतहस्तिरूपेण स्वस्मानां

स्वप्ने प्रदर्शयन् यथाकालं वैशाखमासस्य पूर्णिमातिथौ लुम्बिनीवने शालतरुमूले भूमिष्ठो बभूव। यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च धर्मस्य ग्लानिर्भवति तत्र तदैव जगत्संरक्षिणी महती शक्तिराविर्भूय विप्लुतं धर्मं पुनः संस्थापयति। तथा च तुषितस्वर्गे तदधिपतिरूपमाश्रित्य यो देवराट् शुद्धभोगान् नित्यमुपभुञ्जानो विराजते स एव साक्षाद्वा, निर्माणकायं निर्माय तदधिष्ठानेन वा, कामलोके कामहतसत्त्वानामचक्षुष्काणां मार्गप्रदर्शनार्थमात्मानं प्रकटयति। नात्र किमपि चित्रम्।

आबाल्यं लालितो भोगसुखेन विलासोपकरणैश्च परिवृतोऽपि स क्षत्रियोचितशस्त्रादिचर्चायां विविधविद्यासु चतुःषष्टिकलासु च परं नैपुण्यमलभत। षोडशवर्षदेशीय एव स दारपरिग्रहं विदध इति स्मर्यते। तस्य लोकोत्तरा वैचित्र्यशालिनी शक्तिः सर्वत्र शैशवादेव प्रकटिताभूत्। कदाचित् प्रवृत्ते मधुमासवैभवे स उद्यानविहारार्थमवरोधेन साकमुपवनमगच्छत्। तदैव तस्य प्रबोधकालः समागत इति देवास्तस्य पूर्वस्मृतिमुत्पादयितुं बोधिलाभार्थं महाभिनिष्क्रमणे मतिं जनयितुञ्च जरारोगमृत्युभिराक्रान्तान् पुरुषान् तस्मै दर्शयामासुः। तद्दर्शनेन सारथ्युपवर्णितं सत्त्वमात्रस्य जरादिविकारावश्यं भावपीडनमाकर्ण्य च भृशं तस्य मनः विषण्णमभवत्। तत एव सोऽकृतोद्यानविहारो निर्विण्णहृदयो न्यवर्तत। अनन्तरं देवानुभावेन पथि शान्तचेतास्तप्तकाञ्चनसन्निभः समुद्भासितप्रसन्नवक्त्रमण्डलः प्रज्ञायाः करुणायाश्च लोकोत्तरो विग्रह इव कश्चित्तापसस्तस्य दृष्टिगोचरमायातः। दृष्ट्वा

च तं तथाविधं ज्ञात्वा च तं निस्तीर्णभवसागरं लङ्घितजरादिविकारजातं तादृशमेव स्वात्मानमपि विधातुकामः प्रव्रज्यायै मनश्चक्रे। वीतस्पृहं कुमारमवलोक्य पितुर्मनसि प्रकृत्यैव महती चिन्ता पदमकृत। पुत्रस्य भोगाकाङ्क्षासंजननार्थं निखिलोऽपि पितुर्यत्नो निष्फलो बभूव। वह्निप्रदीप्ते गृहे स्थितिर्यथा दुःशका तथैव संविग्नमनसो गौतमस्य संसारावस्थानमपि प्रत्यभात्। निर्वेदे क्रमेण घनीभूते दृढीभूते च गृहत्यागसंकल्पे कदाचित् स निशीथे सुप्तेषु पौरजानपदेषु, निःशब्दे च राजकुले, **महाभिनिष्क्रमणाय** प्रतस्थे। सद्योजातस्तनयः, सुरूपा गुणवती भार्या, स्नेहानुबन्धी जनकः, प्रभूतमैश्वर्यं, नवं वयः, कान्तं वपुः—किमपि तस्येप्सिताभिमुखं मनः प्रतीपयितुं तर्पयितुं च नाशकत्।

राजोचितं वस्त्रभूषणादिकं परित्यज्य केशवपनं विधाय धृतश्रमणवेशो भिक्षां चरन् देशाद् देशान्तरं पर्यटन्नासीत्। अन्तरान्तरा मारस्य प्रलोभनमप्यजायत। परन्तु तस्य वज्रसारे चेतसि कथमपि लेशोऽपि विकारस्य नादृश्यत। यस्य शमस्य सम्पत्तये स संसारस्य स्नेहपाशं छित्त्वा, अभुक्तामपि सुविशालां राज्यश्रियं परित्यज्य, प्रव्रज्यामाश्रितः, न तु स केवल प्रव्रज्यया समधिगन्तुं शक्यते, अपि तु योगादिसाधनं विविधं दुश्चरं तपोऽपि च तत्रापेक्ष्यते इति विजानानो योगोपदेष्टुर्मार्गोपदर्शनसमर्थस्य कस्यापि देशिकस्यान्वेषणमकरोत्। तथा कुर्वंश्च कालायसगोत्रस्याऽऽराडाख्ययोगिनः प्रसिद्धिं योगसमृद्धिं चावगत्य तत्र गत्वा तदाश्रमे कियत्कालमवसत्। तदनुज्ञया च तत्र ध्यानादि-

विहारेषु तत्प्रदर्शितदिशा चिरं चित्तं दधे। गुरोः सामर्थ्येन स्वस्य च महनीयेन संरम्भेण चत्वारि रूपध्यानान्युपलभ्य ततो निवृत्तोऽरूपभूमौ तृतीयायामाकिञ्चन्याख्यायां यथावत् प्रकर्षमगच्छत्। एतादृशध्याने निष्णातः क्षेत्रज्ञो देहं विसृज्य विमुच्यत इति श्रुत्वापि तत्र तस्य हार्दिको रागो नाजायत। तस्मादपि ध्यानात् चित्तं व्युत्तिष्ठतीति संदृश्य तदपि चित्तस्य शमनाय नालमिति मत्वा च तदुत्तरभूमेर्जयार्थं गुर्वन्तरं रामपुत्रं रुद्रकाह्वयमगच्छत्। तत्रापि तदनुग्रहेण "नैवसंज्ञानासंज्ञि" भूमिपर्यन्तमेव तस्य साक्षात्कारो जातः। जातेऽपि तादृशे साक्षात्कारे पूर्ववत् चित्तस्यैकान्तिकीं निवृत्तिमपश्यन् तदाश्रयं विहाय उरुविल्वायां गत्वा निरञ्जनातीरे शुचौ प्रदेशे कस्यचिदश्वत्थवृक्षस्य मूले पूर्णबोधिलाभार्थं नानाप्रकारैरुपवासादिकृच्छ्रविधिभिरात्मनः कार्श्यं सम्पादयन् विहितासनबन्धो दुष्कराणि तपांसि समारेभे। षड् वर्षाणि मारेण युद्ध्यन् पारमिताविश्वासबलेन तं पराभूय परमां सिद्धिमवाप।

तथा हि ध्यानरतस्य तस्य रात्रेः प्रथमे यामे प्राक्तनीनां जातीनां तदुद्भवसंस्काराणां चानुभवपर्यन्तमनुस्मरणमजायत। संजातप्राक्स्मृतिः स आत्मनः पूर्वावस्थापरम्परामस्मरत्, भूतामपि तां संनिकृष्टामिव साक्षादकरोच्च। आदिसर्गमारभ्य लिङ्गमेकमेव वासनाभेदैरधिवासितं भोगार्थं कं कं नाम देहं नाश्रितवत्? अनियताकारमपि तत् प्रारब्धकर्मणामुपभोगार्थमुपादीयमानदेहानुरोधेन कं कमाकारं नासादितवत्? संस्कार-

पीठरूपं, भूमिष्ठमपि भूमिमस्पृशज्ज्योतिर्मयमविमुक्तनगरं सम्यक्-सम्बुद्धस्य धर्मचक्रप्रवर्त्तनस्थानमभूत्।

तत्रैव तेन चत्वार्यार्यसत्यानि दिष्टानि। दुःखमस्तीति प्रथमार्यसत्यम्, तस्य हेतुरस्तीति द्वितीयम्, दुःखनिरोधो निर्वाणाख्यः संभवतीति तृतीयम्, तदुपायभूतोऽष्टाङ्गयोगोऽप्यस्तीति तुरीयम्।

तत्र प्रथमार्यसत्यस्य विषये न कापि विचिकित्सा सम्भवत्येव। विचित्रकर्मवशेन भोगवैचित्र्यजुषां तत्तद्भोगौपयिकसंघातवतां तत्तद्भुवनवासिनां जीवानां संसरणभूमिरियं दुःखेन कवलीकृतेति न कस्यापि चक्षुष्मतोऽविदितचरम्। बुभूक्षूणामिन्द्रियलौकिकानामनवस्थिते चेतसि संसारस्यासारता क्षणभङ्गुरता हेयता वा नोदीयमानापि मुमुक्षोर्वैराग्यवतः परमार्थमभीप्सतो बाह्यार्थैरमितैश्वर्यमयैरतृप्यतो हृदये नितरां जागर्त्ति। स चोदयोऽचिरस्थोपि भावान्तरैर्न पराभूयते, क्षणप्रभेव मेघाच्छन्ननभोलीनैर्दर्शनिशीथतमोभिः। नानाविधसुखदुःखसंकुलः संसारोऽयं सूक्ष्मेक्षिकया दृश्यमानः परिणामतापसंस्कारदुःखैरन्वितत्वाद् विवेकिभिर्दुःखमयत्वेनैव विभाव्यते। विवेकपराङ्मुखो भोगलोलुपचित्तस्तु विषयेभ्योऽनुपरममाणो दुःखानुषक्तसुखेष्वपि कामबुद्ध्या प्रवर्त्तमानो दुःखनिवृत्तिमविन्दन् दीर्घसंसारकान्तारेष्वनिशं भ्रमन् योनेर्योन्यन्तरं पर्यटति, दुःखमेव च निरन्तरं लभते।

अस्य पुनर्जगद्व्यापिदुःखस्कन्धस्य मूलमविद्या। तत एव संस्कारादिक्रमेण दुःखसमुदयो भवति। तद् यथा—सर्वं दुःखं

जातिनिबन्धनम्। जातिश्च देहोपलम्भः। तस्यां सत्यां जरा वा रोगो वा मरणं वा सर्वमेव दुःखकारणं सम्भवति। तन्निरोधे च दुःखोत्पादस्य मूलमेव छिद्यते। मरणेन देहनिवृत्त्या दुःख-विगमो न सम्भवति; देहारम्भकसंस्कारादिसत्त्वात् पुनरपि तस्य परिग्रहो भवत्येव। देवदेहो वा भवतु, तिर्यग्देहो वा, सर्वत्रैव पुनर्दुःखानुबन्धः संलक्ष्यते। जन्मनः कारणं भवः, स खलु उपा-दानात्सञ्जायते। यद् बाह्यं वस्तु उप समीपे आदत्ते तदुपादानम्। उपादानस्यासम्भवे भवोदयासम्भवात् जातिरपि न सम्भवति। उपादानस्य निमित्तभूता तृष्णा; यावत्सा न शाम्यति तावत् संतोषाभावाद् बाह्यपरिग्रहाकाङ्क्षा तिष्ठत्येव। तृष्णायाः कारणं वेदनाख्या विषयानुभूतिः, वेदनायाश्च कारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः स्पर्शः। स्पर्शः षडायतनादुत्पद्यते। षडायतनं नाम ज्ञानेद्रिय-पञ्चकं मनश्चेति षड्वर्गः। षडायतनं नामरूपाभ्यां समुत्पद्यते। तत्र नाम संज्ञासंस्कारविज्ञानानां संघातः। नामरूपे एकीभूय पञ्चस्कन्धं घटयतः। नामरूपयोर्निमित्तं विज्ञानम्। विज्ञानस्य हेतुः संस्काराः। संस्काराश्च सर्व एवाविद्यामूलकाः। अवि-द्यायाः पुनर्मूलं न किमपि दृश्यते। सैव सर्वानर्थनिदानमिति तस्या उन्मूलनमेव पुरुषार्थस्वरूपम्। तच्चाष्टाङ्गयोगमार्गपरि-शीलनलब्धप्रज्ञया साध्यते। एतानि द्वादश निदानानि सौगतानां ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। समुच्चयेन प्रतीत्यसमुत्पादोऽयमेव।

तदिदमनिशमावर्त्तमानं दुःखचक्रं कदापि निवृत्तं भवितुम-र्हति नवेति शङ्कायां सम्भवत्येव तन्निरोध इति तत्प्रशमस्वरूपा-

विष्करणरूपं तृतीयं सत्यम्। अयमेव दुःखनिरोधः प्रधानभेदेन मोक्षनिर्वाणापवर्गामृतनिःश्रेयसादिपदैर्व्यपदिश्यते। यदिदं जगदाडम्बरं परिदृश्यते, तच्चाविद्याया एव विजृम्भितमिति प्रागेवोक्तम्। अविद्यानिरोधेन दुःखपर्यन्तस्य तत्कार्यचक्रस्यापि निरोधे सति जगदभावे यदवशिष्यते तदमृतं निर्वाणमिति कथ्यते। तदेव च शून्यपदभाक्। नहि निर्वाणं वस्तुतोऽभावरूपमिति विज्ञेयम्। न वा व्यावहारिकभाववदपि; तादृशभावानां प्रज्ञोदयेऽसत्त्वात्। निर्वाणम् "असंस्कृत" धातुत्वात् शाश्वतं शिवं द्वन्द्वातीतं प्रपञ्चोपशमरूपं परमं सुखम्।

निर्वाणममृतपदम्। तदस्ति, तत्प्राप्त्युपायश्चाप्यस्ति। कः स उपायः? अष्टाङ्गयोग इति बुद्धदर्शनम्। वस्तुतस्तु ज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिर्भवति। तस्यां निवृत्तायां क्रमेण संस्कारादिनिवृत्त्या दुःखं निवर्त्तते। ज्ञानसम्पत्तये चाष्टाङ्गयोगमार्ग एव शरणम्। **योगाङ्गानि** तावत्—सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्संकल्पः, सम्यग्वाक्, सम्यगाचारः, सम्यगाजीवः, सम्यग्वीर्यम्, सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधिश्च।

बहूनां जन्मनामन्ते कस्यचिदेव भाग्यवतः समाधिमनुशीलयतो मनसि प्रज्ञायाः समुदयो भवति। उदितायां तस्यां बन्धनकारका दशविधाः पाशाः संयोजनाभिधाः क्षीयन्ते। **मार्गस्याप्य चतस्र एव भूमयः। प्रथमा तावत्—स्रोतआपत्तिभूमिः**, तामधिगतस्यार्यस्य सत्कायदृष्टिविचिकित्साशीलव्रतपरामर्शरूपं संयोजनत्रयं विनश्यति। स पृथिव्यां वा, कस्मिन्नपि देवावासे वा, कर्मानुगुण-

फलभोगार्थं जायते। परन्तु मार्गाश्रयादपुनरावृत्तिस्तस्य नियतैव। सप्तसु जन्मसु तन्न्यूनेषु वा निर्वाणमवश्यं भावि। **द्वितीया भूमिः सकृदागामिपदव्यपदेश्या,** तामारूढस्य देवलोके उपपद्य पृथिव्यां सकृदेव जन्म भवतीति केषाञ्चिन्मतम्। देवलोके जन्मेत्यपरेषां मतम्। तदेव तस्य चरमं जन्म। तदैव प्रज्ञोत्कर्षान्निर्वाणमधिगम्यते। अस्यां भूमौ 'कामरागः' 'प्रतिघ' श्चेतिसंयोजनद्वयं निवर्त्तते। **अनागाम्याख्या भूमिस्तृतीया।** तस्यां कामरागाभावात् पृथिव्यादौ वा तदन्यस्मिन् कामस्वर्गादौ कामलोके वा पुनरावृत्तिर्न सम्भवति। अनागामी ब्रह्मलोके सकृदेवाविर्भवति। तत्रैव च प्रज्ञाशुद्धिं लब्ध्वा विमुच्यते। स कस्मिन् ब्रह्मलोके जायत इति रागोच्छेदतारतम्यमपेक्ष्य समाधेयम्। यस्य रूपरागो विद्यते स रूपब्रह्मलोके, तदितरस्तु अरूपब्रह्मलोके स्वात्मानमाविर्भावयति। अरूपरागच्छेदेऽरूपब्रह्मलोके नोद्भवः सम्भवी। मानौद्धत्याविद्याख्यसंयोजनत्रयस्य निवृत्तेर्बन्धनकारणत्रयस्य रहितत्वात् निर्वाणं भवति। तच्च सत्यपि देहे संजायते। तदेव चार्हत्त्वं जीवन्मुक्त्याख्यम्। देहपातानन्तरं परमं निर्वाणमवशिष्यते, तच्च परमार्थः।

तदा प्रभृति जनपदेषु सर्वत्र परिभ्रमन् स सद्धर्मं प्रचारयामास। केचिद् गृहे निवसन्त उपासका बभूवुः। केचिच्च गृहं त्यक्त्वा भिक्षवः। पुरुषवत् स्त्रियोऽपि तस्य शिष्यमण्डले प्राविशन्। क्रमेण विहारसङ्घारामादि स्थाने स्थाने निर्मितमभूत्। सङ्घस्य परिचालनोपयोगिनो नियमा निबद्धा जाताः। ब्राह्मणा

राजानःश्रेष्ठिनो वेश्या अपि त्रिरत्नं—बुद्धं धर्मं सङ्घं च शरणमुपागच्छन्।* तदुपदेशमाहात्म्येन बहवोऽर्हद्भावं गताः, बहवश्च स्रोतआपत्त्यादिभूमिषु प्रविष्टाः। केचित्तु मौद्गलायनवद् ऋद्धिमन्तोऽपि संवृत्ताः। बहवस्तस्य विरोधिनोऽपि विरोधं परिहाय तस्य सेवकत्वं गृहीतवन्तः। नात्राविश्वासार्हं किमपि लक्ष्यते। महीयसां महता प्रभावेण सर्वमेव संभाव्यते। †

इत्थं चत्वारिंशदधिकवर्षकालं धर्ममुपदिशन् जीवानुद्धरन् स कृतकृत्यः पश्चिमे वयसि कुशीनगराख्ये स्थाने देहं मुमोच ॥

[वाराणसेयराजकीयसंस्कृतविद्यालयभूतपूर्वाध्यक्ष-
महामहोपाध्याय श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयस्य

---

*त्रिशरणं खलु बुद्धस्य तत्प्रवर्तितधर्मस्य तद्धर्मावलम्बिसंघस्य च दैनिकी स्तुतिः—'बुद्धं शरणं गच्छामी'त्यादिरूपा।

† स्थूलदृष्ट्या बौद्धो धर्मः शीलानुष्ठानपर इति शीलमधिकृत्य किंचिदुच्यते। भिक्षुभिर्गृहस्थैश्च पञ्चशीलमनुष्ठेयम्। तत्तु प्राणिहिंसाऽदत्तादानव्यभिचारमृषावादमद्यपानविरतिरूपम्। अष्टशीलं तु प्रागुक्तं शीलपञ्चकं तेन संयोजितं नियमत्रयं च। नियमत्रयं नाम विकालभोजनविरतिः, माल्यधारणगन्धद्रव्योपयोगविरतिः, उच्चमहाशयनाभ्यां विरतिश्च। अष्टशीले व्यभिचारविरतिस्थलेऽब्रह्मचर्य्यविरतिर्बोध्या। अष्टशीलेन सह नियमद्वययोजनेन दशशीलं भवति। नृत्यगीतादिविरतिः स्वर्णरजतप्रतिग्रहविरतिश्चेति नियमद्वयम्। दशशीलं भिक्षून् पञ्चशीलं च गृहस्थानुद्दिश्य प्रवृत्तम्। शीलाचरणेन शमो लभ्यते, तदनाचरणेनात्मनो मूलमपि नश्यति। गृहस्थैर्भिक्षुभिश्चानुष्ठेयेषु बहुविधेषु धर्मेषु बुद्धेनोपदिष्टेषु शीलोपदेश एव सर्वसामान्येन प्रधानः।

(२४)

वेदानां संस्कृतपठनपाठनप्रणाल्यां स्थानम्

वेदानां महत्त्वम् ।

कस्याविदितं सचेतसो यदस्माकं भारतीयानामार्याणां वाङ्मये निरतिशयेन सर्वोत्कृष्टं हि स्थानं वेदानाम्। न केवलं विभिन्नरूपेण प्रचरत आर्यधर्मस्य मूलस्रोतस्त्वेनोपजीव्यत्वेनैव च तेषामुत्कृष्टत्वम्, किन्त्वन्यान्यदृष्ट्यापि ।

भारतीयसंस्कृतेर्भारतीयानां भाषाणाम्—आर्यभाषाणां तदितर-भाषाणाम्—च तात्त्विकदृष्ट्याध्ययनायानुशीलनाय च वेदानां वैदिकभाषायाश्चानुशीलनं नितरामावश्यकम्। अन्यदेशीयभाषा-संस्कृत्याद्यनुशीलनापेक्षयापि तेषामतीवोपयोगित्वमिति तु नात्र प्रकृतमिति न तद्विषये किञ्चित्प्रस्तूयते ।

अत एवास्माकं धार्मिकग्रन्थेषु तत्र तत्र शतशः प्रकारैर्वेदानां महत्त्वमुद्घोष्यते ।

तथा च भगवान् मनुः—

वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ।।२।६।।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ।।१।२१।।

यः कश्चित्कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ।।२।७।।

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ।।१२।९४।।

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥१२।९७॥ इति।

प्राचीनकाले वेदानां पठनपाठनप्रणाल्यां स्थानम्

तदेवं सर्वतोमुखीं वेदानामत्युपयोगितामाकलय्यैव अस्माकं साक्षात्कृतधर्मभिराचार्यैः प्राचीनकाले पठनपाठनप्रणाल्यां मुख्यत्वेन स्थानं वेदानां निर्धार्यते स्म। तथा च—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥२।१६५॥
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥२।१६६॥
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥२।१६८॥
शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्वेदे न जायते ॥२।१७२॥
षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥३।१॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥३।२॥

इत्यादिमानवधर्मशास्त्रोक्तैरन्यैश्चैव प्रकारैः शतशःप्रमाणैर्न केवलं द्विजैस्तेषामध्ययनमेवातीवावश्यकत्वेन प्रतिपाद्यते, किन्तु वेदाध्ययनस्यैव प्राधान्येन द्विजत्वसंपादकत्वमप्याख्यायते।

कस्यैतदविदितं यत्प्रायः सर्वेषां शास्त्राणामध्ययनाध्यापनस्य, वेदानामखिलपुरुषार्थसाधनतया, वेदाभ्यासो वेदानुशीलनं वेद-

रक्षा चैव परमप्रयोजनमिति तेषु तेषु शास्त्रेष्वेवासकृद् गीयते सप्रयत्नं स्थाप्यते च ।

उदाहरणार्थम्, पातञ्जलमहाभाष्य एव शब्दानुशासनस्य प्रयोजननिर्देशप्रसङ्गे प्रायो वेदनिबन्धनेनैव "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" इति, "तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण"। इति च प्रयोजनानि प्रतिपादितानि।

निरुक्तेऽपि, "अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते। अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः।", "अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते।", "अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यम्।", "अथ ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च।" इत्युपक्रमैर्वेदाध्ययनमुद्दिश्यैव तत्प्रयोजनान्यभिहितानि।

किं बहुना, अतिगम्भीरस्य वेदस्य साक्षात्परम्परया वा अध्ययनोपकारायैव प्रायेण विभिन्नशास्त्राणि प्रवृत्तानि।

तथा चोक्तं यास्काचार्येण निरुक्ते—

"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च।" इति।

व्याकरणादीनाम् 'अङ्गत्वेन' मीमांसादिशास्त्राणाम् 'उपाङ्गत्वेन' सर्वविदितं वर्णनमपि वेदानामपेक्षयैव। अत एव पाणिनीयशिक्षायामुच्यते—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥४१।४२॥

मीमांसादिशास्त्राणामपि वेदार्थज्ञानार्थमुपयोगस्तत्र तत्र स्मर्यते । तथा हि—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

इत्यादीनि बहुप्रमाणानि अत्र विषये। वेदाङ्गत्वेन वेदोपाङ्गत्वेन च प्रसिद्धशास्त्राणि विहायापि, अक्षुण्णतया वेदसम्प्रदायपरिरक्षणाय ये नानाविधा उपायाः समस्तपृथिव्यामन्यधर्मावलम्बिनामश्रुतचरा अस्माकमाचार्यैराविष्कृताः प्रचारिताश्च न केषान्ते विस्मयावहाः। पदक्रमजटाद्यष्टविकृतीनां परिकल्पना पदपाठ—वैठ—प्रातिशाख्यादीनां पादादिविषयकविविधानुक्रमणीनां च निर्माणं सर्वमेतद्वेदानां रक्षणार्थमेव। अत एव परःसहस्रेषु वर्षेष्वतीतेष्वपि पदशः स्वरशोऽक्षरशश्च वैदिकसंहितानां सम्प्रदायाविच्छेदोऽद्यत्वे न कानाश्चर्यचकितान्विदधाति ।

असन्तुष्टा इवास्मान्महतोऽपि प्रत्यत्नात् त एवाचार्या ब्राह्मणसमाजस्य द्विवेदत्रिवेदचतुर्वेदादिविभागमपि सुदृढं वेदानां परिरक्षणार्थमेव चक्रुरिति प्रतीयते ।

तदेतत्सर्वं प्राचीनकाले पठनपाठनप्रणाल्यां वेदानामत्युत्कृष्टमनन्यसाधारणं च स्थानं द्योतयति ।

आधुनिकी अवस्था

परं कां दशामनुप्रपन्ना वयमद्यत्वेऽस्मिन्विषये । वेदानामध्ययनाध्यापनं विलुप्तप्रायमेवास्माकं दौर्भाग्येण । केचिदेव विरला अङ्गुलिनिर्देश्याः सर्वभावेन वेदाध्ययनपरायणा दृष्टिपथं प्रयान्ति । न चेयमाधुनिकी एव प्रवृत्तिः । चिरकालादेवैतादृग्दुर्दशाग्रस्ता वयम् । वैदिकत्वेन प्रसिद्धान् काँश्चिद् ब्राह्मणानन्तरेण केवलं नाममात्रेणैव वैदिकाः सर्वे संवृत्ताः । कस्याविदितं प्राचीनग्रन्थानुसन्धाननिरतस्य यन्नानाशास्त्रज्ञानां पण्डितानां गृहेष्वपि अन्यान्यविषयकप्राचीनहस्तलिखितग्रन्थेषूपलभ्यमानेष्वपि वैदिकग्रन्थानां विशेषतश्च वैदिकसंहितादिग्रन्थानां प्रायोऽभाव एव दृश्यते । सर्वमेतद्वेदविषये तेषामनास्थामेव वस्तुतो द्योतयति । वैदिकत्वेन प्रसिद्धानां मध्येऽपि केचिदेव प्रविरला एतादृशो ये—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ॥
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

(निरुक्त १।१८)

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

(ऋ० १०।७१।४)

इत्यादिश्रुतीः स्मरन्तोऽनुसरन्तश्चार्थदृष्ट्यापि वेदानामभ्यासमनुतिष्ठन्ति ।

विद्यमानाप्येषा चिरकालादेव वेदविषयेऽस्माकमुदासीनता साम्प्रतमतिमात्रं वृद्धिं गता । अत एव प्रविरलसंस्कृतप्रचाराणां सामान्यप्रदेशानां तु का कथा, विद्यायाः केन्द्रीभूतस्थानेष्वपि सत्स्वप्यन्यान्यशास्त्रीयविषयविशेषज्ञेषु वस्तुतो वैदिकानां विदुषां प्रायोऽभाव एव दृश्यते । येऽपि विभिन्नविषयेषु पारोवर्यविदो विद्वांसस्तेऽपि वेदविषयेऽनभिज्ञा एव प्रायशः । वेदानामध्ययनेन न तेषां किञ्चित्प्रयोजनमितीव तेषां धारणा । महाभाष्यानुसारं वेदरक्षार्थं प्रवृत्तस्यान्यान्यसंस्कृतव्याकरणापेक्षया विशेषतो वैदिकप्रक्रियाप्रतिपादकस्य पाणिनीयव्याकरणस्य कर्णधारेषु वा, वेदानां प्रामाण्याप्रमाण्यं पुरस्कृत्य साग्रहं विवदमानेषु नैयायिकपञ्चाननेषु वा, वेदप्रतिपाद्यधर्मस्वरूपविचारचातुरीधुरीणेषु मीमांसाप्रवीणेषु वा, धर्म्याधर्म्यव्यवस्थापकेषु धर्मधुरन्धरेषु पदवाक्यप्रमाणपारावारीणेषु वा, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदः' इत्याद्यर्थपरक 'वेद+अन्त'मधीयानेषु वेदान्तिधौरेयेषु वा वस्तुतो"ऽनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य महत ऋग्वेदादेः" अनुशीलनस्य प्रवृत्तेरभाव एव प्रायो दृष्टिपथमापतति । एतस्या दुरवस्थाया एव एष परिणामो यद्वैदिकत्वाभिमानिनोऽपि वयं केवलं नाममात्रेणैव वेदानुयायिनः संवृत्ताः ।

अत एव—

विश्वदानीं सुमनसः स्याम ।
पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ ऋ० ६।५२।५ ॥
मा नो अग्नेऽवीरते परा दा
दुर्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ।
मा नः क्षुधे मा रक्षस ऋतावो
मा नो दमे मा वन आ जुहूर्थाः ॥ ऋ० ७।१।१६ ॥
अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्नं सहस्रसातमम् ।
इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ऋ० १।९।८ ॥
उदिह्युदिहि सूर्य वर्चसा माभ्युदिहि ।
यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि ॥
अथर्व० १७।१।७ ॥

पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ ऋ० ६।७५।१४ ॥
इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि ।
जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ऋ० १।८।३ ॥
वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् ।
सासह्याम पृतन्यतः ॥ ऋ० १।८।४ ॥
अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥
यजु० ३६।२४ ॥

भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ऋ० १०।३७।६ ॥
पश्येम शरदः शतम् ॥ जीवेम शरदः शतम् ॥
बुध्येम शरदः शतम् ॥ रोहेम शरदः शतम् ॥

(२५)

*देववाण्या अवनतिरस्माकं कर्तव्यं च

मान्या विद्वद्वर्याः प्रियच्छात्रगणाश्च,

महतः प्रमोदस्यायमवसरो यदद्य सर्वेऽपि वयं नानाप्रदेशेभ्यः समागत्य अस्माकं माननीयाया विश्ववन्द्याया देववाण्याः समुन्नतिं कामयमाना आनन्दकन्दस्य नन्दनन्दनस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य जन्मभूम्यां पुण्यपुर्यां मथुरायामिह संसदि समवेताः स्मः।

एषा हि खलु देववाणी शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धादिनानासंप्रदायेषु विभक्तानां विभिन्नमतिजुषाम् आपाततः परस्परविरुद्धत्वेन प्रतीयमानानामपि, तेषु तेषु संप्रदायेषु तेषु तेषु मतेषु च

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्॥

इत्याद्यनुरूपमेकसूत्ररूपेण ओतप्रोतया एकयैव व्यापिन्या भारतीयमौलिकसंस्कृत्या परस्परं सम्बद्धानां सर्वेषामप्यस्माकं भारतीयसंस्कृत्यभिमानिनामतीव माननीया।

संस्कृतभाषा हि भारतीयार्यधर्म इव सर्वेषामप्यस्माकमार्यधर्मावलम्बिनां वरिष्ठः शेवधिर्गर्वस्य च विषयः। एको हि आर्यधर्मवृक्षोऽसंख्यशाखाप्रशाखारूपेणातिविस्तृतः,

* १६, १०।८।१६३६ ईस्वीतिथ्योः संयुक्तप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसंमेलनस्य श्रीमथुरापुर्यां द्वितीयाधिवेशने सभाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम्।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

इत्यादिश्रुतिभिर्गीयमानविराट्पुरुष इव, नानारूपैः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च साम्प्रतं समन्ताद्भारतभूमिमलंकरोति । एतद्दृष्ट्या हि सोऽपि "एकोऽश्वत्थः सनातनः" इत्येव वर्णयितुं शक्यते । शैववैष्णवप्रभृतयः सर्वेऽपि भारतीयधर्मास्तस्यैव शाखाप्रशाखारूपाः । भारतीयसंस्कृतीत्यपरनामा एक एव जीवनरसस्तान् सर्वानाप्याययति परिपोषयति च तेषां सर्वेषामन्यधर्मेभ्यः किञ्चिदनिर्वचनीयं वैशिष्ट्यं च संपादयति । तस्य खलु भारतीयसंस्कृतीत्यपरनामधेयस्य भारतीयजीवनायामृतकल्पस्य जीवनरसस्य सर्वकामदुघा दोग्ध्रीवेयमस्माकं मातृरूपा देववाणी । अत एव तस्याः परिपोषणेनैव भारतीयसंस्कृतेः परिपुष्टिस्तदनुयायिनां सर्वेषामार्यधर्मावलम्बिनामस्माकं सर्वाङ्गीणा समुन्नतिश्च संभवति ।

कस्यैतदविदितं यत्प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं प्राचुर्येण देववाण्यामेव विद्यते । प्रायेण सर्वेषामपि आर्यधर्माणामनुयायिभिराजीवनं तपांसि तपद्भिराचार्यैः संग्रथितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्याः साहित्यसमृद्धिं सम्पादयन्ति । प्रायेण सर्वासामेव भारतीयभाषाणामुद्गमस्थानभूता चैषा देववाणी । एतद्द्वारैव विभिन्नदेशेषु लैटिन, ग्रीक, इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच— इत्यादिरूपैरुपलभ्यमानया आर्यभाषयास्माकं संबन्धो भुवि सर्वत्र विश्रुतः । अस्यामेव सभ्यजगतः प्राचीनतमं साहित्यं समुपलभ्यते ।

तदेतादृशैरनन्यसाधारणैर्गुणगणैरुपलक्षिता इयमस्माकं देववाणी कस्य नाम नाभिवन्दिता स्यात्।

देववाण्याः प्राचीनकाले समुन्नतिः

आसीत्स समयो यदा खलु साभ्युदयसीमामनुभवन्ती अभ्युन्नतिशिखरे संस्थिता सर्वत्रापि स्वप्रभावमहिम्ना सर्वेषां समादरभाजनं बभूव, नानादेशेषु च विस्तृता भारतवर्षस्य यशः समन्तात्पृथिव्यां प्रसारयति स्म ।

कस्याविदितं यन्न केवलं भारतवर्ष एव किन्तु भारतेतरदेशदेशान्तरेष्वपि तस्याः प्रचार आसीत् प्राचीनकाले। केनेतिहासविदा न श्रुतो भवेत्सुदूरवर्त्तिनि 'एशिया माइनर' प्रदेशेऽपि परःसहस्रवर्षेभ्यः प्रागपि 'बोगाज्रकोई' (Boghaskoi) स्थाने समुपलब्धप्राचीनलेखेषूल्लिखितैः 'इन्द्र', 'वरुण', 'मित्र' इत्यादिभिर्वैदिकदेवतावाचिशब्दैः स्पष्टमनुमीयमानस्तस्याः प्रचारः। एशियामध्यप्रदेशेषु इण्डोचाइनाप्रभृतिदेशेषु महासमुद्रान्तःसंस्थितेषु सुदूरवर्त्तिषु 'बालि' प्रभृतिद्वीपेषु च अद्यत्वेपि समुपलभ्यमानैः प्राचीनैर्भारतीयैः संस्कृतग्रन्थरत्नैर्देवालयखण्डैः संस्कृतशिलालेखैर्वापि तस्या एव प्रचारातिशयस्तेषु तेषु स्थानेषूद्घोष्यते। भारते विलुप्तानां परःशतानां ग्रन्थरत्नानामद्याप्यनुवादरूपेण चीनतिब्बतादिदेशेष्ववस्थितिरपि देववाण्या एव प्राक्कालिकं भुवि विश्रुतं यशः प्रख्यापयति। किं बहुना, "शव-

तिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति", "महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः......।" महाभाष्यादिग्रन्थेषूपलभ्यमानैरेतादृशैः प्रमाणैरपि तस्याः प्राक्कालिकः प्रायेण सार्वदेशिकः प्रचारातिशय एव स्पष्टमनूद्यते।

भारतवर्षे तु प्राचीनकाले तस्या अत्युत्कृष्टप्रभावस्य प्रचारातिशयस्य च विषये किमु नाम वक्तव्यम्? आबालवृद्धमाराजरङ्कमापामरप्राज्ञं च तस्याः सार्वजनीनप्रचारविषये नहि कस्यापि सन्देहलेशस्यावकाशः। साम्प्रतिकहिन्दीप्रभृतिभाषाणामिव प्राचीनकाले "अन्वध्यायं भाषायाम्" (निरुक्ते), "भाषायां सदवसश्रुवः" (अष्टा० ३।२।१०८), "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्" (अष्टा० ७।२।८८), "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" (अष्टा० ४।१।६२) इत्यादिप्रमाणैर्भाषात्वेन व्यवहार एव तस्याः सार्वजनीनं प्रचारं द्योतयति। "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति पाणिनिसूत्रेऽशूद्रग्रहणेन, नाटकेषु संस्कृतभाषाभाषिभिः संस्कृतज्ञपात्रैः सहासंस्कृतभाषिणामपि नीचपात्राणां वार्त्तालापेन, "उद्दहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसानड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति" (महाभाष्ये १।१।५८) इत्यादिप्रमाणैश्च तस्याः प्रचारो न केवलं शिक्षितेष्वेव किन्तु प्राकृतजनेष्वपि अविहतगतिरासीदिति स्पष्टमेवोद्घोष्यते।

वैदिकेषु ऋषिषु त्रसदस्युप्रभृतीनां राजन्यानां वसुकर्णादिवैश्यानां विश्ववाराप्रभृतीनां स्त्रीणामुपलब्धिः, उपनिषत्सु राज्ञा-

मृषिभ्यो ब्रह्मज्ञानस्योपदेष्टृत्वेन प्रसिद्धिः, महाभारते भीष्मपितामहादेर्नीतिशास्त्रप्रवक्तृत्वेन वर्णनमित्यादि सर्वमपि तस्याः प्रचारस्य व्यापकत्वमेवानुमापयति ।

तस्मिन्हि प्राचीने प्राचीनतमे च समये जीवनयात्रायाः प्रत्येकविभागे देववाण्या एवाप्रतिहतं साम्राज्यं सुस्थितमासीत् ।

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥
(मनु० १२।१००)

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥
त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥
(मनु० १२।११०-११२)

इत्यादिप्रमाणैरयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते ।

छान्दोग्योपनिषदादिगतैः "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देव-

विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद् भगवोऽध्येमि" (छान्दोग्योपनिषद् ७।१) इत्यादिप्रमाणैः, शुक्रनीत्यादौ—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैताः.........................
वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः।

इत्येवं सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च कृते तत्तदुपयोगितामाकलय्य चतसृणां विद्यानां प्रतिपादनेन,

यद्यत्स्याद्वाचिकं सम्यक् कर्म विद्याभिसंज्ञकम्।
शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥

इत्येवं लक्षितानां द्वात्रिंशद्विद्यानां चतुःषष्टिकलानां च भेदानुपक्रम्य विभिन्नप्रस्थानैस्तत्तद्वेदसंबद्धैर्धनुर्वेदायुर्वेदार्थवेदादिभिः सह संबन्धविधया विभज्य तत्तत्कलानां प्रदर्शनेन च, न केवलं प्राचीनकाले देववाण्या वाङ्मयस्य तत्ताद्विद्यानां कलानां च भेदेनातिविस्तृतत्वं, किन्तु सर्वस्यापि लोकव्यवहारस्य जीवनयात्रायाश्च कार्यनिर्वहणक्षमत्वमखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगित्वं च सुस्पष्टं प्रतीयते।

तदेवं प्राचीनकाले न केवलं भारतवर्ष एव किन्तु भारताद् बहिरपि विभिन्नदेशेषु प्रचारातिशयमुपभुञ्जाना सर्वासामपि जीवनयात्रानिर्वाहिकाणां विद्यानामाश्रयीभूता अखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगिविस्तृतवाङ्मयेन च समेता समुन्नतिशिखरमधिष्ठिता आसीदेषास्माकं देववाणी।

देववाण्या अद्यत्वेऽवनतिः

परं हा हन्त! सैव देववाणी अद्यत्वे सर्वथा संकुचितगात्रा जीर्णा शीर्णा च दृश्यते। चिरादेव स्वकीयप्राचीनोत्कृष्टपदाद् भ्रष्टा सा शनैः शनैर्वर्तमानामधोगतिमनुप्राप्ता। साम्प्रतिकजगति जीवनयात्रायां या तस्याः संस्कृतज्ञानां चावस्थितिः कस्य खलु न सा खेदावहा भवेत्। नहि तस्याः पुरातनसमय इव सामान्यजनतायां प्रचारः, उपयोगो वा सामान्यलोकव्यवहारे। नहि जीवनयात्रायां राष्ट्रस्य वा विभिन्नविभागेषु संस्कृतज्ञानस्य काचिद्विशेषापेक्षा। विलुप्तप्रायमेव तस्या नानाविधविद्यानामाश्रयीभूतमनल्पमनवधि च प्राचीनं साहित्यम्। नहि संस्कृतज्ञानां प्राचीनकाल इव सर्वथा सुखेनैव जीवननिर्वाहः। नापि जनतायाः पुरोयायित्वं नेतृत्वं वा। न चापि तेषां विशिष्टविधया किञ्चिदपि स्थानं राज्यव्यवस्थापिकासु संसत्सु। आस्तां पुनर्दूरे तेषां पुरातनं लोकनायकत्वं, राष्ट्रकर्णधारत्वं, सेनापतित्वं, प्रधानामात्यत्वं, सान्धिविग्रहिकत्वं, प्राड्विवाकत्वं, कुलपतित्वं, पृथिव्यां सर्वेषां मानवानां सदाचारोपदेष्टृत्वं, नानाविधानां विद्यानामुपज्ञातृत्वं, सम्राजां पुरोहितत्वं, दूरवर्त्तिदेशदेशान्तरेषु महासमुद्रान्तवर्तिद्वीपपरम्परासु च भारतीयसभ्यताया भारतीयसदाचारस्य भारतीयसाहित्यस्य भारतीयपौराणिकगाथानां भारतीयानां नदीनां नगराणां च नाम्नां संस्थापकत्वम्। परमेतादृशैः

पुरावृत्तोद्गारैरलम् ! पर्याप्तमेतावद्वर्णनं तस्या वर्तमानामसाधारणी-मवनतिमस्माकं हृद्गतां कर्तुम् ।

देववाण्या अवनतेः कारणानि

कानि पुनर्देववाण्या अवनतेः कारणानि ? प्रायेणैव विचार एतादृशस्थलेषु बहुभिरुपस्थाप्यते यद्राजशक्तेः स्वसंस्कृतेः पोषिकाया अभाव एवास्माकं देववाण्या वा उत्तरोत्तरमभि-वर्धमानाया अवनतेः कारणमिति । 'राजा कालस्य कारणम्' इत्यादिवचनान्यप्यत्र विषये प्रमाणीक्रियन्ते । परं वस्तुतो विचार-णायां तु कार्यकारणभावस्य वैपरीत्यमेवात्र नः प्रतिभाति । कस्यापि देशस्य राजशक्ती राजनीतिसंबन्धिन्यवस्था वा न स्वयमकार-णात एव समुत्पद्यते । वस्तुतः सापि तत्तद्देशवासिनां शिष्टानां शिक्षितानां वा जननायकानां जनतायाः प्रतिनिधिरूपाणां पुरोयायिनां पुरोहितानां वा प्रजाः प्रति स्वकर्त्तव्यस्य पालना-पालनमूलिकैव । एवञ्च तत्तत्काले संदृश्यमाना भारते या राजनीतिसंबन्धिनी दुरवस्था नैषास्माकं दुरवस्थायाः कारणम्, प्रत्युत वयमेव स्वकर्तव्यपालनाद्विमुखा जनतायाः पुरोयायिपदाद् भ्रष्टास्तस्याः कारणतामुपगताः । एतादृशमेव तत्तद्विषयक-कार्यकारणभावे मतिवैपरीत्यमन्येष्वपि विषयेषु प्रायेणास्माक-मुपदृश्यते । तदाधारेणैव च जनताया वास्तविकलाभालाभ-विचारमुपेक्ष्य तास्ता दृष्टीः प्रजासु प्रचारयन्तो वस्तुतः स्वात्म-वञ्चनामेव बहवो जनाः कुर्वन्ति ।

लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्चोपेक्षा

ततश्च नहि राजशक्तेर्हानिः संस्कृतभाषाया अवनतेर्मूलकारणम्, किन्तु यन्मूलकारणं तत्कृतैव राजशक्तेर्हानिरपि। तच्च लोकप्रगतेः, लोकव्यवहाराद्, लोकावस्थितेश्च संस्कृतज्ञानां विराग उपरतिः, तेषामुपेक्षा च।

लोकप्रगतिर्हि नदीव सततमग्रगामिनी न जातु एकावस्थायामेव संतिष्ठते। ऋतूनामिव तस्या अपि आनुरूप्येण वर्तनं जीवनस्य सफलजीवनयात्राया वा प्रथमं लक्षणम्। लोकप्रगतिमनुरुध्यैव प्रवर्तमानास्तत्तद्देशनिवासिन्यो जातयो जगति स्वयशः समन्तात् प्रसारयन्ति। अन्यास्तु कालकवलतामापद्यन्ते। वस्तुतो लोकप्रगतिमूलिकैव तत्तद्युगादिकल्पना। युगरूपानुसारतश्च धर्माणां भेद इति वै शास्त्रविदां मतम्। तथा हि—

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः॥
युगेष्वावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः।
धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोऽप्यावर्तते पुनः॥
श्रुतिश्च शौचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते।
नानाधर्माः प्रवर्तन्ते मानवानां युगे युगे॥

इत्येवं तासु तासु स्मृतिषु स्मर्यते।

सर्वेष्वपि देशेषु सर्वेष्वपि च कालेषु सर्वेऽपि कर्ममार्गाः सर्वमेव कर्मकाण्डं च लोकप्रगतिमनुरुध्यैव वस्तुतः प्रजाहित-दृष्ट्यैव च प्रचारितं सत् साफल्यं लभते। लोक एव याथार्थ्येन

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥

इत्येवं गीयमानस्य भगवतो विराट्पुरुषस्य प्रत्यक्षमूर्त्ति-रिव सर्वेषामेव मार्गाणां धर्माणां कर्मणां वा सत्यत्वासत्यत्वयो-रुपयोगित्वानुपयोगित्वयोर्वा परीक्षणाय तत्त्वनिकषग्रावेव वर्तते। अमुमेवार्थं प्रख्यापयन्ती 'विशि राजा प्रतिष्ठितः' इत्येषा श्रुतिर्गीयते।

अयमेवार्थः "स्त्रीभ्यः सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयात्" (आ० धर्म० २।११।२९।१५) इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवचनेन पुष्टिं समश्नुते।

एतदेव रहस्यं यत्कालक्रमेण केऽपि धर्मा विलुप्ता जायन्ते, परम्परागताः प्राचीनशास्त्रेषु समुद्गीयमानाः कर्मपथाः खिली-भवन्ति। अन्ये च नूतनास्तेषां स्थानमधितिष्ठन्ति। एतदेव कारणं प्राचीननवीनसंस्कृत्योस्तिरोभावाविर्भावयोः।

तामेतां लोकप्रगतिमनुरुध्यैव लोकावस्थितिञ्चावेक्ष्य लोक-व्यवहारविदो विद्वांसः प्रजाहितदृष्ट्यैव कर्मसु प्रवर्तमानाः सर्वेषां समादरभाजो जायन्ते। तत्तत्कार्येषु पुरोयायिनः पुरोहिता (पुरोऽग्रे हिताः स्थापिताः) मार्गप्रदर्शका एव

मनुष्येषु नायकत्वपदवीं नेतृत्वपदवीं वासादयन्ति। चक्षुषामिव नेतॄणां शिक्षितानां शिष्टानां वा एतत्कार्यं यत्खलु मार्गप्रदर्शनं जनतायाः। एतन्मूलकमेव खलु नयनयोर्नयनत्वम्। पशुषु पुनरन्यथैवैतत्। तेषां प्राजिता हि पश्चादेति दण्डसाहाय्येनैव च तानग्रे यापयति। अत एव प्राचीनकाले ऋषयो धर्मसंकटेषु प्रजोपप्लवेषु चोपस्थितेषु संभूय विचार्य च लोकावस्थानुसारत एव कर्तव्यमार्गनिर्धारणं कुर्वन्ति स्म। लोकावस्थाया उपेक्षयैव पुनः प्रवर्तमानाः पश्चाद्दृष्ट्यो जनाः शोकमापद्यन्ते।

ततश्चास्माकं देववाण्याः संस्कृतज्ञानां वा विदुषां चिरादेव क्रमशो ह्रासमुपगच्छन्त्या अवस्थाया वास्तविकं मूलकारणं लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्च अथवा प्रजायाः सामान्यजीवनस्योपेक्षैव, ततस्तेषां पार्थक्यं च। लोकस्य लोकयात्रायाश्च प्रात्यहिकीनामावश्यकतानामुपेक्षयैवास्माकं जीवनोपयोगिनीनां विद्यानां कलानां च नानाविधानां तिरोभावः समजनि। लोकप्रगतेरुपेक्षणेन सर्वैरुपेक्षिता इव शनैः शनैः संस्कृतज्ञा दृश्यन्ते। जनताया नेतृत्वं च शनैः शनैस्तेषां हस्तात्प्रस्खलितमिव प्रतिभाति।

स्वाभ्युदयकाले पुनर्देववाण्या वाङ्मयस्य जीवनयात्राया विभिन्नविभागानामानुरूप्येणैव नैके विभागा विभिन्नाः शाखाश्चावर्तन्त। सभ्यसमाजस्य प्रत्येकावश्यकतानुसारमेव तास्ता विद्याः कलाश्च समुद्दिश्य संस्कृतवाङ्मयं तदा प्रवृत्तमासीत्। आसीच्च समाजस्य राष्ट्रस्य वा सर्वेष्वप्यङ्गेषु समाना कल्याणबुद्धिः प्राचीनानामाचा-

र्याणां शिष्टानां जनतायाः पुरोयायिनाम्। अत एव च तत्र तत्र पुराणादिषु—

पठन्द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्
जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥

(वा० रा० १।१।१००)

शृण्वन्विप्रो वेदवित्स्यात्क्षत्रियः पृथिवीपतिः।
ऋद्धिं प्राप्नोति वैश्यश्च शूद्रश्चारोग्यमृच्छति॥

(अग्निपुराणे ३८३।२३)

इत्येवं राष्ट्रस्य सर्वेष्वप्यङ्गेषु अङ्गाङ्गिभावरूपो घनिष्ठः संबन्धोऽत एव चैकस्यापि दुरवस्थयोपेक्षया वा सर्वेषामपि हानिर्नियतेति च सिद्धान्तानुरूपं सर्वेषामप्यङ्गानां कल्याणकामना श्रूयते। अत एव च प्रजाया विभिन्नानामङ्गानामावश्यकतानुरूपम् "आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती" इत्येवं विद्यानां चातुर्विध्यमाम्नायते।

"चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति" (महाभाष्ये), "आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः", "कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः। शत्रुश्चाबुद्धिमताम्" (चरके), "बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः" (पञ्चतन्त्रे)

इत्याद्यभियुक्तोक्तिभिः, महाभाष्यादिप्राचीनग्रन्थेषु पदे पदे "तद्यथा लोके" इत्येवं लोकव्यवहारस्य समादरेण सांख्यादिषु नानाविधलौकिकदृष्टान्तसाहाय्येन च शास्त्रार्थप्रतिपादनेन प्राचीनानां विदुषां दृष्टौ लोकबुद्धेर्लोकप्रगतेर्व्यवहारज्ञानस्य च महत्त्वमेव स्पष्टीक्रियते।

प्राधान्येन सामान्यजनतायाः शिक्षणार्थं विनिर्मितेषु सर्वेषां माननीयेषु विभिन्नपुराणेषु राजशास्त्रस्य, भुवनकोशस्य, महाद्वीपादेः, वास्तुलक्षणस्य, रत्नादिपरीक्षायाः, वृक्षायुर्वेदस्य, नैकेषां राजवंशानाम्, अश्वचिकित्सायाः, गजचिकित्सायाः, अन्येषां चैवंविधानां लोकोपयोगिविषयाणां सप्रपञ्चं वर्णनादिकमपि 'लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि' इति भगवदाज्ञानुरूपं न केवलं प्राचीनाचार्याणां लोकसंग्रहचेष्टाया लोककल्याणबुद्धेश्चैव निदर्शकं किन्तु तेषां स्वयमपि लोकोपयोगिविद्यासु परमप्रावीण्यस्य ख्यापकं स्पष्टतः प्रतीयते।

परमद्यत्वे संस्कृतज्ञा भीता इव समुद्विग्ना इव दूरतः परित्यजन्ति व्यवहारोपयोगिनीनां लोकप्रगतेश्च परिचायिकानां भूगोलेतिहासगणितराजशास्त्रादिविद्यानामध्ययनम्। हन्तैतादृक्प्रवृत्तिमूलिकैव संस्कृतभाषायाः संस्कृतज्ञानां च जीवनयात्रासंबन्धिषु विभिन्नव्यापारेषु राष्ट्रस्य तत्तदावश्यकविभागेषु चानिशं संवर्द्धमानानुपयोगिता।

तदेवं प्रपञ्चितमस्माभिरस्मन्मतानुसारेण देववाण्या अवनतेर्मूलकारणम्। अन्यानि कारणानि वस्तुतोऽस्यैव मूल-

कारणस्य व्याख्यारूपाणि। तथापि वैशद्यार्थं तान्यपि कानिचिदग्रे प्रतिपाद्यन्ते।

भारतीयमौलिकसंस्कृतेरपरिज्ञानं

सांप्रदायिक्यसहिष्णुता च

आपाततः परस्परं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानेष्वपि शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धप्रभृतिषु नानासंप्रदायेषु एकसूत्ररूपेण व्याप्ताया भारतीयमौलिकसंस्कृत्याः संक्षेपेण स्वरूपमुपवर्णितमेव पुरस्तादस्माभिः। तस्या एतस्याः संस्कृतेरपरिज्ञानमननुभवश्चापि एकतमं कारणं देववाण्याः सांप्रतिक्या अवनतेः। एतदपरिज्ञानमूलकमेव संस्कृतज्ञेषु तद्द्वारा साधारणजनेषु च समुपलभ्यमानं परस्परासहिष्णुत्वं परस्परं कलहश्च दृश्यते।

भारतवर्षं हि खलु सांप्रदायिकासहिष्णुताया जन्मभूमिरिवाद्यत्वे प्रतीयते। आर्यधर्मावलम्बिष्वपि पुनरतितरामुपलभ्यमाना सा कदर्थयति देशहितैषिणां चेतांसि। 'वयमास्तिका यूयं नास्तिकाः', 'वयं वैदिका यूयमवैदिकाः', 'अस्माकं सम्प्रदायः प्राचीनतमो युष्माकं पुनर्नवीनः किञ्चित्कालादेव प्रचलितः' इत्येवं परस्परमधिक्षिपन्तः साम्प्रदायिकाः केन न श्रुता भवेयुः। तत्तत्संप्रदायनामोल्लेखपूर्वकं तत्तत्सिद्धान्तखण्डनप्रवृत्तानां ग्रन्थानां नामसु 'मुखभङ्गः', 'कर्णमर्दनम्', 'मुखचपेटिका' इत्यादिपदविन्यासोऽपि तादृश्या एवासहिष्णुताया लज्जास्पदं निदर्शनम्।

वर्तमाने काले तेषु तेषु समुन्नतदेशेषु तत्तदनुदारसाम्प्रदा-

यिकभावनासु प्रतिदिनमुपचीयमानासु, 'जर्मन', 'इटैलियन', 'अरैबिक' प्रभृतिरूपेण तत्तद्देशीयमौलिकसंस्कृतिभावनासु पुष्टिं नीयमानासु, तद्द्वारा च तत्तज्जातिषु संघशक्तिसम्पादनपुरःसरं स्वस्वोत्कर्षसाधनतत्परास्वपि, एष जातिभ्रंशकरोऽसहिष्णुताया भावोऽस्मासु कस्य नाम देशहितैषिण आर्यधर्माभिमानिनो मनस्तापं न तनुते।

इतिहासविदामतिरोहितं यत्कालक्रमेण तत्तदवस्थावश्यकतानुरूपं प्राकृतिकनियमानुसारेण नूतना नूतनाः सम्प्रदायाः सर्वेषु देशेषु प्रवर्तन्ते। परम्परागतमर्यादाया विरोधित्वभावना तेषु किञ्चित्कालपर्यन्तमेव जनताया जायते। किञ्चित्कालातिपाते पुनस्तेषां तस्यामेव मर्यादायामन्तर्भावः समावेशश्च प्रायः सर्वत्र क्रियते। ततश्च साम्प्रदायिकी असहिष्णुता सर्वथा अविचारमूला। अत एव तत्त्वविदो विचारशीला विद्वांसः "परोक्षप्रिया हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः", "ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः" इति श्रुत्यादेशमनुसरन्तस्तेषु तेषु सम्प्रदायेषु व्यापिन्या एकस्या भारतीयसंस्कृत्या भावनयैव भावितचित्ता उदारहृदयाः परस्परं सहिष्णुताभावस्यैव प्रचारं कुर्वन्ति।

ईश्वरानीश्वरवाद-वेदपौरुषेयत्वापौरुषेयत्ववाद-वाममार्ग-दक्षिणमार्गादिभेदेन नानारूपायाः शैवशाक्तवैष्णवादिसंप्रदायबहुलायाः सांख्यवेदान्तजैनबौद्धप्रभृतिनैकदर्शनपद्धतीरनुसरन्त्या भारतीयार्यजातेर्वाचकस्य 'हिन्दुजातिः' इति पदस्य व्यवहारः सर्वैरप्यस्माभिः प्रतिदिनं क्रियते। सर्वेऽपि तस्या अन्यधर्मानुवर्त्तिभ्यो विवेकं पार्थक्यं च कर्तुमनायासेनैव क्षमाः। परं विद्वांसोऽपि तस्याः

कस्मिन्नेकस्मिन्नेव लक्षणेऽन्तर्भावप्रदर्शने स्खलितपदा दृश्यन्ते। भारतीयसंस्कृतिरेव वेदान्तिनां माये स्वयमनिर्वचनीयापि सती व्यवहारतः प्रत्यक्षं सर्वैरनुभूयमाना तस्या एकमात्रं लक्षणम्। सैषा संस्कृतिर्हि राजनीतिसंघ इव वस्तुतो भारतीयानां संप्रदायानां संघः। स्वसंप्रदायेऽनुरागः परसंप्रदायेषु च समादरबुद्धिरित्येव खलु तस्या मुख्यो नियमः। न चात्र कश्चिद्विरोधः। नहि स्वमाता-पित्रोरनुरागातिशयः स्वप्रतिवेशिनो मातापितरौ प्रति समादरबुद्ध्या कदाचिद्विरुध्यते।

वस्तुतत्त्वज्ञानस्योपेक्षा

कस्याविदितमेतद् यदद्यत्वे जगति येयमभूतपूर्वा नानाविधा समुन्नतिर्दृश्यते, नानारूपा आविष्कारांश्चानवरतं क्रियमाणाः सर्वानाश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति, विविधविद्यासंबन्धिविज्ञानानां च यः समुत्कर्षो दृष्टिपथमायाति, तस्य सर्वस्य मूलकारणं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या तत्तत्प्रमेयाणां वास्तविकी जिज्ञासा, 'मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः' इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारं परम्परागतानां तत्तद्विषयकविश्वासानां स्वयमनुभवेन प्रायोगिकपरीक्षापुरःसरं विनिर्णयस्य च प्रवृत्तिरेव विद्यते। सैषा प्रवृत्तिः सुतरामासीदस्मद्देशेऽपि प्राचीनाचार्येषु। स्वानुभवेन प्रयोगपूर्वकं च वस्तुस्वरूपविनिर्णयप्रवृत्तिकारणादेव प्राभवंस्ते नानाविधपदार्थविषयकपरिज्ञानपूर्णान् भारतीयनदीदेश-नगरग्रामकूपारण्यप्रभृतिभूगोलेतिहासादिविशिष्टज्ञानपुरःसरं कौटि-ल्यार्थशास्त्रपाणिनीयाष्टाध्यायीसदृशान्यसाधारणानि लोकविदितानि

ग्रन्थरत्नानि निर्मातुम्। वैशेषिके, आयुर्वेदे, ज्यौतिषे, गणिते, अन्येषु चैवंविधेषु प्रायोगिकपरीक्षणसापेक्षेषु शास्त्रेषु स्वानुभवेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणपुरःसरं या तेषां समुन्नतिरद्यापि सास्माकं भारतीयानां गर्वस्यास्पदम्।

"परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति", "नापरीक्षितमभिनिविशेत्", "सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा। व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता" (इत्यादि चरके), "आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा। साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्तत इत्याप्तः। ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते" (इति न्यायसूत्रवात्स्यायनभाष्ये शब्दलक्षणप्रकरणे), "मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्" (इति निरुक्ते) सर्वाणि चैतानि प्रमाणानि तमेव पूर्वोक्तमर्थं द्रढयन्ति। किं बहुना, धर्मविषयेऽपि तेषामासीदियं धारणा यत्—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥

वस्तुतःशब्दप्रमाणस्य प्रामाण्यमनुभवपूर्वकपरीक्षासहकृतमेवेति पूर्वनिर्दिष्टवात्स्यायनवचनेन "अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन याथार्थ्यज्ञानवानाप्तः" इत्याप्तलक्षणेन च प्रतीयते।

परं चिरकालादेवैषा स्वयमनुभवेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणमुखी प्रवृत्तिस्तिरोहितेव संस्कृतज्ञेषु इति प्रतीयते। अद्यत्वे तु तस्याः प्रतिकूला

प्रवृत्तिरेव चरमां सीमां यातेति कस्याविदितं भवेत्। भवतु नामावश्यकी शब्दैकप्रमाणपरता श्रुत्यादिविहितेषु पारलौकिकेष्वदृष्टेषु विषयेषु। परन्त्वनुभवगम्येषु प्रायोगिकपरीक्षणासहेषु लौकिकेषु विषयेषु तु सा सर्वथैवाक्षम्या।

वर्तमानकाले संस्कृतपठनपाठनपद्धतेरयमेको महान् दोषो यत्प्रथमं तु छात्रेषु कस्मिन्नपि विषये स्वाभाविकविशिष्टजिज्ञासाबुद्धेरनुदय एव। उदयेऽपि अभ्यस्यमानग्रन्थप्रमाणबलादेव सबलात्कारं तस्या उपशमः क्रियते। अभ्यस्यमानग्रन्थोक्ताः पदार्थास्तत्तद्ग्रन्थे यथा प्रतिपादितास्तथैव वस्तुतत्त्वज्ञाननिरपेक्षया ग्राह्यन्ते। व्याकरणे उदाहरणरूपेणान्यथा वा समागतानां शब्दानां केऽर्थाः, काव्यादिषूपवर्णितानां तत्तत्पदार्थानां वस्तुता लोके किं स्वरूपम्, पुराणेतिहासादिषु वर्णितानां पर्वतानां देशानां नद्यादीनां च वस्तुतः कुत्र स्थितिः कानि च तन्नामानि इदानीन्तने भारतेऽन्येषु वा देशेषु, ज्यौतिषे वा सविस्तरमुपवर्णितानां नक्षत्राणां वस्तुतः खगोले कुत्र कीदृशी स्थितिरित्येवंविधानां जिज्ञासानामनुदय एवाद्यत्वे संस्कृतज्ञेषु। उदयेऽपि कति नाम ताः समाधातुं प्रयत्नपरा दृश्यन्ते। दर्शनशास्त्रेषु अंशतोऽनूदितान् दर्शनान्तरपदार्थान् यथाकथंचित्पठित्वैव सन्तुष्टा नहि चेष्टन्ते केऽपि प्रायेण वस्तुतस्तत्तद्दर्शनान्तरपदार्थैस्तान् संवादयितुम्।

सैषातिमात्रं शब्दप्रमाणपरता अस्थाने प्रयुक्ता नूनं देववाण्या अवनतावेकतमं मुख्यं कारणम्। एषैवास्माकं विचारसंकीर्णताया नूतनविज्ञानानां संग्रहेऽनुदारताया अपि मुख्यं कारणम्। "नीचा-

दष्युत्तमां विद्याम्" इति वचने सत्यपि, भारतीयज्यौतिषे यवनाचार्याणां, प्रासादनिर्माणविद्यायां मयासुरादीनां प्रभावे स्पष्टेऽपि एषास्माकमनुदारता न हि सर्वथा श्लाघनीया। उपरिनिर्दिष्टप्रवृत्तिवशादेव संस्कृतज्ञा अस्मिन्समुन्नतिमुखे काले असामयिका गण्यन्ते।

प्रायेण उपरिनिर्दिष्टकारणव्रातवशादेव शनैः शनैश्चिरायावनतिमुखी देववाणी सांप्रतिकीं खेदावहां दशां वहति। एतन्मूलक एव देववाण्याः स्वाभ्युदयकाले विनिर्मितेषु प्राचीनग्रन्थेषु नूतनग्रन्थेषु च महान् प्रभेदः। केन खलु विदुषा न स्वीक्रियेत प्रायेण प्रत्येकस्मिन् साहित्यविभागे प्राचीननवीनग्रन्थयोर्भेदः। अयमेव खलु प्राचीनाचार्यग्रन्थेषु नवीनग्रन्थेषु च महान् भेदो यत्प्राचीनाचार्यास्तु लोकप्रवृत्तिं लोकप्रगतिं वस्तुतत्त्वं चावगत्य प्रजाकल्याणकामनयैव प्रेरिताः स्वग्रन्थान् प्रणयन्ति स्म। महाभाष्यादिषु पदे पदे लोकव्यवहारचर्चा, चरकादिषु प्रयोगपूर्वकं वस्तुतत्त्वपरीक्षणाय प्रोद्बोधनम्, भूतदयामुद्दिश्यैव ग्रन्थप्रथने प्रवृत्तिश्चात्र स्पष्टं प्रमाणम्। तथा च वात्स्यायनभाष्ये "किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम्? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति। आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते।" (न्यायभाष्ये २।१।६८) इति। नूतनग्रन्थकारेषु तु पुनः प्रायेण तद्विपरीतैव प्रवृत्तिः। आप्तलक्षणस्य वस्तुतत्त्वानुभवमूलकत्वमुपेक्ष्य प्राधान्येन शब्दप्रमाणतत्परत्वम्, वास्तविकीं प्रजाहितप्रवृत्तिमनादृत्य अहमहमिकाभावेन

अज्ञानां विवेकरहितानां लक्ष्मीपतीनां राजादीनां परितोषपूर्वकं वाग्वितण्डया वा निःसारशब्दावल्या वा स्वविपक्षानधःकृत्य स्वार्थसाधनमित्येव प्रायेण नूतनग्रन्थप्रणयनपरिपाट्या रहस्यं वृत्तञ्च।

तान्येतानि देववाण्याः संस्कृतज्ञानां चावनतेः संक्षेपेणास्मन्मतेन कतिचित् कारणानि। देववाण्याः संस्कृतज्ञानां च तीव्रः समुन्नत्यभिलाष एव नः प्रेरयति अत्र विषय आत्मपरीक्षणाय। आत्मपरिक्षणं हि नाम मिथ्याभिनिवेशरहितेन निश्छद्मना च मनसा विहितं समुन्नतेः प्रथमं साधनमिति समामनन्ति सन्तः।

अस्माकं कर्तव्यम्

परं प्रसन्नताया विषयो यत्पुनरपि देववाण्यास्तद्द्वारा च भारतीयसंस्कृतेरभ्युत्थानाय सप्रयत्ना वयम्। उदयाचलमारूढो भगवान् ज्ञानभास्वान् भुवनमाभासयितुं प्रवृत्तः। अविद्यातमिस्रापगमे सर्वेऽपि मोहनिद्रामुन्मुच्य स्वसमुन्नत्यै चेष्टापरा इतस्ततो दृश्यन्ते। एषा संसदपि तस्या एव प्रत्यक्षं प्रमाणम्। प्रतिवर्षं परःसहस्राणां छात्राणां संस्कृतपरीक्षासु प्रवेशः, परःशतानां पाठशालानां च यत्र तत्र स्थापनम् —सर्वमेतदाशावहम्। संस्कृतच्छात्रेषु तु एतादृशो नूतन एव जागरः परमसन्तोषावहः।

वस्तुतो न हि कथञ्चिदप्यस्माकं निराशाया अवसरः। अद्यत्वेऽपि संस्कृतच्छात्रेषु संस्कृतविद्वत्सु चान्यत्राश्रुतचरा नैके विशिष्टा गुणा दृश्यन्ते। तपस्या, कष्टसहिष्णुता, गुरुशिष्यभावः, "अस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्य-

करश्च गुणः। वेदमन्त्रेषु यत्र तत्रापि दृश्यते आशावादिता दैन्य-राहित्यं चैव श्रेष्ठ आदर्शः प्रतीयते। अस्माकमधःपतनावस्थाकाले दास्यकाले च निर्मिताद् 'असारः संसारः, सर्वथैव हेयः, कारागार-सदृशो बन्धस्थानम्, जीवनं दुःखमयम्'

अभ्रमध्ये च पश्यन्ति चञ्चलां विद्युतां गतिम्।
क्षणं दृष्ट्वा च नश्यन्ति तथा संसारिणो जनाः॥
यथा हि कूपमध्ये च घटमाला भ्रमन्ति च।
गमागमौ हि पश्यामि तद्वत्संसारिणो जनाः॥
जले च बुद्बुदो यद्वत्तद्वत्संसारिणो जनाः!

इत्यादिनिराशाजनकभावपोषकसिद्धान्तैर्व्याप्तात्संस्कृतसाहित्याद्विपरीतमेव नो वैदिकं साहित्यम्। तत्र हि

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्य्यमुच्चरन्तम्।
(ऋ० ६।५२।५)

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्नं सहस्रसातमम्।
इन्द्र ता रथिनीरिषः॥ (ऋ० १।९।८)
इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि।
जयेम सं युधि स्पृधः॥ (ऋ० १।८।३)
अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्।
(यजु० ३६।२४)
भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि (ऋ० १०।३७।६)
पश्येम शरदः शतम्। जीवेम शरदः शतम्।
बुध्येम शरदः शतम्। रोहेम शरदः शतम्।

पुष्येम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् ।
भूषेम शरदः शतम् । भूयसीः शरदः शतात् ॥
(अथर्व० १९।६७।१-८)

इत्यादिरूपाभिः प्रार्थनाभिराशावादितैव जातिदृष्ट्या व्यक्तिदृष्ट्या च जीवनस्य मुख्य आदर्शः, अभ्युदयस्य निःश्रेयसस्य च प्रथमं कारणमिति स्पष्टं प्रतीयते । एतद्दृष्ट्या हि जगदेतत्सुन्दरोपवनसदृशं विधात्रा करुणापरवशेनास्माकमभ्युदयाय ईश्वरप्रदत्तशक्तीनां च पूर्णरूपेण परिपुष्ट्यै परिपुष्टिक्रमेण चामृतत्वपदप्राप्त्यै एव सृष्टम्, अत एव च न सर्वथा हेयत्वेन विभावनीयम् ।

वयं हि भारतीयाः

ते सम्मता जनपदेषु धनानि तेषां
तेषां यशांसि न च सीदति धर्मवर्गः ।
धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा
येषां सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥
दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।
दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या
सर्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता ॥

इत्येवं सततं स्तूयामानाया भगवत्या महाशक्त्याः समुपासकाः 'तुष्टिरस्तु, पुष्टिरस्तु' इत्येवमहर्निशं प्रार्थयमानाश्च कथमिव निराशाया दैन्यभावस्य च पात्रं भवितुमर्हामः ।

ततश्च धृत्युत्साहसमन्वितैः, 'स्वदेशभविष्यस्य वयमेव निर्मातारः' इत्येवं दृढं विश्वसद्भिः, लोकप्रगतिमवगच्छद्भिः, किञ्चित्कालादेव नानादेशैर्या अभूतपूर्वा समुन्नतिरासादिता तां पश्यद्भिः, 'वयमपि भारतीयमहापुरुषसन्ताना भारतीयसंस्कृत्यभिमानिनो भारतस्य भूयोऽभ्युत्थानं करिष्यामः, भारतीयजनताया निरभिमानबुद्ध्या सेवां कृत्वा तस्यां परस्परं स्नेहभावं च वर्धयन्तो वास्तविकं पुरोयायिपदमवाप्स्यामः' इति दृढं निश्चित्य सर्वाभ्युदयनिःश्रेयसाधनभूताया देववाण्याः समुन्नत्यै समुत्थातव्यमस्माभिः।

प्रार्थना च विधेया,

ओं सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते॥
समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥

॥ इति शम्॥

ब्रह्म वर्म ममान्तरम्
(अथर्व० १।१९।४)

वेदा अभिनवभारतं च[1]

मान्या विद्वद्वर्याः प्रियब्रह्मचारिणश्च,

नूनमभूतपूर्वोऽयं समयः संसारस्येतिहासे। अदृष्टचरमहायुद्ध-कालरात्रिसंत्रस्तमखिलं जगद् भूयः शान्तिप्रभातमुपस्थितप्रायमभिमन्यमानं नूतननूतनाभिराशाभिः साश्वासमुच्छ्वसदिव प्रतीयते। "जिव्री युवाना पितराकृणोतन" (ऋ० १।११०।८) इत्यनुसारं जराजीर्णस्य भारतवर्षस्यापि कायकल्पेनाभिनवीकरणस्य चिराय सोत्कण्ठमुदीक्षितः कालः समासन्न इव। तदस्मिन्नभिनवे भारते भारतीयसंस्कृतेः प्रधानस्रोतसां वेदानां केन स्थानेन केन चोपयोगेना भवितव्यमित्येवाद्य प्राधान्येन वैदिकसाहित्यसमुद्धारार्थं संस्थापितस्यास्य विश्वविद्यालयस्य सरस्वतीसम्मेलनस्यावसरे किञ्चिद्विचार्यते।

कस्याप्यर्थस्योपादेयता तदुपयोगितामपेक्षते। उपयोगित चोपादातुरादर्शानुगामिनीरावश्यकता अनुसरति। एतन्न्यायानुसारमभिनवभारतस्यादर्शानामावश्यकतानां चानुकूल्येनैव वेदानामुपयोगितायाः स्थितेश्च स्वरूपविनिर्णयः कर्तुं शक्यत इति तां विधामाश्रित्यैव प्रकृतो विषयोऽद्य प्रपञ्चयिष्यते।

१—३१।३।१९४५ ईस्वीतिथौ गुरुकुलकांगड़ी-विश्वविद्यालयीय ४३ तममहोत्सवस्य सरस्वतीसम्मेलनाधिवेशने सभाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम्।

वेदानां स्थितेः सिंहावलोकनम्

तत्रादौ वेदानामद्य यावत्स्थितेः किञ्चित्सिंहावलोकनमपेक्षितम्। तच्च क्रमिककालभेदेन प्रदर्श्यते।

प्रथमः कालः

प्रथमं तावदायाति साक्षात्कृतधर्मणामृषीणां कालः। अस्मिन् हि काले वेदप्राणानां तेषां जीवनचर्यातो नितरामभिन्नैव वेदानां स्थितिरासीत्। अयातयामानि वै तदा छन्दांसि बभूवुः। अग्निवाय्वादित्यादिदेवानां यदपि दार्ष्टिविषयिकं कर्म, यच्चापि मनुष्यस्याध्यात्मिकं वृत्तं तदेव वेदानां प्रत्यक्षरूपत्वेन व्याख्यारूपत्वेन वा मन्यते स्म। किं बहुना, "वेदा जीवनं, जीवनं च वेदाः" इत्येव तेषाममायिनामृषीणां साक्षात्कृतधर्मतायाः स्वरूपमासीदिति प्रतीयते। अयमेवार्थः "अग्निवायुरविभ्यस्तु[1] त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्॥" इत्यादिवचसां संगच्छते।

१—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानः। वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः। सूर्यो द्युस्थानः। तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति। अपि वा कर्मपृथक्त्वात्।" (नि० ७।५) इति नैरुक्तसिद्धान्तविषया सर्वासामपि वैदिकमन्त्रैः स्तूयमानानां देवतानामग्न्यादित्रय एवान्तर्भावोऽवगन्तव्यः। शतपथब्राह्मणम् (११।५।८।१-३) अप्यत्रानुसंधेयम्।

द्वितीयः कालः

ते पुनः साक्षात्कृतधर्माण ऋषयोऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः। चिराय खल्वेषोपदेशपरम्परा प्रववृते एतन्मूलकमेव वेदानां श्रुतिरित्यपि नामान्तरम्। तस्या मन्त्रोपदेश-परम्पराया निर्वाहकेषु ये सत्त्वसंपन्नाः प्रज्ञावैशारद्यविशिष्टा यथानियमं वेदाभ्यासनिरता आसंस्तेऽर्थानुसन्धानपूर्वकमेव मन्त्रान् याज्ञिके कर्मकलापे प्रयुञ्जाना अथवा मन्त्रार्थाननुसृत्यैव श्रौतकर्माणि तन्वानाः[१] साक्षात्कृतधर्मताया आदर्शस्यैव यथासंभवं संरक्षणार्थ-मयतन्त।

अस्मिन् हि काले मन्त्रार्थानाश्रित्य गौणरूपेणैव कर्मकाण्डस्य प्रवृत्तिरासीत्। तदानुकूल्येनैव च तस्मिन् क्रियमाणे कर्मकाण्डस्य साफल्यममन्यत। अत एव "एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग् यजुर्वाभिवदति" (नि० १।१६), "अन्धेवा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्" (ऋ० १०।७१।५), "सर्वा विशः कल्पन्ते, कल्पते यज्ञोऽपि, तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् होता भवति" (ऐ० ब्रा० १।९), "वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते" (मननं मनो ज्ञानमर्थावबोध इत्यभिप्रायः। ऐ० ब्रा० ५।३३)

---

१ "तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि।" (मुण्डकोपनिषद् १।२।१) इत्युपनिषदप्येतमेवार्थं ब्रवीति। (त्रेतायां त्रयीसंयोगभूतायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामिति तट्टीका)

इत्यादिश्रुतिषु अर्थज्ञानपूर्वकमेव मन्त्राणां कर्मसूपयोगः श्रेयसे कल्पत इत्ययमेवार्थः सुबहुशः प्रतिपाद्यते।

किञ्च, गौणत्वेन प्रवृत्तस्यापि कर्मकाण्डस्यास्मिन् काले सार्थक्यं वैदिकोदात्तभावनानां निर्वाहकत्वेन तद्द्वारा जनताया राष्ट्रस्य च समुन्नतेः साधनत्वेनैव मन्यते स्म। 'न वा अरे कर्मकाण्डस्य कामाय कर्मकाण्डं प्रियं भवति, जनताया राष्ट्रस्य तु कामाय कर्मकाण्डं प्रियं भवति' इतीव तात्कालिकः सिद्धान्त आसीत्।

तात्कालिकीनामुदात्तभावनानामुदाहरणानि कर्मकाण्डविधायकेषु ब्राह्मणादिग्रन्थेष्वेव प्रायेणोपलभ्यन्ते। तद्यथा—

"ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्यद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति" (ऐ० ब्रा० ३।४८)। स्वीयवर्तमानावस्थायामसन्तुष्टो यः समुत्कृष्टतरावस्थाया अवाप्तये यतते तस्यैव देवाः सहाया भवन्तीति भावः।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित ! शुश्रुम।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा॥ चरैवेति। (ऐ० ब्रा० ७।१५)

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्॥ चरैवेति। (ऐ० ब्रा० ७।१५)

"भद्रादभि श्रेयः प्रेहि" (ऐ० ब्रा० १।१३)
मङ्गलादुत्कृष्टतरं कल्याणमाप्नुहीत्यर्थः।

"तस्मादाहुर्न सायमतिथिरपरुध्य इति" (ऐ० ब्रा० ५।३०)। अपरुध्यो निराकरणीयः।

"राष्ट्राणि वै विशः" (ऐ० ब्रा० ८।२६)। जनताया उन्नत्य-वनत्यनुगामिन्यौ वै राष्ट्रस्योन्नत्यवनती भवत इत्यर्थः।

"ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रिते" (ऐ० ब्रा० ३।११)। संश्रिते परस्पराश्रिते इत्यर्थः।

"ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितम्। क्षत्रे ब्रह्म" (ऐ० ब्रा० ८।२)

तृतीयः कालः

परं कालान्तरेण "अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम्" इत्युक्त्यनुरूपं सर्वमेव पूर्वोक्तं विपर्यस्तम्। तथा च, मन्त्रोपदेश-परम्परानिर्वाहका एव क्रमशः "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति" इत्यनुसारमालस्यादिदोषोपहताः प्रज्ञामान्द्यहेतोर्मन्त्रार्थज्ञानाय ग्लायन्तः, स्थाणव इव केवलं भारहाराः सन्तः, "अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्" (ऋ० १०।७१।५) इत्येवं मायिनो हठान्निगदवादिनो याज्ञिकत्वाभिमानिनः संवृत्ताः। "आनर्थका हि मन्त्राः" (निरुक्ते १।१५), "मन्त्राश्च कर्मकरणाः" (आश्व० श्रौ० सू० १।१।२१) इति वै तेषां सनिर्बन्धमाघोषितः सिद्धान्तः।

"यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्", 'अर्थज्ञानं विना हि प्रयुक्ता मन्त्ररूपा वागसुर्येत्यभिधीयते नैव च सा स्वाभीष्टानर्थान् दुग्धे' इत्येवं शतशः स्पष्टमर्थज्ञानमहिम्नः प्रतिपादकेषु प्रमाणेषु विद्यमानेष्वपि मन्त्रानर्थ-क्यप्रतिपादनपर एष सिद्धान्तो नूनं लोकप्रतारणार्थं स्वार्थसाधनतत्परैः स्वकीयाज्ञानप्रच्छादनबुद्ध्यैव प्रवर्त्तित आसीदिति प्रतीयते। अर्थ-ज्ञाननिरपेक्षो हि अज्ञो लोकः सुखं शब्दप्रमाणजालैर्निगडयितुं

शक्यते। मन्त्रार्थानभिज्ञा ऋत्विजस्तस्करा इव यजमानस्य वित्तमादाय द्रवन्ति तं च पापगर्ते प्रक्षिपन्तीति सार्वजनीनः सार्वभौमश्च सिद्धान्तः श्रुतावेवासकृत्स्पष्टं प्रतिपादितो विद्यते। तथा चैतरेयिणां श्रुतिः—

"यथा ह वा इदं निषादा वा सेळगा वा पापकृतो वा वित्तवन्तं पुरुषमरण्ये गृहीत्वा कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्त्येवमेव त ऋत्विजो यजमानं कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्ति यमनेवंविदो याजयन्ति"
(ऐ० ब्रा० ८।११)।

सेळगाश्चौराः। कर्तमन्वस्य गर्ते प्रक्षिप्येत्यर्थः।

किञ्चावर्ज्यानृत्विजः, ऋत्विजां कर्तव्यं च प्रतिपादयन्ती सैव श्रुतिराह—

"त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तम्। तद्धैतदेव जग्धं यदाशंसमानमार्त्विज्यं कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति। तद्ध तत्पराङेव यथा जग्धम्। न हैव तद्यजमानं भुनक्ति। अथ हैतदेव गीर्णं यद्भिभ्यदार्त्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति। तद्ध तत् पराङेव यथा गीर्णम्। न हैव तद्यजमानं भुनक्ति। अथ हैतदेव वान्तं यदभिशस्यमानमार्त्विज्यं कारयते। यथा ह वा इदं वान्तान्मनुष्या बीभत्सन्त एवं तस्माद्देवाः। तद्ध तत्पराङेव यथा वान्तम्। न हैव तद्यजमानं भुनक्ति। स एतेषां त्रयाणामाशां नेयात्।" (ऐ० ब्रा० ३।४६)

पराङ् निकृष्टम्। यज्ञवेशसं यज्ञविघातम्। अभिशस्यमानः-योऽन्यथाचारेण सर्वैर्निन्द्यते।

नूनमेषा श्रुतिः सदसद्विवेकपराङ्मुखान् धनार्जनलम्पटान्पर-वञ्चकानृत्विज एवाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता।

अस्मिन् हि काले कर्मसु प्रयुक्तमन्त्राणामर्थज्ञानस्योपेक्षया शुष्क-कर्मकाण्डस्यैव प्राधान्यं तत्र प्रयुज्यमानमन्त्राणां च गौणत्वं सप्रयत्नमास्थापितं निगदवादिभिर्वेदजडैर्याज्ञिकंमन्यैः। निगदमात्रेण वेदमधीत्य त्वरिता वक्तार[1] एते सनियमं वेदाभ्यासप्रवृत्तेरप्युच्छेदकराः संजाताः। "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः" इत्यन्धपरम्परान्याया-नुरूपमज्ञानगर्ते पतितार्यजनताऽपि शनैः शनैर्वैदिकसंस्कृतेस्तदुदात्त-भावनाभ्यश्च सुदूरमुत्सारिता। अस्मिन्नेव काले नीरसं शुष्कं वैदिकं कर्मकाण्डमवैदिकेन कर्मकाण्डेन समाक्रान्तं प्रायेण जनतायाः प्रतारणफलकमेव संजातम्। 'मन्त्राः कर्मकरणाः', 'मन्त्रा यज्ञार्थ-मभिप्रवृत्ताः' इति सिद्धान्तमादाय स्वाभिधेयार्थनिरपेक्षया प्रक्षिप्त-बाह्यकर्मकाण्डेऽपि शन्यादिग्रहशान्त्यादिरूपे वैदिकमन्त्राः प्रायुज्यन्त। एवं चान्यदेशेष्विव भारतवर्षेऽपि अज्ञानोपबृंहिता परप्रतारणोन्मुखी प्रवृत्तिरेव शुष्ककर्मकाण्डस्यानन्तराशेः प्रसवभूमिः।

तदेतदन्धकारयुगं वैदिकेतिहासपरम्परायाम्। प्रथमं त्वत्र काले वेदमन्त्राणामर्थज्ञानप्रवृत्तिरेव प्रायेण विनष्टा। मीमांसादिविषयेषु वेदचर्चाप्रसङ्गे प्रायेण ब्राह्मणवचनानामेवोद्धरणमेतदेव द्योतयति। वैदिकसंहिताभाष्येषु मन्त्राणां व्याख्यायां कृतायामपि 'मन्त्राः

---

१ तथा च पातञ्जलं महाभाष्यम्—"वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति।" (पस्पशाह्निके)।

कर्मकरणाः' इति पक्षमाश्रित्य कृतापि सा कर्मकाण्डापेक्षया मन्त्राणां गौणत्वमेव ख्यापयति। वेदमन्त्राणां महत्त्वं न तेषां तत्तत्कर्मणि विनियोगमूलकम्, किन्तु वस्तुतः स्वप्रतिपादितार्थोत्कर्षमूलकमेव। अत एव च तेषां कर्मसु विनियोगः। अत एव च वस्तुतस्तत्तत्कर्मणः सार्थक्यमित्येष तात्त्विकः सिद्धान्तस्तु समूलमुपेक्षित एव प्रायेण वेदभाष्यकारैः।

वस्तुतः स्वहिताहितमनवेक्षमाणैरेतैर्याज्ञिकंमन्यैर्वेदाभ्यासः स्वयमेव न त्यक्तः, किन्त्वन्यैरपि स परित्याजितः। एतस्यैवायं दुष्परिणामो यद्वैदिके पथि खिलीभूते, वैदिकोदात्तभावनासु च विनष्टप्रायासु, परितो विजृम्भमाणा अनार्यभावना आर्यजातेर्जीवनस्रोतांस्यपवारयन्त्यो देशप्रगतेर्मार्गेषु चिराय कण्टकीभूताः संतिष्ठन्ते।

अस्माकं कर्तव्यम्

आर्यजातेः सैषा दुरवस्था एताश्चानार्यभावनाः पुनरपि वैदिकोदात्तभावनानां जनतायां प्रचारणेनैव समूलमुन्मूलीकर्तुं शक्यन्ते। तच्चैतद्वेदानां स्वाध्यायप्रवृत्तेर्जनतायां प्रबोधनेन, सततमप्रबुद्धानास्कन्दितुमुद्युक्तायाः प्रायेण नैतिकभावनाभङ्गरसिकाया अतिमात्रं प्रवृद्धाया निरर्थकशुष्ककर्मकाण्डपिशाचिकाया अवखण्डनेन, पुनरपि कर्मकलापराशेर्जनताप्रतारणमूलकस्वरूपमपनुद्य पूर्वकाल इव वैदिकोदात्तभावनानां पोषकरूपत्वापादनेन, 'कर्मकाण्डं तत्सहकारिण ऋत्विगादयश्च जनताहितसंपादनार्थं न तु जनता तदर्थम्' इति बुद्धेः सर्वत्रोद्भावनेन चैव संभवति।

नूतनजीवनप्रदोपदेशगभीरैर्वेदमन्त्रैर्होमादिकरणे न तेषां वास्तविकी उपयोगिता, किन्तु निरन्तरममूढेन सोत्साहेन सश्रद्धेन च चेतसा तदर्थमनन एव। वेदविषय एतादृशविचाराणां प्रचार एव चिराय निरर्थककर्मकलापपाशैर्निगडितां भारतीयार्यजनतां धार्मिकदृष्ट्या नैतिकदृष्ट्या च समुन्नतिपथं नेतुं प्रभवति।

वैदिकोदात्तभावनानां निदर्शनानि

वैदिकोदात्तभावनाविषयमवलम्ब्यातिप्रपञ्चनस्य नायमवसरः। स्वतन्त्रतयैव प्रतिपादनीयोऽयं विषयः। तथापि चिरायावनतिगर्ते पतिताया विशीर्णसर्वगात्राया निराशापाशेन निगडिताया अन्याभिश्चानार्यजुष्टाभिरस्वर्ग्याभिर्भावनाभिरभिभूताया भारतीयजनतायाः समुद्धारार्थं वैदिकोदात्तभावना एव प्रथम उपाय इति कैश्चिदेव निदर्शनैरत्र प्रदर्श्यते। तथा हि—

समष्टिभावना

कस्याविदितं यद्भारतीयजनतायां साङ्घिकशक्त्यै कुठारीभूता चिराय रूढमूला वैयक्तिकभावना। धार्मिकक्षेत्रे राजनीतिक्षेत्रे सामाजिकजीवने वा सर्वत्रापि दृष्टदुष्टप्रभावा सा तस्या मूलानि कृन्तति। तस्या उच्छेदनार्थं समष्टिभावनया राष्ट्रभावनया चोतप्रोताः "संगच्छध्वं संवदध्वम्...", "समानो मन्त्रः...", "आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर...", एतादृश्यो वैदिकभावना एव जनतामनःसु प्रविष्टाः सुतरां प्रतीकारः। "धियो यो नः प्रचोदयात्", "यद्भद्रं तन्न आ सुव", "अग्ने

नय सुपथा राये अस्मान्" इत्येवं प्रायेण निरपवादं बहुवचनेन युक्ताः प्रार्थनाः समष्टिभावनाया एव वेदेषु स्वाभाविकत्वमाख्यापयन्ति ।

कल्याणभावना

एवमेव सुखावाप्तिदुःखहानिभावने एवाश्रित्य प्रचलितस्य हिन्दुधर्मस्य साक्षादसाक्षाद्वा दुष्प्रभावोऽस्माकं वैयक्तिकजीवने सामाजिकजीवने कस्याविदितो भवेत् । ऐन्द्रियकता, लोकायतता, स्वकर्तव्यपराङ्मुखता, तत्तत्फलकामनया विभिन्नदेवापदेवानामुपासना, मिथ्यासंन्यासः—सर्वमेतत्तद्दुष्प्रभावमूलकमेव । एतस्या अनास्थायाः प्रतीकारो वैदिक्या भद्रभावनयैव कर्तुं सुशकः । "भद्रं कर्णेभिः...", "यद्भद्रं तन्न आ सुव", "भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि" इत्येवं शतशः स्पष्टमाम्नाता भद्रभावनैव श्रेयःशब्दवाच्या सुखदुःखभावने अतीत्य अथवा सुखदुःखे समे कृत्वा प्राणपणेनापि मनुष्यं स्वकर्तव्यपालनपरायणं विधातुं क्षमते । सैषा भद्रभावना यद्वा कल्याणभावनैव वस्तुतोऽमृतत्वभावना । एषैव निःश्रेयसभावना ।

आशाया भावना

चिरान्नानाविधसंतापैः परिपीडिताया आर्यजातेर्नैराश्यभावना स्वभाव इव जीवनस्य प्रायः प्रतिक्षेत्रे लब्धपदा दृश्यते । 'असारः संसारः, सर्वथैव हेयः, कारागारसदृशो बन्धस्थानम्, जीवनं दुःखमयं क्षणभङ्गुरं च ।'

अभ्रमध्ये च पश्यन्ति चञ्चलां विद्युतां गतिम् ।
क्षणं दृष्ट्वा च नश्यन्ति तथा संसारिणो जनाः ॥

इत्यादिभिर्हृदुल्लासहरैः सिद्धान्तैर्व्याप्तमेवास्मदीयमावरकालिकं धार्मिकमपि वाङ्मयम्। अस्माकं विद्वत्सु साधुसमाजे च दृश्यमानं वैराग्यमपि प्रायेण नैराश्यस्यैवापरं नाम। एतत्प्रभावेणैवास्माकं क्षमादयासन्तोषप्रभृतयोऽप्युदात्तगुणा दैन्यभयालस्यादिरूपेण विकृतिमापादिता इव दृश्यन्ते। तदेतस्या नैराश्यभावनायाः प्रतीकारः "विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम्" (ऋ० ६।५२।५), "इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि। जयेम सं युधि स्पृधः॥" (ऋ० १।८।३), "मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम" (ऋ० १०।१२८।१) "अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्" (यजुः ३६।२४), "रोहेम शरदः शतम्। पुष्येम शरदः शतम्। भवेम शरदः शतम्। भूषेम शरदः शतम्। भूयसीः शरदः शतात्॥" (अथर्व० १९।६७।४-८) इत्यादिभिराशाभावभरिताभिर्भावनाभिरेव सुतरां कर्तुं पार्यते।

तदेतत्सर्वं वैदिकसाहित्यस्य विशेषतश्च वेदानामध्ययनाध्यापनप्रवृत्तेः श्रवणश्रावणप्रवृत्तेश्च प्रोद्बोधनेन, वैदिकोदात्तभावनानां चाबालवृद्धमापामरप्राज्ञं च, न केवलं निरर्थकप्रायेणोपदेशेन, किन्तु कर्मणाचारेण निदर्शनेन च हृदयंगमतापादनेनैव साधयितुं शक्यते।

परं हन्त! वेदनामकीर्तनमारटन्तोऽपि, वेदानामध्ययनमध्यापनं श्रवणं श्रावणं च परमो धर्म इत्येवमनवरतमितस्ततो घोषयन्तोपि, मन्त्रार्थावबोधस्तु दूरत एवास्ताम्—मन्त्राणां शुद्धोच्चारणेऽपि पङ्के गाव इवाद्यापि सीदन्तो वय पूर्वोक्तेभ्यो निगदपाठिभ्योऽप्यपकृष्टां

पद्वीं भजामहे। तदनुकरणशीलाश्च वयं जनताप्रतारणोन्मुखा भारतीयेतिहासे चिराय दृष्टदुष्टप्रभावस्यापि अतिमात्रं प्रवृद्धस्य कर्मकाण्डस्य प्रचारणेन अर्थज्ञानमनपेक्ष्यैव मन्त्रजातैरग्नौ धनराशीन् भस्मसात्कुर्वन्तो नात्मग्लानिमनुभवामः। विस्मरामश्च यदभिनवे भारते वेदानामुपयोगिताया हृदयंगमता नैवमापादयितुं शक्यते। समयोऽयं यद्द्याप्यत्र विषये सावहितैर्भाव्यमस्माभिः। ततश्च ये वेदेषु श्रद्धालवस्तेषामेतत्कर्तव्यं यत्तैरभिनवभारतस्यावश्यकता आदर्शांश्चाकलय्य इतिहासतोऽपि च शिक्षामङ्गीकृत्य वृद्धाया मातृभूमेरभिनवीकरणे दृढाध्यवसायैरुदात्तवैदिकभावनानामापूरित-दिगन्तर उच्चैर्घोष उपस्थापयितव्यः। प्रार्थना च विधेया—

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

॥ इति शम् ॥

सुभाषितसंग्रहः

—:०:—

सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः ।
स तु प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ॥

कथमिह मनुष्यजन्मा
संप्रविशति सदसि विबुधगमितायाम् ।
येन न सुभाषितामृत-
माह्लादि निपीतमा तृप्तेः ॥

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥

१—सुभाषितपद्यावली

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम्।
कृत्वालोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

अङ्गणवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ २ ॥

भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य।
वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥ ३ ॥

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम्।
दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ ४ ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ५ ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ६ ॥

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ७ ॥

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ८ ॥

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ९ ॥

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ १० ॥

शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ ११ ॥

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥ १२ ॥

सम्पदा सुस्थिरंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ १३ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ १४ ॥

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥ १५ ॥

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद् बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥१६॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ १७ ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १८ ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १९ ॥

छायार्थं ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ॥
अजानता मया सैव पत्त्रैः शाखा वियोजिता ॥ २० ॥

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ २१ ॥

पतति व्यसने दैवाद्दारुणाद्दारुणात्मनि ।
संवर्मयति वज्रेण धैर्येण महतां मनः ॥ २२ ॥

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ २३ ॥

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥ २४ ॥

गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावो दुग्धविवर्जिताः ॥ २५ ॥

आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ।
आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥ २६ ॥

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।।
यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्गुवत् ॥ २७ ॥

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कौमारम् ।
सद्भ्यो न रोचते साऽसन्तस्तस्यै न रोचन्ते ॥ २८ ॥

नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम् ।
छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ २९ ॥
नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ ३० ॥
वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ३१ ॥
अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।
उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥ ३२ ॥
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ३३ ॥
गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।
वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥ ३४ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ३५ ॥
यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ॥ ३६ ॥
लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥ ३७ ॥
शरीरनिरपेक्षस्य दक्षस्य व्यवसायिनः ।
बुद्धिप्रारब्धकार्यस्य नास्ति किञ्चन दुष्करम् ॥ ३८ ॥

अतिदाक्षिण्ययुक्तानां शङ्कितानां पदे पदे ।
परापवादभीरूणां दूरतो यान्ति संपदः ॥ ३९ ॥
किन्नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य मनसा प्राज्ञः कुर्वीत वा न वा ॥ ४० ॥
उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ४१ ॥
अप्रगल्भस्य या विद्या कृपणस्य च यद्धनम् ।
यच्च बाहुबलं भीरोर्व्यर्थमेतत्त्रयं भुवि ॥ ४२ ॥
पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्बले ।
ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ४३ ॥
अवज्ञास्फुटितं प्रेम समीकर्तुं क ईश्वरः ।
संधिं न याति स्फुटितं लाक्षालेपेन मौक्तिकम् ॥ ४४ ॥
बहूनामल्पसाराणां समवायो दुरत्ययः ।
तृणैर्विधीयते रज्जुर्बध्यन्ते तेन दन्तिनः ॥ ४५ ॥
तदेवास्य परं मित्रं यत्र संक्रामति द्वयम् ।
दृष्टे सुखं च दुःखं च प्रतिच्छायेव दर्पणे ॥ ४६ ॥
इक्षोरग्रात् क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।
तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानाञ्च विपरीता ॥ ४७ ॥
आत्मायत्ते गुणग्रामे नैर्गुण्यं वचनीयता ।
दैवायत्तेषु वित्तेषु पुंसां का नाम वाच्यता ॥ ४८ ॥

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।
किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ ४९ ॥
यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च ।
अवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ ५० ॥
धनमस्तीति वाणिज्यं किञ्चिदस्तीति कर्षणम् ।
सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा नैव च नैव च ॥ ५१ ॥
व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैर्नरः स्वैरेव चेष्टितैः ।
अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः ॥ ५२ ॥
उत्क्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः ।
स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥ ५३ ॥
सकृत्कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ५४ ॥
सिद्धं वा यदि वाऽसिद्धं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।
प्रथमं सर्वजन्तूनां तत्प्राज्ञो वेत्ति नेतरः ॥ ५५ ॥
कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्माचिकीर्षता ॥ ५६ ॥
आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति सम्पदः ॥ ५७ ॥
दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो
गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।
अन्तर्गूढविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः
को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ ५८ ॥

अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः ॥ ५९ ॥

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणो विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ ६० ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ६१ ॥

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
 र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
 द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ ६२ ॥

विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ ६३ ॥

चलन्तु गिरयः कामं युगान्तपवनाहताः ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चितं मनः ॥ ६४ ॥

भो दारिद्र्य ! नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ ६५ ॥

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुषून्नता समेषु समा ।
उचितज्ञासि तुले ! किं तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥ ६६ ॥

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ।
शेषे धराभराक्रान्ते शेते नारायणः स्वयम् ॥ ६७ ॥

अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासैः स्वकीयैः
 परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः सुशान्ताः ।

निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालवालः

कलशसलिलसेकं नेहते किं रसालः ॥ ६८ ॥

इयमुन्नतसत्त्वशालिनां महतां कापि कठोरचित्तता ।

उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशङ्कया ॥ ६९ ॥

शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।

नीचो वदति न कुरुते, वदति न साधुः करोत्येव ॥ ७० ॥

यन्त्रे निवेश्य सुतरामपि पीड्यमान-

स्तृष्णागृहीतहृदयैः सहसे त्वमिक्षो !

यच्छन्नसं मधुरमेव नितान्तमेषि

मृत्युं ततस्त्वदपरः क इवात्र धन्यः ॥ ७१ ॥

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके

ख्यातिं प्रयाति न हि सर्वविदस्तु सर्वे ।

किं केतकी फलति किं पनसः सुपुष्पः

किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥ ७२ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजालिः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥ ७३ ॥

जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव

येषां प्रसादात्सुविचक्षणोऽहम् ।

यदा यदा मे विकृतिं लभन्ते

तदा तदा मां प्रतिबोधयन्ति ॥ ७४ ॥

यदि नामास्य देहस्य यदन्तस्तद् बहिर्भवेत् ।
दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥ ७५ ॥
दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।
दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ७६ ॥
उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥ ७७ ॥
अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥७८॥
वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ ७९ ॥
रविरपि न दहति तादृग्यादृक्संदहति वालुकानिकरः ।
अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥ ८० ॥
वस्तुनि चिराभिलषिते कथमपि दैवात्प्रसक्तसङ्घटने ।
प्राक्प्राप्तान्यपि बहुशो दुःखानि परं सुखानि जायन्ते ॥ ८१ ॥

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ८२ ॥

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ८३ ॥

दुष्प्राप्याणि च वस्तूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि च ।
पुरुषैः संशयारूढैरलसैर्न कदाचन ॥ ८४ ॥
दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ८५ ॥
प्राथमिकी घनवृष्टिः प्राप्ता शिखिनो निदाघतप्तस्य ।
आकस्मिकेन सा पुनरपनीता क्वापि पवनेन ॥ ८६ ॥
दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ८७ ॥
माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न संभाषते
भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।
अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुते संभाषणं वै सुहृत्
तस्माद् द्रव्यमुपार्जय शृणु सखे द्रव्येण सर्वे वशाः ॥८८॥
किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ ८९ ॥
गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलं क्वचित् ।
स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिण्यापि न गृह्यते ॥ ९० ॥
न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ९१ ॥
सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ९२ ॥
वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ९३ ॥

धनेषु जीवितव्येषु स्त्रीषु भोजनवृत्तिषु ।
अतृप्ता मानवाः सर्वे याता यास्यन्ति यान्ति च ॥ ९४ ॥
अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् ।
अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद् बहु ॥ ९५ ॥
आत्माधीनशरीराणां स्वपतां निद्रया स्वया ।
कदन्नमपि मर्त्यानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ९६ ॥
सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥ ९७ ॥
अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥ ९८ ॥
अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ९९ ॥
नाल्पीयसि निवध्नन्ति पदमुन्नतचेतसः ।
येषां भुवनलाभेऽपि निःसीमानो मनोरथाः ॥ १०० ॥
सम्पदो महतामेव महतामेव चापदः ।
वर्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागणः क्वचित् ॥ १०१ ॥
आपत्स्वेव हि महतां शक्तिरभिव्यज्यते न सम्पत्सु ।
अगुरोस्तथा न गन्धः प्रागस्ति यथाग्निपतितस्य ॥ १०२ ॥
उपचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नैकमुपदेशम् ।
यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०३ ॥

हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशो
वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः ।
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमस्
तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥१०४॥

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।
स्वप्नेऽप्येवंविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥ १०५ ॥

कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।
मूर्द्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ १०६ ॥
सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पण्डितमानिनः ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद् वृन्दमवसीदति ॥ १०७ ॥

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानो भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः
फलन्ति ॥ १०८ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ १०९ ॥

धृतिः क्षमा दया शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ११० ॥

जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्
कर्कशानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासान्न साध्यते ॥ १११ ॥

जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत चात्मनि ।
जानीयात्स्वयमात्मानं यतो लोको निरङ्कुशः ॥ ११२॥

गीतसूक्तिरतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।
प्रत्यक्षे तु कवौ लोकः सावज्ञः सुमहत्यपि ॥ ११३ ॥
प्रत्यक्षकविकाव्यं च रूपं च कुलयोषितः ।
गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद्यदि रोचते ॥ ११४ ॥
मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
तत्रैकः शुक्लतां यातो यशः पुण्यैरवाप्यते ॥ ११५ ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ११६ ॥
न कञ्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥ ११७ ॥
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११८ ॥

———

२—सुभाषितपद्यखण्डमाला

रघुवंशात्

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १ । १० ॥

न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ २ । ३४ ॥

क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ ३ । २९ ॥

यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ॥ ३ । ४८ ॥

पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ३ । ६२ ॥

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ४ । ८६ ॥

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ ५ । १६ ॥

उष्णत्वमग्न्यातपसम्प्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥५ । ५४ ॥

भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ६ । ३० ॥

रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ६ । ७९ ॥

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ८ । ४० ॥

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ८ । ४३ ॥

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ८ । ४६ ॥

धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ८ । ५१ ॥

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ९ । ७४ ॥

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ ११ । १ ॥

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥१४।३५॥

आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ १४ । ४३ ॥

कुमारसम्भवात्

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १ । १२ ॥

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ १ । ५९ ॥

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥३।२८॥

अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४।४३ ॥

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ । ५ ॥

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ५ । ३३ ॥

न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ५ । ४५ ॥

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ५ । ७५ ॥

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ ६ । २० ॥

मेघदूतात्

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ १ । ६ ॥

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १ । १० ॥

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ १ । २० ॥

आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ १ । ५३ ॥

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ २ । ४६ ॥

किरातार्जुनीयात्

...नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ १ । २ ॥
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ १ । ४ ॥
व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ॥१।३०॥
विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ॥ १ । ३७ ॥
परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥१ ।४१॥
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ २ । ५ ॥
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥ २ । १५ ॥
सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ॥ २ । ३० ॥
स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः ॥ ३ । ४८ ॥
न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ ४ । २० ॥
किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ ६ । १९ ॥
सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ ७ । २८ ॥
आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ९ । ६४ ॥
प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ९ । ७० ॥
उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः ॥ १० । ५१ ॥
विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ १३ । ६ ॥
प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥ १४ । २१ ॥
सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥१४।२२॥

शिशुपालवधात्

श्रेयसि केन तृप्यते ॥ १ । २९ ॥

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥१।३८॥

सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥ १ । ६७ ॥

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ २ । १२ ॥

महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ २ । १३ ॥

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २ । २३ ॥

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ॥ २ । २७ ॥

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ २ । ३८ ॥

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ २ । ४० ॥

मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ॥ २ । ४५ ॥

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ २ । ६२ ॥

सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ २ । ६५ ॥

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ॥ २ । ८० ॥

अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ २ । ९४ ॥

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ॥ २ । १०० ॥

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ ४ । १७ ॥

समय एव करोति बलाबलम् ॥ ६ । ४४ ॥

स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ७ । ३८ ॥

...अस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ९ । ५ ॥

जितरोषरया महाधियः सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ॥ १६ । २६ ॥

अथवाभिनिविष्टबुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ॥ १६ । ४३ ॥

नैषधात्

काय' निदानाद्धि गुणानधीते ॥ ३ । १७ ॥

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥३।९३॥

पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते...॥ ३।९४ ॥

तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ४ । ३ ॥

कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ५ । ६ ॥

आर्जव' हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ ५ । १०३ ॥

मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥ ९ । ८ ॥

चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥ ९ । ५६ ॥

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ११ । ५५ ॥

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ १४।९ ॥

प्रेत्यास्मि कीदृग्भवितेति चिन्ता
सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ १४ । ७४ ॥

अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ॥१५।४॥

कथासरित्सागरात्

अकाण्डपातोपनता न कं लक्ष्मीर्विमोहयेत् ।

अकालमेघवद्वित्तमकस्मादेति याति च ।

अचिन्त्यो बत दैवेनाप्यापातः सुखदुःखयोः ।

अन्तरापाति हि श्रेयः कार्यसम्पत्तिसूचकम् ।

अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनः ।

अश्नुते स हि कल्याणं व्यसने यो न मुह्यति ।
असारेऽस्मिन्भवे तावद्भावाः पर्यन्तनीरसाः ।
अहो अतीव भोगाशा कं नाम न विडम्बयेत् ।
अहो दैवाभिशप्तानां प्राप्तोऽप्यर्थः पलायते ।
आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि ।
आरब्धा ह्यसमाप्तैव किं धीरैस्त्यज्यते क्रिया ।
एकचित्ते द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति ।
कदर्याणां परे प्राणाः प्रायेण ह्यर्थसञ्चयाः ।
करुणार्द्रा हि सर्वस्य सन्तोऽकारणबान्धवाः ।
कष्टा हि कुटिलश्वश्रूपरतन्त्रवधूस्थितिः ।
कस्य नोच्छृङ्खलं बाल्यं गुरुशासनवर्जितम् ।
कामं व्यसनवृक्षस्य मूलं दुर्जनसङ्गतिः ।
को हि वित्तं रहस्यं वा स्त्रीषु शक्नोति गूहितुम् ।
जितक्रोधेन सर्वं हि जगदेतद्विजीयते ।
ज्ञानमार्गे ह्यहङ्कारः परिघो दुरतिक्रमः ।
त्यजन्त्युत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि न सत्पथम् ।
ददाति तीव्रसत्त्वानामिष्टमीश्वर एव हि ।
दुःखान्धा हि पतन्त्येव विपच्छ्वभ्रेषु कातराः ।
दैवमेव हि साहाय्यं कुरुते सत्त्वशालिनाम् ।
न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।
न स्वेच्छं व्यवहर्तव्यमात्मनो भूतिमिच्छता ।
पङ्को हि नभसि क्षिप्तः क्षेप्तुः पतति मूर्धनि ।

प्राणिनां हि निकृष्टापि जन्मभूमिः परा प्रिया।

प्राणेभ्योऽप्यर्थमात्रा हि कृपणस्य गरीयसी।

यो यद्वपति बीजं हि लभते सोऽपि तत्फलम्।

रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमर्हति।

वक्ति जन्मान्तरप्रीतिं मनः स्निह्यदकारणम्।

सत्त्वानुरूपं सर्वस्य धाता सर्वं प्रयच्छति।

सर्वश्चित्तप्रमाणेन सदसद्वाभिवाञ्छति।

हितोपदेशो मूर्खस्य कोपायैव न शान्तये।

पञ्चतन्त्रात्

इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते।

किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा।

कृषिः क्लिष्टा, विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति।

जठरं को न बिभर्ति केवलम्।

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते।

प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना।

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्।

पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहः।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः।

महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ।

तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ।

उपायेन हि यत्कुर्यात् तन्न शक्यं पराक्रमैः ।

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ।

कृपणानुसारि च धनम् ।

मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ।

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

मृदुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ।

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ।

यद्भविष्यो विनश्यति ।

अनिर्वेदः श्रियो मूलम् ।

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।

अत्यादरः शङ्कनीयः ।

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।

अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ।

अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

कालः सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ।

सतां साप्तपदं मैत्रम् ।

कोऽतिभारः समर्थानाम् ?

किं दूरं व्यवसायिनाम् ?

को विदेशः सुविद्यानाम् ?

कः परः प्रियवादिनाम् ?

हेतुरत्र भविष्यति ।

ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ।

यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ।

आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गभस्तयः ।

वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः ।

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ।

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम् ।

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ।

तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ।

कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।

बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।

भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते ।

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?

कं श्रीर्न दर्पयति ?

कं न निहन्ति मृत्युः ?

लुब्धस्य नश्यति यशः, पिशुनस्य मैत्री,

नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः,

विद्याफलं व्यसनिनः, कृपणस्य सौख्यम् ।

कण्टकेनैव कण्टकम् ।

अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणान् धनानि च ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।

यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ।

मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ।

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

हितोपदेशात्

यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीद्युतीः ।
न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बकः ।
ज्ञानं भारः क्रियां विना ।
न गणस्याग्रतो गच्छेत् ।
अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।
धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ?
कायः सन्निहितापायः ।
जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
काचः काचो मणिर्मणिः ।
अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ।
अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।
(स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।)
मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ।

चरकसंहितायाः

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

सुश्रुतसंहितायाः

एकशास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ।

३—सुभाषितगद्यावली

दशकुमारचरितात्

जलबुद्बुदसमाना विराजमाना संपत् तडिल्लतेव सहसैवोदेति, नश्यति च।

अवज्ञासोदर्यं दारिद्र्यम्।

आत्मानमात्मनानवसाद्यैवोद्धरन्ति सन्तः।

न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां लेखामतिक्रमितुम्।

सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्।

इह जगति हि न निरीहदेहिनं श्रियः संश्रयन्ते।

श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसांनिध्यानि।

दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति।

दैव्याः शक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिः।

—

हर्षचरितात्

निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र वृत्तिः।

अतिरोषणश्चक्षुष्मानप्यन्ध एव जनः।

कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या, ततो भ्रुकुटिः।

जनयन्ति च विस्मयमतिधीरधियामप्यदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति स्रष्टुः सृष्ट्यतिशयाः ।

सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या ।

न किंचिन्न कारयत्यसाधारणी स्वामिभक्तिः ।

न सन्त्येव ते येषां सतामपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः ।

स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च ।

धनोष्मणा म्लायत्यलं लतेव मनस्विता ।

भुजे वीर्यं निवसति न वाचि ।

संपत्कणिकामपि प्राप्य तुलेव लघुप्रकृतिरुन्नतिमायाति ।

सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केसरिणः ।

हरिणार्थमतिहपणः सिंहसंभारः ।

न च स्वप्नदृष्टनष्टेष्विव क्षणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः ।

स्थायिनि यशसि शरीरधीर्वीराणाम् ।

सज्जनमाधुर्याणामभूतदास्यो दश दिशः ।

उपयोगं तु न प्रीतिर्विचारयति ।

अतिद्रुतवाहिनी चानित्यतानदी ।

कादम्बर्याः

अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति सर्वप्राणिनां प्रवृत्तयः ।

सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि ।

अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः ।

जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि ।

नहि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि ।

धर्मपरायणानां सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति ।

आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि ।

सत्योऽयं लोकवादो यत्संपत्संपदं विपद्विपदमनुबध्नातीति ।

आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव ।

अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि ।

अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम् ।

सर्वथा न कञ्चन न स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः ।

अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् ।

सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम् ।

सुखमुपदिश्यते परस्य ।

नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः ।

बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः ।

प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि ।

दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः।

स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति।

बहुभाषिणो न श्रद्दधाति लोकः।

आजन्मक्रमाहितो बलवान् जननीस्नेहः।

केन कदावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः।

एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनम्।

मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन।

यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः, सैव वेला सर्वकार्येषु।

भृत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते।

अनतिक्रमणीया हि नियतिः।

लोकेऽपि च प्रायः कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि दृश्यन्ते।

अभिज्ञानशाकुन्तलात्

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति।

स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवति।

अतिस्नेहः पापाशङ्की।

अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम्।

न कदापि सत्पुरुषाः शोकपात्रात्मानो भवन्ति।

क उष्णोदकेन नवमल्लिकां सिञ्चति।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति।

ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः।

विक्रमोर्वशीयात्

अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः ।

नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् ।

छिन्नबन्धे मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यति ।

सर्वमप्यौदरिकाणामभ्यवहार एव पर्य्यवस्यति ।

लोप्त्रेण सूचितस्य कुम्भिलकस्य नास्ति वाचा प्रतिविधानम् ।

सर्वत्र खल्वात्मानुमानेन वर्तितुं युक्तम् ।

उत्तररामचरितात्

एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावाः येभ्यो बीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।

प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य, परं चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

साक्षात्कृतधर्म्माणो महर्षयस्तेषामृतम्भराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याहन्यन्त इत्यनभिशङ्कनीयानि ।

मृच्छकटिकात्

गुणः खल्वनुरागस्य कारणं न बलात्कारः ।

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

न चन्द्रादातपो भवति।

अहो धिग्वैषम्यं लोकव्यवहारस्य।

पुरुषभाग्यानामचिन्त्याः खलु व्यापाराः।

ईदृशो दासभावो यत्सत्यं कमपि न प्रत्याययति।

काव्यमीमांसायाः

प्रायः प्राणभृतां प्रेमाणमन्तरेण नान्यद् बन्धनमस्ति।

अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः। स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते।

यादृश (शा) कारश्चित्रकरस्तादृशाकारमस्य चित्रमिति प्रायोवादः।

पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति।

न च दृप्येत्। दर्पलवोऽपि सर्वसंस्कारानुच्छिनत्ति।

परैश्च परीक्षयेत्। यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्ठातेति प्रायोवादः।

अनियतकालाः प्रवृत्तयो विप्लवन्ते।

सम्यक्स्वापो वपुषः परमारोग्याय।

पुरुषरत्नानामेक एव राजोदन्वान् भाजनम्।

महात्मनां हि संवादिन्यो बुद्धय एकमेवार्थमुपस्थापयन्ति।

मतिदर्पणे कवीनां विश्वं प्रतिफलति।

कथं नु वयं दृश्यामह इति महात्मनामहंपूर्विकयैव शब्दार्थाः पुरो धावन्ति।

चरकसंहितायाः

ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकत्थितव्यम्। आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्ति अनेके।

कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः। शत्रुश्चाबुद्धिमताम्।

ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः।

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति।

हेतावीर्षुः, फले नेर्षुः।

नान्यदोषान् ब्रूयात्। नान्यरहस्यमागमयेत्।

नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्।

न नियमं भिन्द्यात्।

न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की।

न कार्यकालमतिपातयेत्।

न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेत्। नासिद्धौ दैन्यम्।

नापरीक्षितमभिनिविशेत्।

प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति।

न ह्यतः पापात्पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः।

पुरुषोऽयं लोकसम्मितः। यावन्तो हि मूर्त्तिमन्तो लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके।

सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा। व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता।

तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति। वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्त्तयति। वचनशक्तिमपि चाधत्ते। यशश्चाभिदीपयति।

पूर्वश्रुते च सन्देहवतः पुनः श्रवणात् श्रुतसंशयमपकर्षति। श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति। अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति।

पातञ्जलमहाभाष्यात्

सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते।

(हिन्दी —"पहाड़ खोदना और चूहे का पाना")

तद्यथा एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि असमर्थम्।

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा—आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः।

तद्यथा समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न। तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम्। स्वाभाविकमेतत्।

न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति।

नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते।

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते।

यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात्।

नष्टाश्वदग्धरथवत् सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा तवाश्वो नष्टो ममापि च रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति।

सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः।

श्वा कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाश्वो न गर्दभः।

पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति।

क्वास्ताः क्व निपतिताः।

अपि काकः श्येनायते।

अन्यत्पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे।

तद्यथा कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते। स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति।

पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय।

दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः।

न दोषाणां लक्षणमस्ति।

इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति।

नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति (= "कभी नाव गाड़ी पर, कभी गाड़ी नाव पर")

द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति।

द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः।

अर्थशास्त्रात्

मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे।

चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम्। अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते।

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः।

न त्वेवार्यस्य दासभावः।

विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति। समेन चामं पात्रमामेनाहतमिव उभयतः क्षयं करोति।

बिल्वं बिल्वेन हन्यताम्।

निरुक्तात्

नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति। पुरुषापराधः स भवति।

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति।

कस्तद्वेद यदभूतम्?

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः।

नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च।

मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन् ।

यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ।

आचार्य आचारं ग्राहयति ।

सैषा पुरुषगर्हा, न शास्त्रगर्हा ।

अप्येकः (अविद्वान्) पश्यन् न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

४—वैदिकसूक्तिमञ्जरी

शतपथब्राह्मणात्

अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति।

सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः।

यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं वदति।

वाग्वै मनसो ह्रसीयसी। अपरिमिततरमिव हि मनः। परिमिततरेव हि वाक्।

देवान्वा एष उपावर्तते यो व्रतमुपैति।

एते वा उत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयः।

यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम्।

तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयान् आद्यो भूयान्।

पतिं वा अनु जाया।

द्वया वै देवाः। देवा अहैव देवाः। अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः।

छाययेव वा अयं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः।

इदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव।

अद्धा हि तद्यद् भूतम्।...अनद्धा हि तद् यद्भविष्यत्।

(अद्धा निश्चितम्)

अद्धा हि तद्यदद्य।...अनद्धा हि तद् यच्छ्वः।

पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टम्।

पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा ।

सुवासा एव बुभूषेत् ।...अप्यश्लीलं सुवाससं दिदृक्षन्ते ।

(अश्लीलमसुन्दरम्)

ऐतरेयब्राह्मणात्

ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रिते ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यम् ।

एतद्वै वाचो जितं यद्ददामीत्याह ।

प्रजा वै तन्तुः ।

यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते तस्य वाचं प्रोदितामनुप्रवदन्ति ।

अथो खल्वाहुः । कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् । सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति ।

व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना । (व्यतिषक्तो मिश्रितः) ।

परोक्षप्रिया इव हि देवाः ।

सं वै गुरुर्भारः शृणाति ।

(संशृणाति भारवाहकान् विनाशयति)

यां वै दृप्तो वदति यामुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाक् ।

(तथोत्तररामचरिते—"ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः")

ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्यद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति ।

(अरन्तोरीश्वरः = अक्रीडितुं समर्था भवन्ति । एतस्य वित्तं द्विषन्तीत्यर्थः । स्ववर्तमानावस्थायामसंतुष्टो यः समुत्कृष्टतरावस्थावाप्तये यतते तस्यैव देवाः सहाया भवन्तीति हृदयम्)

परिमितं वै भूतम्, अपरिमितं भव्यम्।

अशनाया वै पाप्मामतिः। (अशनाया क्षुधा, अमतिर्बुद्धिभ्रंशः)

यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि।
यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः॥

सखा ह जाया, कृपणं ह दुहिता, ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्।

राष्ट्राणि वै विशः।

गोपथब्राह्मणात्

स मनसा ध्यायेद्—यद्वा अहं किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद्भविष्यति। तद्ध स्म तथैव भवति।

रूपसामान्यादर्थसामान्यं नेदीयः।

व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवति।

अनिष्टयज्ञा न तरन्ति लोकान्।

ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते।

यत्र ह्येव मनस्तद् वाक्। यत्र वै वाक् तन्मनः। इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्।

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धम्। यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति।

उत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवति।

एतद्वै मनुष्येषु सत्यं यच्चक्षुः। तस्मादाहुराचक्षाणमद्रागिति।

स यदाहाद्राक्षमिति तथा हास्य श्रद्दधति। यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं भवति न बहूनां जनानामेष श्रद्दधाति।

ऋग्वेदसंहितायाः

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्। (१।२३।१९)।

आपश्च विश्वभेषजीः। (१।२३।२०)।

सविता...अपामीवां बाधते। (१।३५।९)।

(सविता अमीवां रोगादिबाधामपबाधतेऽपाकरोतीत्यर्थः)।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत्। (१।४१।९)।

(दुष्टं वाक्यं न कामयेदित्यर्थः)।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति। (१।७१।१०)।

(=नभ इव जरा रूपं हिनस्ति)।

पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः (१।१६४।१६)।

(ज्ञानदृष्ट्युपेत एव वस्तुतत्त्वं जानाति, अन्धः स्थूलदृष्टिस्तु न विजानातीत्यर्थः)।

बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश (१।१६४।३२)।

पुलुकामो हि मर्त्यः। (१।१७९।५)।

(मनुष्यः खलु कामेन निरुद्ध एव वर्तत इत्यर्थः)।

जायेदस्तम्। (३।५३।४)।

(=जाया इत् अस्तम्=जायैव गृहं भवतीत्यर्थः)।

न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः। (४।३३।११)।

(श्रमयुक्तादृते परिश्रममन्तरेणेति यावद् देवाः सख्याय न भवन्तीत्यर्थः)।

याद्दश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्। (५।४४।८)।

(यादृशे कामे मनो धत्ते तादृशं काममपस्यया कर्मणा विन्दत इत्यर्थः)।

य उ स्वयं वहते सो अरं करत्। (५।४४।८)।

(य एव स्वयमनन्यप्रेरितोऽनुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात्। न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवतीत्यर्थः)।

अनुब्रुवाणो अध्येति, न स्वपन्। (५।४४।१३)।

(अनुसंकीर्तयन्नेव स्मरति, न तु स्वपन्नित्यर्थः)।

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति। (५।४४।१४)।

विद्वान् पथः पुरएता ऋजु नेषति। (५।४६।१)।

(विद्वान् मार्गाभिज्ञ एव पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथो मार्गान् ऋजु यथा स्यात्तथा प्रापयतीत्यर्थः)।

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु। (७।३२।२१)।

(मर्त्यो दुष्टुत्या धनं न विन्दत इत्यर्थः)।

न स्रेधन्तं रयिर्नशत्। (७।३२।२१)।

(स्रेधन्तं हिंसन्तं स्वकर्माण्यकुर्वन्तमिति यावद् रयिर्धनं न नशत् न प्राप्नोतीत्यर्थः)।

शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः

देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । (१।१)

(प्रार्पयतु समर्पयतु)

धूर्व धूर्वन्तं, धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति । (१।८)

(धुर्वी हिंसार्थः । धूर्वन्तं हिंसन्तम् । धूर्व विनाशय हिन्धि ।)

मा भेः, मा संविक्थाः । (१।२३)

(= त्वं मा भैषीः । मा च त्वमुद्विग्नतां यासीः । ओविजी भयचलनयोः ।)

अस्माकं सन्त्वाशिषः, सत्या नः सन्त्वाशिषः । (२।१०)

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन । (२।२४)

(समगन्महि संगता भवामः । तनूभिः कार्यक्षमैः शरीरैः)

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुपह्वयामहे । (३।४२)

(= देशान्तरं गच्छन्मनुजो येषां गृहाणां स्मरति । इक् स्मरणे । येषु च प्रीत्यतिशयो लभ्यते । तादृशान् गृहान् वयमभिलषामः)

परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजा (४।२८)

(परिबाधस्व = परितो निवारय । भज = स्थापय)

सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः । (८।५३)

वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः । (९।२३)

(जागृयाम = अप्रमत्ता भवाम)

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम्।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ (१९।३०)
दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः।
अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ॥
(१९।७७)

(=सत्यानृतयो रूपे उपलभ्य प्रजापतिस्तयोः पृथक्त्वं कृतवान्। अनृते नास्तिक्यमस्थापयत्। अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये च श्रद्धामास्तिक्यमदधात्)

विशि राजा प्रतिष्ठितः। (२०।९)। (विशि=प्रजायाम्)।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्। आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्। दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम्। निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु। फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम्। योगक्षेमो नः कल्पताम्। (२२।२२)

(ब्रह्मवर्चसी=यज्ञाध्ययनशीलः। इषव्यः=इषुभिर्विध्यतीति वा, इषौ कुशलो वा। अतिव्याधी=अत्यन्तं विध्यतीति। सप्तिः=अश्वः। पुरन्धिः=पुरं शरीरं सर्वगुणसंपन्नं दधातीति। निकामे=नितरां कामनायाम्)

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिः। (२३।४८)। (ब्रह्म=वेदः)।

अश्मा भवतु नस्तनूः। (२९।४९)। (अश्मा=पाषाणतुल्यदृढा)।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्न आसुव। (३०।३)

(दुरितानि पापानि। परासुव दूरे गमय। आसुव आगमय)।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
(३१।१८)

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥ (३२।१)
इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम्। (३२।१६)
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। (३६।१८)
अदीनाः स्याम शरदः शतम्। भूयश्च शरदः शतात्। (३६।२४)
ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥ (४०।१)
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥ (४०।२)
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। (४०।१७)

अथर्ववेदसंहितायाः

ब्रह्म वर्म ममान्तरम्। (१ । १९ । ४)
ब्रह्मद्विषं द्यौरभिसंतपाति। (२ । १२ । ६)
सर्वाश्चण्डस्य नप्त्यो नाशयामः। (२ । १४ । १)
उद्यन्नादित्यः क्रिमीन्हन्तु निम्रोचन्हन्तु रश्मिभिः। (२।३२।१)
आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः। (३।७।५)

(सांमनस्यम्)

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ (३।३०।२)
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ (३।३०।३)
समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः
समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ॥ (३।३०।६)

(गावः)

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिद्
अश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।
भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो
बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥ (४।२१।६)

(वाङ्महिमा)

अहमेव स्वयमिदं वदामि
जुष्टं देवानामुत मानुषाणाम् ।
यं कामये तं तमुग्रं करोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ (४।३०।३)

सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते । (८।४।१२)

(अतिथिसत्कारः)

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति । (९।६।८)

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति । (९।७।९)

कीर्तिं च वा एष यशश्च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति । (९।८।५)

अशितवत्यतिथावश्नीयात् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् । (९।८।८)

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥ (११।७।१७)
ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । (११।७।१८)
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत । (११।६।१९)
ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् । (१०।७।१७)
तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।
सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठ इवासते ॥ (११।१०।३२)
माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः । (१२।१।१२)
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ॥ (१८।१।९)
प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ (१९।६२।१)

(अतिथिसत्कारः)

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति । (९।६।८)

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति । (९।७।९)

कीर्तिं च वा एष यशश्च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति । (९।८।५)

अशितवत्यतिथावश्नीयात् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् । (९।८।८)

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥ (११।७।१७)
ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । (११।७।१८)
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत । (११।७।१९)
ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् । (१०।७।१७)
तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।
सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठ इवासते ॥ (११।१०।३२)
माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः । (१२।१।१२)
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ॥ (१८।१।९)
प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ (१९।६२।१)

(दीर्घायुः)

पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् ।
बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् ।
पूषेम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् ।
भूयेम शरदः शतम् । भूयसीः शरदः शतात् ॥

(१९ । ६७ । १-८)

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥ (२० । १८ । ३)
न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते । (२० । २१ । १)

(वेदमाता)

स्तुता मया वरदा वेदमाता
प्र चोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।

(१९ । ७१ । १)

५—लौकिकन्यायाञ्जलिः

अजाकृपाणीयन्यायः ।

यथा हि खलु कण्डूयनार्थं स्तम्भादौ ग्रीवां प्रसारयन्त्या अजाया यदृच्छया पतता कृपाणेन ग्रीवा छिद्येत, एवं यत्राकस्मादेवानर्थोद्यापतेत्तत्र, अकस्मादेवाश्चर्यमय्या घटनायाः स्थले वायं न्यायः ।

अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः ।

अनिषिद्धं ह्यनुमतं भवति ।

अन्धकवर्तकीयन्यायः (अथवा—अन्धचटकन्यायः) ।

हिन्दी—"अन्धे के हाथ बटेर" ।

अन्धगजन्यायः ।

यथैक एव गजः करपादादिरूपेण केनचिदवयवविशेषेण प्रज्ञापितोऽन्धैः सर्परूपः स्तम्भरूप इत्येवं नानारूपेण कल्प्यते । एवमेव यत्रैकमेव वस्तु अज्ञानवशाद् बहुशः कल्प्यते तत्रायं न्यायः ।

अन्धपरम्परान्यायः (अथवा—अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ।

यद्वा—अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे ।)

अन्धदर्पणन्यायः ।

तथा हि । यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥

अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः।

अरण्यरोदनन्यायः।

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।

अयं भावः। अल्पान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत चेत्ततोऽल्पेनैव सिद्धे कार्ये महति न कश्चित्प्रवर्तेत।

अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते।

हिन्दी—"अङ्गूर खट्टे हैं।"

अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहभञ्जने।

अथवा—घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।

अस्त्रमस्त्रेण शाम्यति (अथवा - वज्रं वज्रेण भिद्यते)।

आकाशमुष्टिहननन्यायः।

मुष्टिभिर्व्योमताडनवन्निष्फलेऽसंभवे च कर्मणि न्यायस्यास्य प्रयोगः।

आम्रसेकपितृतर्पणन्यायः।

(अथवा—एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः।) हिन्दी—"एक पंथ दो काज"।

आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे।

इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः।

इतो व्याघ्र इतस्तटी।

उभयतःस्पाशा रज्जुः।

कस्यचित्करणेऽकरणे च तथा भावेऽभावे च दोषापत्तिरित्यर्थः।

उत्सङ्गसङ्गिनि बालके तदन्वेषणम्।

काकतालीयन्यायः (= अजाकृपाणीयन्यायः)।

काकस्य कति वा दन्ता मेषस्याण्डं कियत्पलम्।
गर्दभे कति रोमाणि इत्येषा मूर्खकल्पना॥

काशकुशावलम्बनन्यायः।

नद्यादौ पतितस्य सन्तरणानभिज्ञस्य हि काशकुशावलम्बनमनर्थकं भवति।

कुड्यं विना न चित्रम्। अथवा—सति कुड्ये चित्रम्।

कूपमण्डूकन्यायः।

कूपयन्त्रघटिकान्यायः।

तथा हि—एष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः।

क्रिया हि विकल्प्यते न वस्तु।

अयं भावः। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं हि कर्म। यथाश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा, न वा गच्छतीति। न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते।

क्षतः क्व निपतितः।

क्षते क्षारमिव।

खल्वाटबिल्वीयन्यायः (= काकतालीयन्यायः)।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः।

घुणाक्षरन्यायः।

तत्र वर्धमानः (३।१९१)—घुणोत्किरणात्कथंचिन्निष्पन्नमक्षरं घुणाक्षरम्। तदिव यदकुशलेन दैवाद् निष्पद्यते तद् घुणाक्षरीयम्।

चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिग्रहणन्यायः।

तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम्।

तुष्यतुदुर्जनन्यायः।

यत्र प्रतिवाद्युक्तपक्षं दुष्टमपि अङ्गीकृत्य वादी दूषणान्तरं ददाति तत्रायं न्यायः।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे।

अथवा—सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः।

नष्टाश्वदग्धरथन्यायः।

परस्परापेक्षावतोर्द्वयोः सहयोगेन यत्र कार्यं निष्पादयितुं शक्यते तत्रायं न्यायः।

नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति।

नहि भवति तरक्षुः प्रतिपक्षो हरिणशावकस्य।

नहि वरविघाताय कन्योद्वाहः।

नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते।

न हि सर्वः सर्वं जानाति।

न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शापेक्षा।

हिन्दी—"हाथ कंगन को आरसी क्या"।

न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति।

न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवतीत्यर्थः।

न ह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति।

निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टकजालमेव।

पङ्कप्रक्षालनन्यायः ।

अथवा—प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ।

पङ्ग्वन्धन्यायः । (=नष्टाश्वदग्धरथन्यायः) ।

पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ।

अथवा—मेघो गिरिजलधिवर्षी च ।

पश्यस्यद्रौ ज्वलदग्निं न पुनः पादयोरधः ।

पिष्टपेषणन्यायः ।

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः ।

भस्मन्याज्याहुतिः । (=अरण्यरोदनन्यायः) ।

मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोति ।

य एव करोति स एव भुङ्क्ते ।

योगाद्रूढिर्बलीयसी ।

लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ।

वरं सांशयिकान्निष्कादसांशयिकः कार्षापणः ।

वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात् ।

विषकुम्भं पयोमुखम् ।

विषस्य विषमौषधम् ।

वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टम् ।

वृश्चिकभिया पलायमान आशीविषमुखे निपतितः ।

शिरसि मसीपटलं दधाति दीपः ।

हिन्दी—"चिराग़ तले अँधेरा।"

शीर्षे सर्पो देशान्तरे वैद्यः।

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।

सूचीकटाहन्यायः।

स्थालीपुलाकन्यायः।

स्वभावो दुरतिक्रमः।

इत्याचार्यश्रीमन्मङ्गलदेवशास्त्रिविरचितः
प्रबन्धप्रकाशः समाप्तः॥